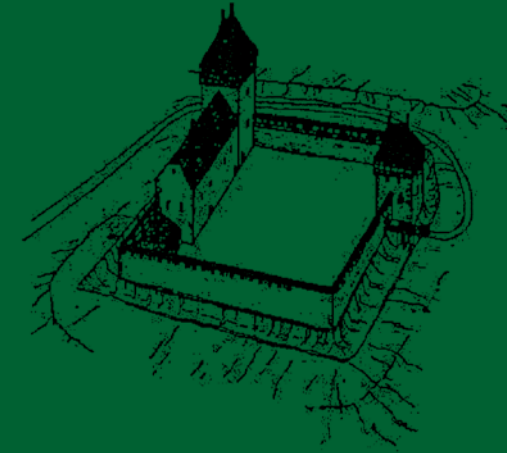

2008/1

Castrum

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele

A tartalomból:

JAKAB ZSUZSA

Ki építtette Boldogkő várát?

HORVÁTH RICHÁRD – KOPPÁNY ANDRÁS

Zádorvártól Vázsonykőig

SZVATH MÁRTON

Adatok a nagyvázsonyi vár 1954–1960 között végzett régészeti kutatásához

GIBER MIHÁLY

Az Eger várbeli késő középkori püspöki palota

MELEGH SZABOLCS

A monoki kiskastély inventáriumi

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele

CASTRUM 7.

Históriaantik Könyvesház Kiadó

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

7. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

7. szám

Budapest, 2008

E számunk munkatársai

FELD ISTVÁN, régész, ELTE Régészettudományi Intézet, GÁL-MLAKÁR VIKTOR, régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, GIBER MIHÁLY, régész, PhD-hallgató, ELTE Régészettudományi Intézet, GROMA KATALIN, régészhallgató, ELTE Régészettudományi Intézet, HATHÁZI GÁBOR, régész, Oktatási és Kulturális Minisztérium, Közgyűjteményi Főosztály, HORVÁTH RICHÁRD, történész, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet, JAKAB ZSUZSA, történész, PhD-hallgató, ELTE Történeti Intézet, KOPPÁNY ANDRÁS, régész, Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, KOVÁCS GYÖNGYI, régész, MTA Régészeti Intézet, MAKOLDI MIKLÓS, régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, MELEGH SZABOLCS, történész, Budapest, MORDOVIN MAXIM, régész, ELTE Régészettudományi Intézet, RINGER ISTVÁN, régész, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS, régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, SZVATH MÁRTON, régész, Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat

Szerkesztette

Feld István

Technikai szerkesztő

Domokos György

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

Históriaantik Könyvesház Kiadó

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

JAKAB ZSUZSA

KI ÉPÍTETTE BOLDOGKŐ VÁRÁT?

Azok számára, akik ismerik a történelmi Abaúj vármegye egyik legjobb állapotban fennmaradt, s az írott forrásokban is gyakran feltűnő várára vonatkozó szakirodalmat, furcsának tűnhet a kérdés: *Ki építette Boldogkő várát?* Hiszen a szerzők egy része a Tomaj-nemzetséghez, közelebről pedig Jaak fia Tyba ispánhoz köti e vár építését.

E feltételezés alapja az az oklevél, melyben a zalavári konvent III. András királynak jelenti, hogy határjárást végzett Jaak fia Tyba comes rezi (Rezy) és zsidi (Syid) birtokán, „*quas rex Ladislaus bone memorie pro concambio possessionis sue et Castri Boldua uocati eidem contulerat*”¹. Ha az ebben szereplő castrum Bolduát azonosnak tekintjük Boldogkővel, akkor ez tekinthető a vár első említésének. Az oklevél kiadásának éve nem ismert, csak az, hogy szeptember 27-én kelt (*Datum tertia feria proxima ante festum beati Michaelis archangeli*²). A Hazai Okmánytár 1295 körülre keltezi az iratot, ám ez minden bizonnyal téves, hiszen Tyba ispán valamikor 1291-ben hunyt el,³ így az oklevél 1290. július 23. (III. András megkoronázása)⁴ és 1291. szeptember 27-e között keletkezhetett.

Fennmaradt továbbá IV. Lászlónak az az oklevele, melyben a király átadja a Zala megyei Rezy, Syd, Guelse és a veszprémi várhoz tartozó Zepene birtokokat „*comiti Tyba filio Chak pro Stephano magistro tauarnicorum domine Regine karissime consortis nostre, et fratribus suis pro concambio inter partes*”⁵. A birtokcsere az oklevélben foglaltak alapján 1280 körül történt. Karácsonyi János pontosítja a dátumot 1282. október 24-re teszi annak keltét, abból kiindulva, hogy az Szent-Lukács hetében, Szegeden kelt (*Datum in Zegued sabbatho proximo post festum beati Luce ewangeliste.*)⁶ s IV. László 1282-ben tartózkodott ez idő tájt Szegeden.⁷

Ez az oklevél azonban nem említi Boldua várát, de feltehető, hogy miután Tyba ispán és István tárnokmester eldöntötte, hogy mely birtokok kinek a tulajdonába kerüljenek, az uralkodó külön-külön iktatta be őket újdonsült birtokaikba, s valószínűleg ekkor kérhette

1 DL 93981. [Fotómásolat]; Hazai Okmánytár. Codex Diplomaticus patrius. Szerk. IPOLY ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLYI DEZSŐ. Budapest, 1876–1891. VII. k. 198. sz. okl. 243–244. (a továbbiakban: HO); regesztája: SZENTPÉTERY Imre–BORSA Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. 1290–1301. Budapest, 1987. II. k. IV. füzet, 269., 4400. oklevél, é. n. (a továbbiakban: BORSA 1987).

2 Uo.

3 HO VII. 243.; KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Hasonmás kiadás. Budapest, 1995. 1024. (a továbbiakban: KARÁCSONYI 1995); ENGEL PÁL: Középkori magyar genealógia. Arcanum DVD Könyvtár. IV. (családtörténet, heraldika, honismeret), Budapest, 2003. (a továbbiakban: ENGEL 2003).

4 SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. Budapest, 2002. 446. [Milleniumi Magyar Történelem, Historikusok].

5 DL 93866. [Fotómásolat]; kiadva: HO VI. 186. sz. okl. 260–261.; SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest, 1943. 3185. (a továbbiakban: RA).

6 DL 93866. [Fotómásolat].

7 KARÁCSONYI JÁNOS: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig (a pótlásokkal kiegészítve). Szeged, 1988. XVII. (AETAS könyvek. I. Szerk. Koszta László.) 138–139.

Tyba ispántól Rezy és Zsid birtokokért cserébe Boldua várát. De hogy mi történt pontosan a két oklevél kiadása közötti közel tíz esztendőben, a források hiánya miatt sajnos nem tudjuk.

K. Végh Katalin és Györffy György úgy véli e két oklevél ismeretében, hogy Boldogkő vára 1280 körül már állt.⁸ Sőt K. Végh azt is valószínűnek tartja, hogy a vár építése a Tomaj-nemzetséghez fűződik, s lehetséges szerinte, hogy maga Tyba ispán építette.⁹ Engel Pál is úgy véli, hogy Tybáé volt a vár és 1282-ben lett királyi birtok, de ő nem szól a vár építettségéről.¹⁰ Fügedi Erik viszont osztja K. Végh azon véleményét, hogy Jaak fia Tyba lehetett az építető, s úgy véli, hogy 1282 szeptemberében már létezett a vár, ugyanakkor viszont megjegyzi, hogy sem a Tomaj nemzetség abaúji birtoklására, sem a vár keletkezésére nincsenek pontosabb adataink.¹¹

A Tomaj-nem itteni birtoklása valóban nem igazolható minden kétséget kizáróan. Habár a Tomaj-nemzetség ágai Erdélyben, Nógrád megyében, Szolnok-Doboka megyében, Hevesben, Szabolcsban, Komárom megyében, Közép-Szolnok megyében, Tornában, Zemplénben, Szerémben, Zalában is bírtak területeket,¹² abaúji birtokaikra vonatkozóan nem ismerünk adatokat. A Györffy György történeti földrajzában szereplő, Abaúj vármegye 13. század végi birtokviszonyait ábrázoló térkép is ezt támasztja alá. Györffy Boldogkőt ekkor már királyi várként tünteti fel, s a Tomaj nemzetség mint birtokos nem is szerepel e térképen, ugyanakkor jól látható, hogy nagy birtoktesttel rendelkeztek itt az Abák, melyek északról és délről szomszédosak is Boldogkővel, illetve a körülötte fekvő királyi és kisebb nemesi birtokkal.¹³ Sós István éppen Györffyre hivatkozva nem tartja valószínűnek, hogy Boldogkő várát a Tomaj-nem kezdte el építeni. Meglátása szerint egy ilyen mérvű építkezést nehéz kis méretű birtokkal rendelkező családnak kötni, még ha ez a korban – igaz más típusú épületeket produkálva – jellemző is volt. Azt sem tartja biztosnak, hogy az elcserélt „*Castrum Boldua*” megegyezik a ma ismert várral, mivel erre nézve pontos adat nincs. Továbbá véleménye szerint figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy a környéken ez időben épült kővárak többsége az Abákhoz kapcsolható.¹⁴ A mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye várait feldolgozó, 2007-ben megjelent topográfia szerzői is hasonló véleményt fogalmaznak meg, mint Sós. Nem tartják egyértelműnek „*Castrum Boldua*” azonosítását Boldogkővel, főleg amiatt, hogy a Tomaj-nem abaúji birtoklására más adatok nem állnak rendelkezésre. Végül nem zárják ki annak lehetőségét sem, hogy Boldogkő építése az Aba-nemzetséghez, esetleg épp Amadé nádorhoz lenne köthető.¹⁵

8 K. VÉGH KATALIN: Boldogkő várának feltárása. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, VI. (1966) 110. (a továbbiakban: K. VÉGH 1966); GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, I. k. 1987. 70. (a továbbiakban: GYÖRFFY 1987).

9 K. VÉGH 1966. 110.

10 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája. 1301–1457. I-II. k. Budapest, 1996. 283. (a továbbiakban: ENGEL 1996).

11 FÜGEDI ERİK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 111. (a továbbiakban: FÜGEDI 1977).

12 KARÁCSONYI 1995. 1014–1027.

13 GYÖRFFY 1987. 51.; az Abák birtokviszonyaihoz l. még: KARÁCSONYI 1995. 52–85.

14 SÓS ISTVÁN: A boldogkői vár a 17. századi inventáriumok tükrében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XLI. (2002) 10.; l. még: FÜGEDI 1977. 63.; FELD ISTVÁN–JUAN CABELLO: A füzéri vár. Miskolc, 1980. 89–113. (a továbbiakban: FELD–CABELLO 1980); JAKAB ZSUZSA: A középkori várak történeti szerepének megítélése Magyarországon Abaúj vármegye példáján. Kézirat. Miskolc, 2005. 32–35.

15 NOVÁKI GYULA–SÁRKÓZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. *Castrum Bene Egyesület – Herman Ottó Múzeum, Budapest–Miskolc, 2007. 21.* (Magyarország várainak topográfiája, I. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei, 5.) (a továbbiakban: NOVÁKI–SÁRKÓZY–FELD 2007).

A fentiek alapján, s a probléma alaposabb vizsgálata végett célszerű megvizsgálunk azt, hogy kik építették, építhették a vármegye többi várát. Abaúj általam ismert 19 várából 17 vár esetében biztos illetve az eddigi kutatások alapján valószínűsíthető, hogy használták az Árpád-kor idején, valamint a 14. század első évtizedeiben. Ezek a következők: Abaújszina (Seňa); Abaújvár, Eszkáros (Skároš), Füzér, Füzér-Órhegy, Gönc-Amadévár, Idabukóc (Bukovec), Kassa (Košice)-Várhegy (Hradová), Regéc, Nagyszalánc (Slanec), Novajidrány-Sárvár, Petőszinye (Svinica), Ránkfűred (Herľany), Somodi (Drienovec), Tarcavajkóc (Vajkovec), Jászóváralja (Jasov) és természetesen Boldogkő. Nagyida vára már a 15. század folyamán, valószínűleg 1411–1414 között keletkezett a Perényiek váraként,¹⁶ az Alsómislye közelében található erődítményt pedig szlovák kutatók ugyancsak 15. századi, husziták által emelt várnak tekintik.¹⁷

Abaújvár, mint ispánsági központ még a 11. század során épült föld-faszerkezetű sáncvárként. Kézai Simon krónikája Aba Sámuel királyt (1041–1044) tartja a vár építőjének.¹⁸ Györffy a 10. század végére vezeti vissza eredetét, szerinte a Szina melletti elavult Óvár helyett építették fel.¹⁹ Kristó Gyula úgy véli, hogy Aba Sámuel nem uralkodása három évében emelte a várat, hanem a házasságkötésétől (1010) 1044-ig tartó időszakban.²⁰ Bóna István a név, a krónikás emlékezet, a régészeti leletek és az ásatási megfigyelések alapján 1000 utánra, 1010 körülre keltezi a vár keletkezését.²¹ Az eltérő datálás ellenére a kutatók abban egyetértenek, hogy az építető az Aba nem őse, Sámuel volt. 1280 és 1300 között egy ismeretlen hatóság ad itt ki oklevelet.²² Györffy a 13. század végének birtokviszonyait bemutató térképén királyi birtokként ábrázolja az ekkorra már jelentőségét veszített várat, csakúgy mint a közelében fekvő Szinát, ahol 1288 és 1300 között az újvári ispán, a XIV. század elején pedig egy ismeretlen hatóság datál.²³ 1317 és 1332 között Abaújvárról már a Drugethek kelteznek okleveleiket.²⁴

Az Abaújvártól körülbelül 10 km-re északra fekvő Abaújszina közelében feltételezett erősség kapcsán számos probléma vetődik fel, mind az építési ideje, mind építetőjének személye vonatkozásában. Györffy az Abák korai erősségeként értelmezi Óvárt, csak hogy a Györffy által megjelölt területen még nem folyt ásatás, sőt régészeti terepbejárásról sincs tudomásom. Mindhárom katonai felmérés térképén szerepelnek azonban Abaújszina mellett szabályos, négyszögletes sáncok.²⁵ Az I. katonai térképen olvasható is az „alte Schanz” megnevezés. A sánc azonban hatalmas kiterjedésű, mintegy 500 × 500 méteres, tehát sokkal nagyobb, mint Abaújvár, vagy akár Borsod ispánsági vára. Emellett a sánc alakja is sokkal szabályosabb, mint a korai ispánsági váraké. Sárközy Sebestyén szerint lehetséges, hogy nem is középkori eredetű, hanem 1527 után, az 1530-as években

16 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. k. Budapest, 1890. 197. (a továbbiakban: CSÁNKI 1890).

17 Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku, 1979/1980. 75. 77.

18 KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. 1988. 400. (Nemzet és emlékezet) (a továbbiakban: KRISTÓ 1988); SÁRKÖZY SEBESTYÉN–NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY: A történelmi Abaúj-Torna megye várai (Az őskortól a kuruc korig.) I. Történeti Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. Új Folyam. 1. sz. Forró, 1997. 32. (a továbbiakban: SÁRKÖZY–NOVÁKI–SÁNDORFI 1997).

19 GYÖRFFY 1987. 61.

20 KRISTÓ 1988. 400.

21 BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várainak. Debrecen, 1995. 30. (a továbbiakban: BÓNA 1995).

22 HO VII. 327., 287. okl.; HO VII. 332–333., 295. okl.; GYÖRFFY 1987. 60., 62.

23 GYÖRFFY 1987. 51., 148.

24 NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007. 15.

25 Az első katonai felmérés. Digitális kiadás. Arcanum, Budapest, 2004.; A második katonai felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság. Digitális kiadás. Arcanum, Budapest, 2005.; III. katonai felmérés fotómásolata a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban.

létesült, bár nem lehetetlen, hogy ez egy korábbi objektumra épült rá.²⁶ Egy középkori vár meglétét támasztanak alá ugyanakkor a Szina melletti Óvárra vonatkozó 1255²⁷ és 1317²⁸ évi okleveles adatok is. Györffy feltételezése azonban, miszerint a Szina mellett fekvő vár korábban épült, mint Abaújvár, nem bizonyítható egyértelműen, mivel csak az Óvár–Újvár névváltás alapján keltezi korábbra az előbbi erősséget. Bóna István ugyanakkor általánosan kétségbe vonja a Györffy által feltételezett 10. századi nemzetségi várak létét.²⁹ Ha elfogadjuk Györffy – véleményem szerint is kevésbé valószínű – nézetét, akkor szinte biztos, hogy e vár építése is az Abákhoz köthető. Ha nem, akkor még kevesebb támpontunk van az építettő személyét illetően, így ezzel kapcsolatban nem is indokolt találgatásokba bocsátkozni.

A kővárak közül legkorábban Füzér vára épült fel, még a tatárjárás, pontosabban valamikor 1235 előtt. A vár birtokosaként feltűnő „Kompolt” nemzetség illetve az ebből származó „Andronicus” neve a középkori forrásokban többé nem fordul elő.³⁰ Györffy véleménye alapján azonban Simon Zoltán igen valószínűnek tartja, hogy az Aba nemzetség egyik ágát kell értenünk e megnevezés alatt. E feltevést az Árpád-kori Újvár megye birtokviszonyaira, valamint a két névnek (Kompolt, Andor) az Abák által való használatára alapozzák.³¹ Ám – amint Nováki és szerzőtársai említik – az sem zárható ki, hogy a pataki erdőispánság bővítése során maga II. András emeltette.³² 1270-ben mindenesetre Rosd nembeli Mihály és fivére Demeter kapja meg Füzért és tartozékait hűségese szolgálatai fejében V. Istvántól.³³ A vár 13. század végi sorsa nem ismert, de Simon feltételezi, hogy hasonlóan a többi, környékbeli várhoz, Amadé tette rá a kezét, majd a rozgonyi csata után újra mint királyi vár bukkan fel.³⁴ 1342-ig pro honore a Drugethek fennhatósága alatt állt.³⁵

Göncöt, mely a vizsolyi ispánsághoz tartozott, Györffy szerint IV. László uralkodása alatt szerezték meg az Aba nemzetség tagjai, s ezután építették fel várukat a település közelében.³⁶ Fügedi úgy véli, hogy a vár építése valószínűleg 1270 után indult meg, mivel Füzér határjárásában (1270) még nem említik, s az egri püspök és káptalan között a bortizedre vonatkozó megegyezés sem szól róla.³⁷ Feld István szerint az, hogy a határjárás nem említi, még nem zárja ki a vár meglétét.³⁸ A vár építetőjének a régebbi szakirodalom, valamint a népszerűsítő irodalom többsége Amadé nádort tartja,³⁹ de Sárközy és szerzőtársai véleménye szerint ez nem igazolható, csak az tekinthető biztos-

26 Sárközy Sebestyén szóbeli közlése.

27 WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Budapest, 1873. XI. k. (1000–1270) 410. 286. sz. okl. (a továbbiakban: ÁUO).

28 Anjou-kori Okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk: NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA. I. k. Budapest, 1878. 422. (a továbbiakban AO); GYÖRFFY 1987. 148.

29 BÓNA 1995. 47.

30 SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár a 16–17. században. Miskolc, 2000. 10. (a továbbiakban: SIMON 2000).

31 Uo.

32 NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007. 52.

33 GYÖRFFY 1987. 82.; SIMON 2000. 10.

34 SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár az újabb kutatások tükrében. *Castrum* 1. (2005/1.) 47.

35 ENGEL 1996. 314.

36 GYÖRFFY 1987. 89.

37 FÜGEDI 1977. 138.

38 FELD–CABELLO 1980. 12., 13., 8. jegyz.; FELD ISTVÁN: A gönci Amadé-vár. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXII–XXIII. (1983–1984) 65–66. (a továbbiakban: FELD 1985).

39 Magyarország vármegyéi és városai. I. Szerk. BOROVSKY SAMU–SZIKLAY JÁNOS. 1896. 480. (a továbbiakban: SZIKLAY–BOROVSKY 1896.); BALOGH GYULA–BURKUS MIHÁLY: Zempléni hegység. Útikalauz. 1967. 176. (a továbbiakban: Zempléni hg. 1967).

nak, hogy az építető az Aba nemzetség Amadé ága volt.⁴⁰ Csoma József, Karácsonyi és Engel nemzestáblái alapján⁴¹ az tétélezhető fel, hogy az Amadé-ágból a vár építetőjeként Amadé mellett szóba jöhetnek testvérei Finta és Péter, de akár apjuk, Dávid is, aki 1269-ben újvári ispán volt, de még 1280-ban is említik a források.⁴² A vár első okleveles említése egyébként 1288-ból származik, ekkor egy másik birtokadományozással kapcsolatban megemlíti az uralkodó, hogy Leszteméri Péter az ő hű szolgálatában Gönc vára alatt szeme láttára esett el.⁴³ A fenti adatokat összegezve az állapítható meg, hogy a területen minden valószínűség szerint az Aba nemzetség Amadé ága építette fel a várat 1271–1288 között. Ezekben, s az ezt követő években pedig a vár Amadé kezén volt, aki Göncön rendezte be udvartartását. Ezt bizonyítja számos oklevél, melyet Amadé az 1290-es évektől 1310-ig Göncön adott ki – hogy magában a várban, vagy a településen, arról megoszlik a kutatók véleménye. Amadé halála, illetve a rozgonyi csata után Károly király valószínűleg Drugeth Fülöppel megostromoltatta és elfoglalta az erősséget. Az ostrom pontos ideje nem ismert, az Amadé-fiak ismételt hűtlenségének következményeként 1317 végére, vagy 1318 elejére tehető.⁴⁴ Engel Pál úgy véli, hogy 1317-ben zajlott az ostrom, s a várat a regéci ispán Petenye fia Péter védte.⁴⁵ Ezt a véleményt Kristó Gyula is osztja.⁴⁶ Ettől az ostromtól kezdve az újvári ispánságot viselő Drugeth család birtokolta honorbirtokként 1342-ig.⁴⁷

Szalánc földje a 13. század második felében részben egy bizonyos Mykocha kezén volt, tőle V. István elkobozta és 1270-ben Básztyély nembeli Reynold mesternek adta. Szaláncnak a füzéri uradalommal határos része 1270-ben Aba nembeli Chama fia Péter birtoka, s a későbbiekben is a nemzetség kezén volt.⁴⁸ IV. László 1281-ben Aba Finta nádor ellenében ostromolta Nagyszalánc várát.⁴⁹ A vár építetőjének Győrffy Aba nembeli Dávid fia Finta nádort tartja.⁵⁰ Fügedi ezzel szemben nem tekinti Fintát az erősség építetőjének, bár elismeri, hogy ő védte azt az 1281. évi ostrom során.⁵¹ Engel Pál viszont Aba nembeli Chama fia Pétert, a szalánci ág őst véli a vár építetőjének.⁵² E kérdésben biztos megállapításokra tehát aligha juthatunk. 1329–1330-ban mindenesetre az Aba nembeli Szalánciak itteni uradalmukat a várral együtt Drugeth Vilmosnak adták cserébe az utóbbi Sáros megyei uradalmáért, tehát nem pro honore lett a Drugetheké, hanem örökbirtokként. Csoma József úgy fogalmaz, hogy a király elcseréltette Nagyszaláncot nádorispánjával, s Fügedi véleménye is az, hogy a Szalánciak nem önszántukból egyeztek bele a cserébe.⁵³

40 SÁRKÓZY–NOVÁKI–SÁNDORFI 1997. 50., 64. jegyzet.

41 CSOMA JÓZSEF: Abaúj-Torna vármegye nemes családjai. Kassa, 1897. I. 16. (a továbbiakban: CSOMA 1897.); KARÁCSONYI 1995. 17.; ENGEL 2003.

42 CSOMA 1897. I. 16.

43 HO VI. 330–332., 239. okl.; GYÖRFFY 1987. 88.

44 SZIKLAY–BOROVSKY 1896. 480., 533.; CSOMA 1897. 29–30.; IVÁNYI BÉLA: Gönc szabadalmas mezőváros története. Karcag, 1926. 6. (Reprint: Miskolc, 1988.); ZEMPLÉNI hg. 1967. 176.; GYÖRFFY 1987. 89.; FÜGEDI 1977. 138.; FELD 1985. 68–69.; SÁRKÓZY–NOVÁKI–SÁNDORFI 1997. 52.

45 ENGEL 1996. 320., I. még: NOVÁKI–SÁRKÓZY–FELD 2007. 48.

46 KRISTÓ GYULA: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok*, 137. (2003/2) 330. (a továbbiakban: KRISTÓ 2003).

47 ENGEL 1996. 320.

48 GYÖRFFY 1987. 141.

49 Uo.

50 Uo. 142.

51 FÜGEDI 1977. 194.

52 ENGEL 1996. 420.

53 CSOMA 1897. 20.; FÜGEDI 1977. 194.

A Novajdrány melletti, egyenlőre lokalizálatlan Sárvárról egyetlen, év nélküli oklevelés említés maradt fenn, mely valamikor 1288 után és 1304. január 21. előtt kelt.⁵⁴ Eszerint Amadé nádor perbe fogta Bárcai Elias fia Enockot, aki sárvári várnagyságában (*castellacio*) 80 márka kárt okozott neki a vár melletti jobbágyság adóztatásával.⁵⁵ Kristó Gyula a tartományurakra vonatkozó adatok alapján azt valószínűsíti, hogy Amadé – Csák Mátéhoz hasonlóan – a megyeszervezet mellett, azon belül önálló várszervezetet hozott létre. Az így létrejövő várispánságok, várkerületek egyben adózási egységek is lehettek.⁵⁶ Nováki és szerzőtársai szerint, amennyiben Kristó megállapítása helytálló, Sárvár Aba Amadé gönci székhelyű tartományuraságával függhetett össze. A környék váraival kapcsolatos vizsgálódások alapján úgy vélik, hogy Sárvár építői az Aba nemzetiség tagjai lehettek a 13. században.⁵⁷

A mai Idabukóctól (Bukovec) nyugatra fellelhető vár⁵⁸ helyét 1330-ban az Aba-nembeli Csirkék,⁵⁹ 1332-ben pedig Csirke István fiai és Ruszkai Izsóp osztozása során említik.⁶⁰ Karácsonyi az Abák birtokviszonyait vizsgálva azt feltételezi, hogy az 1330. évi oklevélben felsorolt települések korábban is az Aba-nemé voltak, de azokat később eladták, vagy más módon idegen kézre kerültek.⁶¹ Györffy György és Draskóczy István megerősíti Karácsonyi ezen vélekedését. Szerintük az Ida felső szakasza, vagyis a Kisidától Hilyóig tejedő terület az Aba-nem földje volt a 13. század első felében (E területen belül fekszik a mai Idabukóc). Véleményüket az az 1247. évi oklevél támasztja alá, melyben Mátyás szepesi prépostot beiktatják Aba nembeli György fia Péter Idától keletre fekvő öröklött birtokaiba, amelyeket Péter valamikor 1247 előtt adott el a prépostnak. (Aba nembeli) Chemper testvére Pousa, a Baskiak őse azonban elfoglalta e földeket, de miután a vizsgálat során egyértelműen kiderült, hogy e terület korábban valóban György fia Péter birtoka volt, a prépostot beiktatták, s földjét elhatárolták.⁶² Györffy szerint a későbbiekben az Aba-nemtől vétel útján szerezte meg Mátyás prépost testvére, Antal, Draskóczy ezzel szemben úgy véli, hogy a vidék a préposztól szállt Antalra, aki annak unokaöccse volt.⁶³ Antaltól Ruszkai Benedek vérdíja fejében a szomszédos Semsén is birtokos Ruszkaiak szereztek meg. E földekből egy darabot Tahi Sükösd nyert el párbajban a Ruszkaiaktól. Egy 1280. évi adatból az derül ki, hogy Amadé-ágbeli Dávid és fiai nagy költségen szereztek vissza Kisidát vagy Felidát, Pólyit és Gárdot Tahy Sükösdötől.⁶⁴ Karácsonyi azt feltételezi, hogy e birtokok egy rokoni osztozás során jutottak később a Csirke-ág kezére, mivel szerinte I. Amadé atyja Dávid és Csirke István atyja Izsák testvérek, Ábrahám fiai

54 A dátumhoz l.: GYÖRFFY 1987. 142.; DL 75196. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Magyar Országos Levéltár, Arcanum Adatbázis Kft.

55 GYÖRFFY 1987. 138.

56 KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. 1979. 195–196.

57 NOVÁKI–SÁRKÓZY–FELD 2007. 149. L. még: FELD–CABELLO 1980. 12–13.; SÁRKÓZY SEBESTYÉN–NOVÁKI GYULA: A történelmi Abauj-Torna megye várai. (Az őskortól a kuruc korig.) II. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XL. (2001) 169. (a továbbiakban: SÁRKÓZY–NOVÁKI 2001).

58 SLIVKA, MICHAL–VALLAŠEK, ADRIÁN: Hradý a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991. 108. (a továbbiakban: SLIVKA–VALLAŠEK 1991).

59 AO. II. 515–517., 443. okl.

60 GYÖRFFY 1987. 94.

61 KARÁCSONYI 1995. 58.

62 GYÖRFFY 1987. 93.; DRASKÓCZY ISTVÁN: Adatok a Mátraalja és az Ida völgye középkori település- és agrártörténetéhez (XIII–XIV. század). *Agrártörténeti Szemle*, 1977/3–4. 362. (a továbbiakban: DRASKÓCZY 1977).

63 Uo.

64 FEJÉR GEORGIUS: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae, V/3. 61–63. (a továbbiakban: CD); HO VI. 264., 190. okl.

voltak.⁶⁵ Az Engel Pál által készített nemzetségtábla tanúsága szerint azonban Dávid és Izsák nem testvérek, hanem unokatestvérek lehetnek.⁶⁶ Ez azonban nem fontos abból a szempontból, hogy hogyan jutottak hozzá a Csirkék a fent nevezett birtokokhoz. Egy 1307. szeptember 21-én kelt oklevélből – melyben Pál magister Scepus-i prépost a jászói konvent előtt előadja, hogy Izsák fia Csirke István, egyházának Felida és Zsebes nevű birtokát, továbbá magát az egyházat tartozékaival együtt elfoglalta és jogtalanul magánál tartja – derül csak ki, mi is történt valójában.⁶⁷ Valószínűleg az Amadék bukásával a Csirkék is elvesztették birtokaikat, melyeket csak 1323-ban kapták vissza.⁶⁸ E területek eddig az időpontig Fülöp nádor kezén voltak, de Draskóczy kérdésesnek tartja, hogy a nádort törvényesen beiktatták-e ezen birtokokba.⁶⁹ Tehát az Ida völgyének számos birtokosa volt a 13–14. században, de az sajnos nem derül ki, hogy melyikük építette a mai Idabukóc közelében állt, ismeretlen nevű várat. Mindenesetre gyanítható, hogy a hatalmas és befolyásos Amadé-ág, miután visszaszerezte a területet. Mindenféleképpen további kutatások szükségesek a kérdés tisztázásához.

Több kutató úgy véli, hogy a Kassa feletti várat is az Amadé-ág, esetleg maga Amadé nádor emeltette valamikor 1304–1311 között,⁷⁰ abból a célból, hogy a várost minél jobban a befolyás alá vonja, de a vár egyes feltételezések szerint befejezetlen maradt. Ebben nyilván szerepet játszott Amadé 1311-ben bekövetkezett halála, s az 1312-ben a fiai által megkötött szerződés, melyben lemondanak Kassáról, s többek közt megígérik, hogy több várat nem építenek.

Regéc legkorábbi részei eddigi régészeti adatok alapján 1300 körül épültek.⁷¹ A 14. század elején pedig Amadé nádor Regécen ad ki két oklevelet.⁷² Tehát a település, s az ekkorra már valószínűleg felépült vár ez idő tájt Abák által birtokolt területen feküdt, ezért ugyancsak feltehető, hogy az Amadé-ághoz köthető az építése. 1311 után királyi vár lett.⁷³ Az uralkodó Petenye fia Péternek adományozta új szerzeményét, aki azonban fellázadt, így a király feltehetően 1317-ben elkobozta a várat.⁷⁴ Ettől kezdve 1342-ig honorbirtokként a Drugethek kezén találjuk.⁷⁵

Somodiról mindössze annyit tudunk meg, hogy a 14. század elején az abaújívári ispán fennhatósága alatt állt. Első említése 1317-ből való, de említik 1331-ben is.⁷⁶

Abaúj írott forrásokban nem szereplő várai esetében csak annyit lehet megállapítani, hogy mely nemzetség birtokán voltak találhatóak a vizsgált korszakban, de ebből

65 KARÁCSONYI 1995. 65.

66 ENGEL 2003.

67 Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia (1306–1310). Szerk: KRISTÓ GYULA. II. k. Budapest–Szeged, 1992. 108., 238. okl. (a továbbiakban: AOkI).

68 AOkI VII. k. 250., 536. okl.

69 DRASKÓCZY 1977. 362.

70 VARSÍK, BRANISLAV: Osídlenie košickej kotliny. I. k. Bratislava, 1964–1977. 170.; HALAGA, ONDREJ R.: Boj Kosič proti oligarchii Omodejovcov a Matuš. *Trenčiansky. Historický časopis*. 44. (1986) 329.; SLIVKA–VALLAŠEK 1991. 143.; SÁRKÓZY–NOVÁKI–SÁNDORFI 1997. 80.

71 SIMON ZOLTÁN: A regéci vár kutatásának eddigi eredményei. *Castrum* 5. (2007/1.) 121–126.

72 GYÖRFFY 1987. 134–135.; MELEGH SZABOLCS: A regéci vár birtoklástörténete. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara Tudományos Diákköri Közleményei, I. Miskolc, 2003. 129.

73 ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Budapest, 1977. 147. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 83.)

74 ENGEL PÁL: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). In: ENGEL PÁL: Honor, vár, ispánság. (Válogatott tanulmányok) Budapest, 2003. 344. [Milleniumi Magyar Történelem, Historikusok] (a továbbiakban: ENGEL, HONOR..., 2003.); KRISTÓ 2003. 330.

75 ENGEL 1996. 94.

76 GYÖRFFY 1987. 140.; FÜGEDI 1977. 191.

messzemenő következtetéseket sajnos nem lehet levonni. Ránkfüred váránál 1980-ban J. Macáka végzett kutatást, s 13. századi kerámialeletet talált.⁷⁷ Györffy György Abaúj vármegye 13. századi birtokviszonyait ábrázoló, továbbá Sárközy–Nováki–Sándorfi Abaúj-Torna megye várait bemutató térképének összevetésével megállapítható, hogy Ránkfüred Abák által birtokolt területen helyezkedhetett el a 13. század végén.⁷⁸

A petőszinyei Várhegyen ásatások nem folytak, de terepbejárások során 13–14. századi kerámiát találtak a felszínen.⁷⁹ Szinye település első írásos említése István ifjabb király 1269. évi okleveléből való, amelyből kiderül, hogy Rása fia Mihály birtokát Aba nembeli György fia Sándornak és Ethuruchnak adja.⁸⁰ 1276-ban György fia Ethuruch itteni részét feleségére és leányára hagyta.⁸¹ Az Abák 1280. évi osztozásakor Somosi Péter fia Miklós kapja.⁸² Egy 1293-ból származó oklevél szerint Aba nembeli Szinyei Péter fia Pető birtokolja egy részét, erre utal nemesi előneve: de Scynnae.⁸³ Egy 1302. évi oklevélből tudjuk, hogy Péter fia Pető fivérének tartja az 1269. évi adományozásból ismert Ethuruchot és Sándort, György fiait,⁸⁴ s ebben az oklevélben panasolja, hogy Amadé nádor elfoglalta Szinyét.⁸⁵ A birtok Amadé bukása után visszaszállhatott a családra, mivel Pető fiai bírják azt még a 14. században is.⁸⁶ Eszerint építhették a Szinye mellett található várat Aba nembeli György fiai, Somosi Péter fia Miklós, Szinyei Péter fia Pető, de akár maga Amadé nádor is emeltethette.

A tarcavajkóci Várhegyen 1977-ben Michal Slivka vezetett régészeti ásatásokat, s ennek során 13–14. századi leleteket találtak.⁸⁷ Tarcavajkóc falu V. István 1270-ben kelt oklevelében – melyben az uralkodó megerősítette a Rozgonyiak egyik őst, Raynold magistert birtokaiban – közvetetten, mint Sokol uradalom része tűnik fel.⁸⁸ Továbbá Györffy és Sárközyék fentebb említett térképeinek összevetése alapján is megállapítható, hogy Tarcavajkóc a Rozgonyiak földjén feküdt.⁸⁹ Az erősség pusztulása Slivkáék szerint a közelében 1312. június 15-én lezajlott rozgonyi csatával hozható kapcsolatba.⁹⁰

Skarus községet először a füzéri uradalom 1270. évi határjárása említi.⁹¹ Skarus ekkor az Aba-nem Nádasdi-ágának őse, Aba fia Miklós birtoka volt.⁹² 1335-ben a király az elhalt Nádasdi Domokos birtokát Drugeth Vilmos nádornak adományozza.⁹³ Eszkáros várának építését nem részletezett tipológiai alapon Slivka és Vallašek a 13–14. századra teszi,⁹⁴ tehát abba az időintervallumba, amikor a terület az Abák Nádasdi-ágának birtoka, így nagyon valószínű, hogy az Abák ezen ága emelte ezt a várat is.

77 SLIVKA–VALLAŠEK 1991. 118.

78 GYÖRFFY 1987. 51.; SÁRKÖZY–NOVÁKI–SÁNDORFI 1997. 22–23.

79 SLIVKA–VALLAŠEK 1991. 205.

80 Uo. 206.

81 GYÖRFFY 1987. 149.

82 ÁUO X. k. 70–71., 51. okl.; GYÖRFFY 1987. 149.

83 SLIVKA–VALLAŠEK 1991. 206.

84 Uo.

85 GYÖRFFY 1987. 149.

86 SLIVKA–VALLAŠEK 1991. 206.

87 Uo. 220.

88 Uo. 220.

89 GYÖRFFY 1987. 51.; SÁRKÖZY–NOVÁKI–SÁNDORFI 1997. 22–23.

90 SLIVKA–VALLAŠEK 1991. 220.

91 ÁUO VIII. k. 255–259., 175. okl.; SLIVKA–VALLAŠEK 1991. 195.

92 A Nádasdi-ágról I.: CSOMA 1897. 8–10.; KARÁCSONYI 1995. 27.; ENGEL 2003.

93 GYÖRFFY 1987. 149.; SLIVKA–VALLAŠEK 1991. 227–228.

94 SLIVKA–VALLAŠEK 1991. 195.

Füzér-Őrhegy egyszerű erőssége esetében Simon Zoltán arra a következtetésre jutott, hogy párhuzamosan létezett a korábban tárgyalt kővárral, s az utóbbira vonatkozó okleveles adatok alapján megállapította, hogy az Őrhegy ugyanannak a birtokosnak a kezén volt, mint maga Füzér. Az 1270. évi határjárás alapján Füzér uradalmának határain belül feküdt és ez valószínűsíthető a következő századokban is. Egy szomszédos birtokos, mint az Őrhegyi erődítmény működtetője tehát nem jöhet számításba. Simon véleménye az, hogy az Őrhegy erődített megfigyelési pont lehetett,⁹⁵ Feld István véleménye hasonló, ő egy tipikus elővárnak tekinti.⁹⁶ Zsoldos Attila ugyanakkor újabban felvetette annak lehetőségét, hogy az Őrhegyi erősség azonos lenne azzal a „Temethyn” nevű várral, melyet 1270-ben Füzérral együtt említenek. Zsoldos szerint ez a Temetvény nem azonosítható – ahogy korábban hitték – a Nyitra megyei Temetvénnel, mely egyébként legközelebb csak 1348-ban tűnik fel az okleveles anyagban.⁹⁷ Az Őrhegyen talált kerámialetek egy csoportja a 13. sz. végére – 14. sz. elejére keltezhető,⁹⁸ ezért elvileg valóban köthető az Őrhegyi erősség építése Rosd nembeli Endre fia Mihályhoz vagy fiaihoz, akik 1270 körül bírták a füzéri várat. De számításba jöhet Amadé nádor is, akinek minden valószínűség szerint a birtokában volt a 13. század végén, bár erre közvetlen forrást nem ismerünk. Sőt, ha elfogadjuk Zsoldos felvetését, akkor akár az uralkodó is építhette az erősséget még valamikor 1270 előtt.

Jászó erőssége már valószínűleg Károly Róbert váaraként épült fel, amire egy 1390-ben kelt oklevél utal.⁹⁹ Engel 1317 körülre teszi az építés idejét.¹⁰⁰

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az ispánsági váron kívül nagy valószínűséggel az Abák építették Füzért (Kompolt-ág), Göncöt (Amadé-ág), Szaláncot (Amadé- vagy Szalánci-ág), Eszkárost (Nádasdi-ág), valamint Idabukóc, Regéc, Kassa, Sárvár esetében is igen valószínű, hogy az Abák Amadé-ága volt az építető, sőt feltehető, hogy Petőszinye várának építése is az Aba-nemzetséghez köthető. Igen valószínű emellett, hogy ők is rendelkeztek e várak felett a 13. század végén, 14. század elején.

Végül az okleveles adatokból az is kiderül, hogy 1300-ban már Boldogkő ugyancsak Amadé nádor kezén volt. Egy 1300. évi oklevél említi az erősség várnagyát, „*nos Ihones [sic!] Comes Castellanus de Bolduaku*” formában, aki Benedek feleséggyilkos jobbágy ügyében jár el.¹⁰¹ Egy másik, feltehetően ugyanebben az évben kelt és ugyanezzel az esettel foglalkozó oklevélből az is kiderül, hogy János várnagy Amadé nádor helyett bíró („*iudex vice Omode palatini*”) ebben az ügyben, s a Benedek nevű jobbágy Amadé Alpár nevű falujából származik, továbbá ezen forrás is említi Jánost, mint Boldogkő („*Buldo ku*”) várnagyát.¹⁰² Amadé itteni birtoklását támasztja alá továbbá az is, hogy 1301. október 6-án Gergely választott esztergomi érsek – aki ugyanúgy, mint a nádor, Károly Róbert pártján állt – itt állít ki oklevelet.¹⁰³ Engel Pál egy 1338-ban kelt oklevélre

95 SIMON ZOLTÁN: Ismeretlen erődítés a füzéri Őrhegyen. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1992. 27–30. (a továbbiakban: SIMON 1992.).

96 NOVÁKI–SÁRKÓZY–FELD 2007. 50.

97 ZSOLDOS ATTILA: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. (História Könyvtár. Monográfiák, 24.) Budapest, 2007. 52–55.; NOVÁKI–SÁRKÓZY–FELD 2007. 50.

98 SIMON 1992. 27.

99 Zsigmond-kori oklevéltár. I. Szerk.: MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN. Budapest, 1951. 1338. (a továbbiakban: ZsO); SÁRKÓZY–NOVÁKI–SÁNDORFI 1997. 74.

100 ENGEL 1996. 333.

101 DL 60149. [Fotómásolat]; kiadva: HO VII. 300–301., 254. sz. okl.

102 DL 75156. [Fotómásolat].

103 DF 272734. [Fotómásolat]; kiadva: CD VII. 203.; regesztája: AOKI I. 77., 81. okl.

hivatkozva megállapítja, hogy 1317-ben a vár még Amadé fia László örökbirtoka,¹⁰⁴ de már ugyanebben az évben a király kezére jut.¹⁰⁵

Összességében ezen okleveles adatok alapján – véleményem szerint – nem vonhatók le pontos következtetések a vár építettségére nézve, pusztán építésének ideje határozható meg hozzávetőlegesen. Biztosan tehát annyit állapíthatunk meg Boldogkő korai történetére vonatkozóan, hogy 1280 körül már állt, feltehetően egy ideig a Tomaj-nembeli Jaak fia Tyba ispán kezén volt, tőle IV. László király szerezte meg. 1300 környékén már Amadé nádor kezén találjuk, s az Abák Amadé-ága birtokolja egészen 1317-ig, amikor újból királyi vár lesz. Tehát hasonló volt a sorsa, mint a környék többi várának.

Am maga az építető személye bizonytalan marad, hiszen a vár – amennyiben egyáltalában azonosnak tekintjük az 1290 környékén kelt oklevélben említett Buldua várát az 1300-ban említett Bolduaku-vel – csere, alku vagy vásárlás útján is Jaak fia Tyba kezére kerülhetett valamikor az 1280-as években. Az is jó magyarázat lehetne továbbá a Tomaj nem abaúji birtoklására, ha Amadé és Tyba netán rokoni viszonyban álltak volna egymással, de ez – miután Tyba magtalanul hunyt el – egyáltalán nem igazolható. Mindenesetre, ha a birtoktörténetet s a többi vár sorsát is figyelembe vesszük, legalább annyira valószínű, sőt véleményem szerint valószínűbb, hogy az Abák nem Amadé ága emeltette Boldogkőt, csakúgy, mint Abaúj megye számos, előzőekben tárgyalt várát.

Am azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy az uralkodó építtette a várat valamikor az 1270-es években, s az esetleg királynéi kegyből kerülhetett később Tybához. Ezt alátámaszthatja, hogy a királyné vizsolyi ispánsága Boldogkő közelében feküdt, valamint az is, hogy Tyba István királynéi tárnokmesterrel közösen kapja a fentebb említett négy birtokot, melyen később megosztóznak. Sajnos azonban az nem derül ki, hogy milyen kapcsolatban állt Tyba a tárnokmesterrel, s ezáltal a királynővel. István tárnokmester 1282–1290 között töltötte be ezt a pozícióját, de semmi egyebet nem tudunk róla,¹⁰⁶ s Tyba ispánt is az 1282. évi, valamint az 1290 körüli, előzőekben tárgyalt okleveleken kívül csupán egy 1265. évi per kapcsán említik.¹⁰⁷ Ha valóban IV. László emeltette a várat, s azt esetleg a királynő közbenjárására, vagy önszántából elajándékozta, meglehet, hogy az Abák egyre fokozódó hatalmát és térnyerését látva később jobbnak látta visszacserélni. Feltevésém szerint azonban nem maradhatott hosszú ideig az uralkodó kezén, s már valamikor az 1280-as években az Abákhoz kerülhetett, akkor, amikor Zsoldos Attila szerint feltehetően az Amadék kezére jutott a vizsolyi ispánság két legjelentősebb települése, Vizsoly és Gönc is.¹⁰⁸ Mindenesetre Amadé az 1290-es évektől kimutathatóan részint Göncön, részint Vizsolyban tartotta székhelyét.¹⁰⁹ Érdekes adat Boldogkő szempontjából, hogy III. András 1294. június 18-án a mai Boldogkőváralja határában létezett Rádon állít ki oklevelet.¹¹⁰ Ez akár azt is jelenthetné, hogy ekkor még az uralkodóé a vár, hiszen közvetlen környezetéből keltez, ám azt nem tudjuk, hogy Rád Boldogkőhöz tartozott-e ebben az időben. Valószínűleg nem, hiszen a korábban említett 1317. évi oklevélből kiderül, hogy Amadé fia László Eel fia János Boldogkő vár alatt lévő Raad birtokát visszavette a maga

104 DL 107302. [Fotómásolat]; regesztája: AOkI IV. 264., 696. okl.; ENGEL 1996. 283.

105 ENGEL, HONOR. ..., 2003. 346.; ENGEL 1996. 283.

106 ZSOLDOS ATTILA: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 36. Budapest, 2005. 100., 102. (a továbbiakban: ZSOLDOS 2005).

107 KARÁCSONYI 1995. 1024.

108 ZSOLDOS 2005. 40.

109 Uo.

110 BORSA 1987. II. k. IV. füzet, 134., 3974.

számára,¹¹¹ továbbá nem szerepel Boldogkő 14. századi tartozékai között sem. Ott található viszont Vizsoly, melyet az 1280-as években az Abák megszereznek, s melyet 1388-ban a vár tartozékai közé sorolnak Szerencs, Novaj, Abatelke, Újfalú és Arka mellett.¹¹² Azt azonban nem tudjuk, hogy mely települések biztosították Boldogkő várának ellátását a 13. század végén. Ennek oka nyilván abban keresendő, hogy egy magánvár ekkor – Engel Pál álláspontja szerint – elvileg ugyan egy adott terület központja volt, de jogilag a föld tartozékának számított, s ez a helyzet csak később változott meg.¹¹³ Királyi várak esetében nyilván más volt a helyzet, illetve akkor, ha a vár mint anyagi érték volt fontos, így csere, adományozás vagy vásárlás esetében. Ezért is nagy kár, hogy elveszett IV. László azon oklevele, melyben elcseréli Rezi és Zsid birtokokat Boldogkőért, mert valószínű, hogy ebben felsorolták, hogy mely birtokokat kapta még a vár mellett az uralkodó.

S végül nem feledkezhetünk meg arról az eshetőségről sem, amit már korábban érintettem, hogy „*castrum Boldua*” esetleg nem azonos a mai Boldogkővel. Az oklevelekben előforduló névalakok elvileg alátámasztják az egyezést, hiszen pusztán annyiban térnek el, hogy a Boldua előtag után a kő utótag kerül: „*Boldua*” (1290 k.), „*Bolduaku*” (1300), „*Buldo ku*” (1300), „*Boldoukw*” (1317). Továbbá nincs tudomásom Boldva nevű várról az ország más területén, noha egy Boldva nevű település található Borsod megyében, melynek Keresztelő Szent János tiszteletére épített bencés monostora számos 13. századi forrásban feltűnik, de várát nem említik,¹¹⁴ valamint éppúgy nem igazolható a Tomaj-nem Borsod megyei birtoklása, mint az abaúji. A névalakok hasonlósága sem visz minket közelebb a megoldáshoz. Kiss Lajos véleménye az, hogy a „Boldog” előtag a Boldva népetimológiás átalakításával jött létre. Eredetét tekintve keletkezhetett a Bod személynévből, de a Bódva folyónév alaki hatásával is lehet számolni a vár esetében, s később hozzákapcsolódott a „kő” helynévi utótag, mely a hegyi várak megnevezésére szolgált a középkor folyamán.¹¹⁵ Boldva falu pedig egyértelműen a mellette folyó Bódváról kapta a nevét.¹¹⁶ Mindenesetre nem tartom valószínűnek, hogy Boldva településről lenne szó az 1290 körüli oklevélben. Ám nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy az 1290 körül említett Boldua a terepen ugyan fellelhető, de írott forráshoz még biztosan nem köthető 13. századi erősségek csoportjában kereshető – ezek kérdésével behatóan foglalkozott az utóbbi évek várkutatása.¹¹⁷ Jó példa erre Zsoldos Attila említett azonosítási kísérlete Füzér-Órhegy illetve Temetvény várának vonatkozásában.

*

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a kérdés, melyet e rövid tanulmány felvet, egyértelműen nem válaszolható meg jelenlegi ismereteink alapján, így mindenképpen további kutatások szükségesek.

111 DL 107302. [Fotómásolat]; regesztája: AOKl IV. 264., 696. okl.

112 ZsO I. 403.; ZsO I. 822.; CsÁNKI 1890. I. 197.

113 ENGEL Pál: Töprengések az Árpád-kori sánccvárak problémájáról. *Műemlékvédelem*, 1987/1. 10–17. (újra-kiadása: *Castrum*, 6. (2007/2.) 11–18.)

114 GYÖRFY 1987. 760.

115 KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1988. 62., 232.

116 Uo. 233.

117 Az ún. „kisvárak” kérdéskörére legutóbb I.: NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007. 11.

ZÁDORVÁRTÓL VÁZSONYKŐIG

A Zádorvár omladozó falainak megóvása érdekében a 2000-es évek elején meginduló helyreállítási munkákkal párhuzamosan nyílt lehetőség arra, hogy falkutatás történjen a romoknál. A meginduló terepmunkával közel egy időben Horváth Richárd történész PhD disszertációjában – Várak és politika a középkori Veszprém megyében – megkezdte az írott forrásanyag feldolgozását. Jelen tanulmányban így előbb az ő részletes történeti elemzése olvasható, majd a falkutatás eredményeit foglalja össze Koppány András régész.

Adalékok Nagyvázsony és környéke településtörténetéhez¹

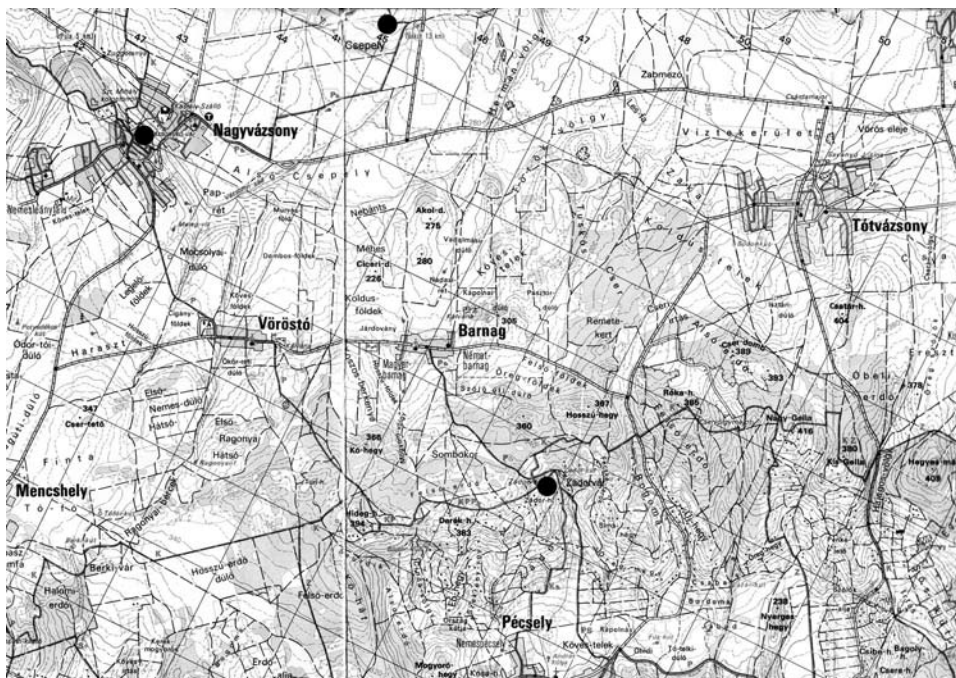
Veszprém megye középkori várainak sorából ismertségét tekintve minden kétséget kizáróan Kinizsi Pál egykori rezidenciája: Vázsonykő (ma: Nagyvázsony) emelkedik ki a legjobban. Fura mód kevésbé mondható el ez az erősség írott forrásokon nyugvó történeti kutatásáról és ezek eredményeinek bemutatásáról.² Azonban a vár históriája után érdeklődő számára hosszabb vizsgálgódás nélkül hamar világossá válhat, hogy az erősség történetének szálai térben és időben messzebbre vezetnek, mintsem gondolnánk. A vázsonykői vár története voltaképpen nem Vázsonyban és még csak nem is Kinizsivel kezdődik, bármily csábító is lenne a magyar történeti tudatban oly közismert és népszerű személlyel kezdeni mondandónkat. Az előzményekhez feltétlenül meg kell ismernünk a Nagyvázsony közelében fekvő Pécsely és Barnag közt emelkedő Derék-hegy északkeleti, ún. Zádor-hegynek nevezett nyúlványán (1-2. kép) álló romnak, a napjainkra csaknem elfeledett Zádor várának múltját is.

A hegyet, amely melletti kisebb magaslaton állt egykor a vár, az oklevelek tanúsága szerint a középkorban Szabad-hegynek vagy Nádasd hegyének nevezték (ez a mai Derék-hegy). Ezzel szomszédos a közeli településsel azonos nevet viselő, némileg alacsonyabb Pécsely-hegy is. Zömmel a két hegy közeli fekvése és birtokjogi hovatartozása állt a később még bőven idézendő per(ek) háttérében.³ A viták kiindulópontja pedig majd minden esetben a szőlőtermő területek kérdése, no meg a vár építésének kérdése volt. A környék természeti adottságait figyelembe véve ugyanis különösebb magyarázatot nem érdemel az a tény, hogy a régió legkésőbb az Anjou-kortól fogva jól adatolhatóan számos szőlőbirtoknak adott helyet. Az itteni szőlőbirtokosok sorában találjuk elsősorban a veszprémi káptalant: a később megannyi vitára okot adó hegy tövében fekvő Pécsely bir-

1 A kézirat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00076/05. sz.), valamint az OTKA T 48460. sz. pályázata támogatta. Régészeti-építészeti kérdésekben nyújtott segítségükért Feld Istvánnak és Simon Zoltánnak tartozom köszönettel! (H.R.)

2 A vár történetével foglalkozó két, érdemleges történeti áttekintést is nyújtó újabb munka Zsiray Lajos és Éri István tollából született: ZSIRAY LAJOS: Zádor vára. *Műemlékvédelem*, 9. (1965) 111–112. (a továbbiakban: ZÁDOR); ÉRI ISTVÁN: Nagyvázsony. (Műemlékeink) Budapest, 1969.² passim (a továbbiakban: Nagyvázsony).

3 „... in monte Zabadheg alio nomine Nadasdhege vocato prope Pechel existenti ...; ...quidam mons Nadasdhege vocatus prope Pechelhege in dicto comitatu existens...” Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény és Levéltár (a továbbiakban: DF, ill. DL) DF 201021.

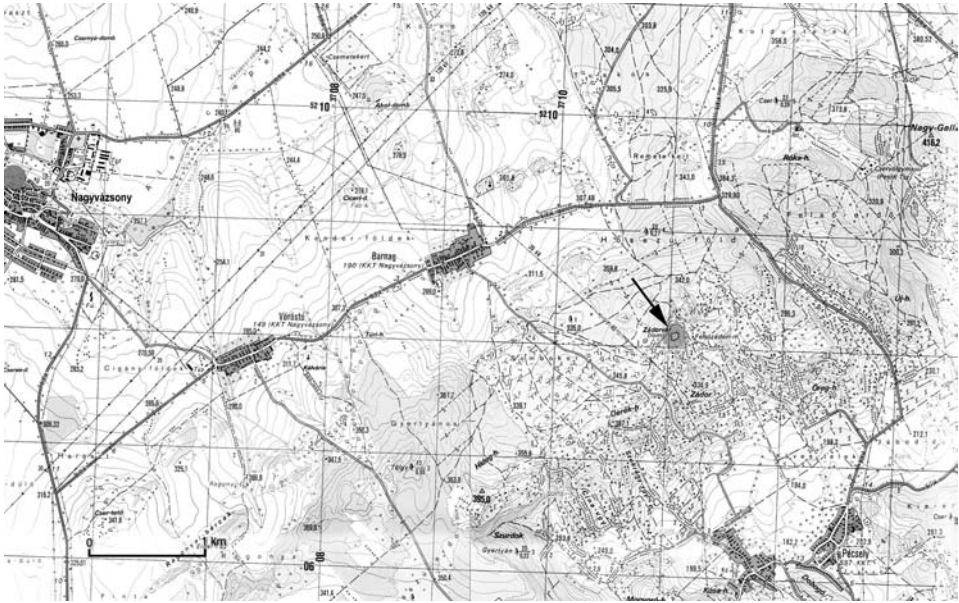
1. Nagyvázsony–Pécsely–Tótvázsöny környékének térképe, Zádor és Vázsonyköő várainak, valamint az egykori Csepely falnak kiemelésével

tok nagyobb része a káptalan tulajdonát képezte.⁴ Ezzel szemben a szomszédos Barnag inkább királyi/királynői jószág volt, igaz a 14. század első felében a veszprémi káptalan is szerzett itt földeket, s 1318 előtt a Vázsony nembelinek mondott Mencshelyiek is bírták egy porcióját.⁵

Nos, a vár építésének kezdetéhez néhány mondat erejéig e két birtok, dülőik és az itt fekvő hegy(ek), meg Döbrentei Himfi Benedek kapcsolatára érdemes összpontosítanunk. Az Anjou-kor utolsó évtizedében, pontosan 1371-ben híradásaink szerint a terület királyi borkilencedének behajtása körül nehézségek adódhattak. Lajos király az 1370-es esztendő folyamán országos parancsba adta a kilencedek pontos és szabályozott behajtását, s ennek keretében a Pécsely-közelí Szabad- vagy másképp Nádasd-hegyi szőlővel rendelkezőknek is. A jelek szerint a mandátumnak nem sok foganatja lehetett, mert esztendő múltán a király a jövedelmek behajtásával hű emberét, s a környék tekintélyes várbirtokosát, Döbrentei Himfi Benedeket bízta meg, akinek a családja – legalább is 1353. évi adat

4 A veszprémi káptalan pécselyi birtokáról számos adattal rendelkezünk. Pl.: 1309: Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította: KUMOROVITZ L. BERNÁT. Budapest, 1953. (a továbbiakban: Veszpr. Reg.) 42., 1318: Veszpr. Reg. 90., 1358: Veszpr. Reg. 499.

5 A királyi birtokláshoz: DL 87202. „... cum universis iobagionibus seu populis, scilicet regalibus de Barlag ...”, valamint: ZSOLDOS ATTILA: Az Árpádok és asszonyaik. A királynői intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 36.) Budapest, 2005. 56. (a továbbiakban: ZSOLDOS: Királynék). A káptalani birtoklásra: 1318-ban Mencshelyi Móric özvegye Barnag nevű birtokát („... possessionem suam Barlag vocatam ...”) a veszprémi káptalanra hagyta örökvltságg gyanánt. Hazai Okmánytár. I–VIII. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–IPOLYI ARNOLD–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr–Budapest, 1865–1891. IV. 128–129. (a továbbiakban: HO).

2. Zádorvár szűkebb környéke

alapján – Pécselyen is bírt porciót.⁶ Történetünk érdemi része voltaképpen ekkortól veszi kezdetét. A király nagy hatalmú és befolyásos nagyura alighanem meglehetősen lendülettel kezdett hozzá az uralkodói parancs végrehajtásához, amelynek értelmében ráadásul erőszak alkalmazásához is joga volt. Lendületében a két szomszédos birtok, nevezetesen Pécsely és Barnag határán a Szabad-hegyen túli, vélhetőleg már a Pécsely-hegy oldalában lévő szőlőbirtokokra is kiterjesztette a fizetési kötelezettséget. Ekkor ütközött bele a veszprémi káptalan, egyébiránt teljes mértékben jogos ellenállásába, akiknek azt állították, hogy a hegy és az alatta elterülő földek már nem a király, hanem az ő birtokukat képezik. A kései szemlélőnek úgy tűnhet, hogy mindez Himfit kevésbé érdekelhette, a káptalan 1374-ben kelt panaszából ugyanis megtudjuk, hogy Benedek Pécsely birtok egynémely területét – ami eszerint káptalani jószág volt – s az ehhez tartozó szőlőhegyet akkor már negyedik esztendeje (tehát pontosan 1371 óta!) elfoglalva tartja. Ráadás képpen a fehérvári káptalannak a panasz végett lefolytatott vizsgálatából tudható továbbá, hogy Benedek a vitatott Szabad-hegyen a káptalan tiltakozása ellenére épületeket emeltetett (*domus et edificia construi plurimis et legitimis inhibitionibus et contradiccionibus ipsius capituli non obstantibus fecisset*).⁷ Mindezzel tehát a per velejéhez értünk el: a Pécsely és Barnag közti határvonal (ami Zala és Veszprém megyék határa is volt egyben), az ottani hegyek és dűlők pontos elhelyezkedése volt a felek számára bizonytalan vagy legalább is ennek látzatát ígyekezték kelteni.⁸ 1375-re végre ítéleti szakaszba jutott a káptalan és Benedek bán ügye, aminek eredményeképp sor került volna a hegyen a káptalant illető területek immáron végleges kihatására. Ekkor viszont Himfi Benedek ismét ellentmondással élt, szóvá

6 Veszpr. Reg. 675., DL 66638.

7 Veszpr. Reg. 693., 694., valamint: DF 201110.

8 További zavart okozhatott az is, hogy Pécsely területén is létezett Nádasd nevezetű „hely”: „...in territorio possessionis nostre Pechel vocate in loco Nádasd denominato ...” HO IV. 283. (1425).

téve, hogy a Szabad-hegy alatti terület valójában a királyné barnagi birtokához tartozik, a káptalan földje pedig másutt fekszik.⁹ Nos, az így nyugvópontja felé közeledő per újabb lendületet vett, melynek során a káptalan ügyvédje képletesen szólva ágyúkat vonultatott föl veréb ellenében. Négy – részben hamis – privilégiumot mutatott be Szepesi Jakab országbírói bírósága előtt, amellyel azt kívánta bizonyítani, hogy Pécsely emberemlékezet óta a káptalan birtoka volt. Úgy tűnik viszont, hogy az ügyvéd, nem hazudtolva meg a jogi csűrés csavarás korai gyakorlata felől meglévő gyanúkat, néminemű csúztatást hajtott végre. A perbe tudniillik kisebb „árukapcsolással” egész Pécselyt bevonta. A település birtokjoga azonban nem képezte vita tárgyát, csupán a későbbi várhegyé. Ezt Benedek képviselője is elmondta és arra hivatkozott, hogy Himfi csupán királyi parancsból járt el, s őket csupán a vitatott hegy jogi hovatartozása érdekli. Az országbíró végül 1378 tavaszán hozott konszenzusos ítéletet, amiben elfogadta, hogy korábban Benedek csak a király és nem a maga nevében járt el, illetőleg a hegyen a káptalan és az uralkodó által bírt területek ismételt kimérését és elkülönítését rendelte el.¹⁰ S ehelyütt egy pillanatra megállnunk érdemes. Fontos tudnunk ugyanis, hogy végeredményben az iménti oklevelekre, valamint két igencsak kései, jócskán Mohács után keletkezett dokumentumra alapozva tételezte föl az eddigi kutatás azt, hogy a vár építési munkálatait Himfi Benedek kezdte meg.¹¹ Az elmondottak fényében azonban vár építésére aligha, legföljebb gazdasági épületek emelésére gondolhatunk. Benedeket csupán annyira tekinthetjük Zádor építőjének (pontosan: a várépítés megkezdőjének), hogy ő volt ismereteink szerint az első személy, aki az egyik Pécsely közeli hegyen épület(ek)et emeltetett, s ezek részben a később épült erősség előzményei vagy részei lehettek. Mindennek igazságtartalma felől persze egy majdani régészeti kutatás hivatott kimondani a végső igazságot. Azonban a Himfi-féle objektum biztosan nem lehetett vár, legalább is erről forrásaink teljes mértékben hallgatnak! Ekként historiográfiai előzményekből fakadó hosszas kitérőnket lezárva immáron a vár tényleges építőjének személye felé érdemes fordulnunk.

A káptalan nyugalmas birtoklása ugyanis nem tartott sokáig. Mária királynő nem sokkal később, de még uralkodásának elején, 1382 decemberében a Vezensyieket adományozta meg környékbeli jószágokkal. Néhai Vezensyi Miklós és e Miklós fia, László állhatatos hűségére való tekintettel a királynő az addig királyi és királynéi tulajdonú (possessiones regales et nostras) Herend,¹² Vöröstó, Csepely birtokokat és Németi, Szőlős

9 Veszpr. Reg. 702.

10 Veszpr. Reg. 718.

11 ZÁDOR 111., aki mindkét újkori forrás – sajnos egyiküket dátum és levéltári jelzet nélkül – vonatkozó szövegét közli is. A másodikként hivatkozott forrás szövege azonban az eredetiben másként szerepel, mint a nevezett publikációban olvasható. Helyesen: „Him háza aliter Patona Várát, eő üdeében mindenkor Vásomban bírtak.” A forrás voltaképpen egy tanúvallomásokat írásba rögzítő jegyzőkönyv, amit a vasvári káptalan adott ki 1650 augusztusában. A vallomások tárgya a veszprémi káptalan Pécsely környéki jobbágytelkeinek száma és jogállása. Veszprémi Érseki és Főkáptalani Lt. Veszprémi káptalan magánlevéltára. Kispécsely 33. A dokumentum másolatát ifj. Hermann Istvánnak köszönöm. V. ö.: továbbá: Nagyvázsöny 7. és KOPPÁNY TIBOR: A Balaton környékének műemlékei. (Művészettörténet-Műemlékvédelem, 3.) Budapest, 1993. 101–102. Ugyanígy Benedek bán építői jelentőségét emeli ki: VERESS D. CSABA: A három Pécsely története. A község története a magyar honfoglalástól napjainkig. Veszprém, 1994. passim (a továbbiakban: VERESS: Pécsely), különösen a harmadik. „A szabadhegyi (ún. Zádorvár) építése” c. fejezetben.

12 Noha itt az oklevél az egész birtokról szól, tudjuk, hogy ott 1386 óta a veszprémi káptalannak is porciója volt. Veszpr. Reg. 853., valamint: GUTHEIL JENŐ: Veszprém város okmánytára 1002–1523. Kiadásra előkészítette: Kredics László. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 18.) Veszprém, 2007. 162. „...quasdam duas portiones suas possessionarias, unam scilicet Wesprimii habitam, ... et aliam in possessione Herend vocata in comitatu Wesprimiensi habita existentem...” kap adományt a káptalan!

meg Pécsely birtokrészeket adományozta Lászlónak Veszprém és Zala megyékben.¹³ A Vezensyiek váratlan föltűnése azonban feltétlenül magyarázatot, és ismételt historiográfiai kitérőt igényel. Eleinte csábítónak látszik elfogadnunk ugyanis a feltevést – amint azt a Zádorral foglalkozó szakirodalom általánosan tette –, hogy esetünkben a vidéken közel két évszázada birtokosként ismert Vázsony nemzetség egyik ágának felbukkanásával van dolgunk.¹⁴ Ha azonban a nemzetségre vonatkozó csekély számú okleveles adatokat egybevetjük a Vezensyieket említő kútfőkből származó információinkkal, egyezésnek legcsekélyebb nyomára sem bukkanhatunk. A Vázsony nemzetség Veszprém megyében birtokos ágát egy 1284-ben kelt adománylevélben áll módunkban a legteljesebben megragadni, amikor Erzsébet királynétől Vázsony nembéli Mencshelyi Móric és fiai a királynéi szakácsok Barnag nevű birtokát kapták meg.¹⁵ Móric ehelyütt megnevezett három fia közt szerepel egy Domokos nevű is. Személye oly szempontból bír jelentőséggel, minthogy tudható: a Vezensyi család ősei bizonyos Domokos és fiai: (a fentebb említett) Miklós meg Tamás mesterek voltak.¹⁶ Ha tehát e két Domokos – nevezetesen a Vezensyiek őse, illetve Mencshelyi Móric fia – azonossága bizonyítható lenne, végre előttünk állna a Vázsony nemzetség és a Vezensyiek közti, a szakirodalom által eddig már többször említett, de máig nem bizonyított kapcsolat. Azonban bármily fájó is, az azonosítás aligha végezhető el. Ennek legfőbb akadályát Mencshelyi Móric özvegyének 1318-ban kelt oklevele képezi, amiben az asszony utódok nélkül meghalt fia, Pető (azaz Péter) végrendeletének engedelmeskedvén az 1284 óta Erzsébet királyné adományából birtokukban lévő Barnag birtokot a veszprémi káptalannak adományozza lélekváltságként.¹⁷ Ennek az oklevélnek, illetőleg egy 1312. évi adásvételnek a fényében, amiben a nevezett Pető/Péter az 1290-ben ugyancsak a királynétől kapott alsóörsi birtokát adja az örsi prépostságnak, ahol ugyancsak testvérei nélkül tűnik föl, joggal feltételezhetjük, hogy Móric másik két fia: Miklós és Domokos még 1312/1318 előtt meghaltak, s Péter és anyjuk ezért döntöttek Barnagnak a káptalan részére való eladományozása mellett. Ellenkező esetben ugyanis nehezen hihető, hogy Móric másik két fia életben maradása esetén, lévén a szokásjog szerint ők lettek volna a birtok törvényes örökösei, ne léptek volna föl testvérük, majd anyjuk szándéka ellen vagy legalább ne adták volna az adományozáshoz beleegyezésüket. Korai halálukat az 1312–1328 közötti, gyakorlatilag teljesen feltártnak mondható okleveles anyagból való hiányuk is, jöllehet kellő óvatossággal kezelve és csak közvetetten, igazolni látszik. Így bele kell nyugodnunk, hogy ellenkező értelmű okleveles bizonyíték fölbukkanásáig igaznak tekinthető a feltevés: a Vázsony nemzetség Veszprém megyében birtokos Mencshelyi ága 1318-ra fiágon bizonyosan kihalt. A nemzetségre a későbbiek folyamán a megyében nem találunk adatokat. Így tehát a Vázsony nemzetség

13 DF 244337. A témánk szempontjából igencsak fontos oklevél ismeretét C. Tóth Norbertnek köszönöm.

14 „Vezensyi László étekgöfömester a Vázsony nemzetség Mencheli (Mencshely) ágából származott. Őse Mencheli Buza fia Móric comes volt, aki 1284-ben Erzsébet királynétől adományul kapta a veszprémmegyei Borlag (Barnag) birtok egy részét.” ZÁDOR 111. „Tény, hogy a Vázsony-nemzetség már a XII. századtól kezdve szerepel a környéken. [...] A XIV. század végén a nemzetség nevét családnévként továbbviselő Vezensyiek 7–8 környékbéli falu urai, de terjedelmes birtokuk volt a Duna–Tisza között. Tiszavezensy tájékán is.” Nagyvázsony 7. Nem kimondva, de adatainak szerkesztésével ezt állítja Wertner Mór is nagyszabású genealógiai adattárában. WERTNER MÓR: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. Temesvár, 1892. 381. (a továbbiakban: WERTNER: Nemzetségek).

15 „...: quendam terram Barlag vocatam ... ipsi comiti Mauricio filio Buza et per eum suis heredibus, Nicolao scilicet, Dominico et Petro ... donavimus ...” HO IV. 66–68.

16 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája (1301–1457). Középkori magyar genealógia. CD-ROM adatbázis. Budapest, 2001. (Vezensyiek).

17 HO IV. 128–129., Veszpr. Reg. 98.

és a Vezensyiek korábban feltételezett – alighanem pusztán a névbeli, habár oklevélben is előforduló¹⁸, (ti. Vezensy/Vázsony) hasonlóságra alapozott – rokonságát célszerű elvetnünk.¹⁹ Ezzel párhuzamosan pedig a Vezensyiek Veszprém megyében való jelenlétéről 1382-ig egyetlen biztos írott forrással sem rendelkezünk.

Vannak azonban további érvek is, amelyek amellett szólnak, hogy a Vezensyiek és a Vázsony nemzetség rokoni kapcsolatát, valamint a Vezensyiek 14. század vége előtti vázsonyi birtoklását teljes mértékben légből kapottnak minősíthessük. Mindezen érveink eredője Vezensyi László főntebb említett 1382. évi adománylevele, amely által a család megszerezte a későbbi vázsonykői uradalom Veszprém megyei településeit. Akad azonban egy nem csekély probléma forrásunkkal. Nevezetesen, hogy a felsorolt adománybirtokok sorából a később oly nagy fontosságra szert tett, az uradalom névadó várának helyet adó Vázsony bizony hiányzik! Nos, alighanem joggal merül föl annak igénye, hogy e merőben meglepő helyzetre valamiféle, a rendelkezésünkre álló okleveles anyag töredékes információival egybecsengő magyarázatot adjunk. Afelől ugyanis már az eddig elmondottak alapján is biztosak lehetünk: a Vezensyi család 1382 előtt nem birtokolhatott egyetlen települést sem a megye területén. Ez esetben az így előállott probléma megoldására két lehetőség kínálkozik. 1. Vázsonyt a Vezensyiek vagy némileg korábban vagy valamivel 1382 után nyerték adományul, de erről szerencsétlen módon nem maradt fenn írott adatunk. 2. Vázsony birtok nem hiányzik a Vezensyiek adományleveléből, csak éppen más név alatt érdemes keresnünk. Minekután a kérdés lényegesen jelentősebb annál, mintsem a később még tárgyalandó Zádor/Vázsony vár-váltás magyarázatok mellőzhetnének, elkerülhetetlennek látszik, hogy a Veszprém megyében található két Vázsony települést érintő korai okleveles adatainkat áttekintsük.

No, de mit is tudunk a Vázsony nevű birtokokról? Néhány oklevél akár csak gyors áttekintése után is bizonyossággá válhat az érdeklődőben, hogy lényegesen több adatunk Tótvázsonyról maradt. Tetten érhető első írásos feltűnése igencsak korai, hiszen a nevezetes, birtokunkat is említő oklevél, a veszprémi Szent Mihály egyház javainak összeírása dátuma szerint 1082-ben keletkezett. A modern diplomatikai kutatás ugyanakkor már régen igazolta, hogy forrásunk hamis és mindenképpen 1327 előtt keletkezett, annál talán nem is sokkal korábban.²⁰ Ennélfogva Tótvázsony első hiteles írott említése csupán 1233-ból (közvetetten pedig 1206-ból) datálható, amikor is az Atyusz nemzetség és Salamon

18 Amikor a IV. Béla által az Igmándiaktól időlegesen elvett Billege és Tótvázsony birtokokat V. István birtokosainak visszaadta, Tótvázsony a szövegben *Wesen* alakban szerepel! A birtokjogi tények és a szövegkörnyezet azonban egyértelművé teszi, hogy az oklevélben Tótvázsonyról esik szó! A zichi és vasonkeoi gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I-XII. Szerk.: NAGY IVÁN–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, Budapest, 1871–1931. I. 23–25.

19 A Vázsony-nem és a Vezensyiek azonosságát már Karácsonyi János is, noha csak óvatosan, de megkérdőjelezte. KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I-III. Budapest, 1900–1904. [reprint: Budapest, 1995.] III. 139. Az ugyanott említett ugyanezen nembéli Hektor-fiak további adatok híján elhelyezhetetlenek egy szélesebb nemzetségi genealógiában. Uo. Wertner Mór genealógiai munkája ugyan a Vázsony nemzetséget és a Vezensyieket rokonoknak említi, ugyanakkor az általa hivatkozott oklevelek sorában pontosan 1318–1395 között áthidalhatatlan időbeli és logikai űr tátong! WERTNER: Nemzetségek 381.

20 *Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. Volumen I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praeiuit GEORGIUS GYÖRFFY. Adiuerunt IOHANNES BAPT. BORSA, FRANCISCUS L. HERVAY, BERNARDUS L. KUMOROVITZ et IULIUS MORAVCSIK. Budapestini, MCMXCII. 238. (a továbbiakban: DHA).*

közi határperben szerepel.²¹ Ebből az oklevélből tudjuk meg azt is, hogy az ekkor még Kálmán herceg által bírt Billegével²² és Bánddal együtt később az Igmánd nemzetség birtoka lett, illetőleg e nemzetség is jogot formált rá.²³ Ezután már jól követhető a kettő, majd 1274-től már három birtok közös története.²⁴ Néhány évtizeddel később Igmándi András Miklós nevű és utódok öröme nélkül sírba szállt fia adta tovább 1309-ben a birtokcsoportot – most már az ott álló, általuk épített és később Essegvár néven szereplő várral egyetemben – a velük rokonságban álló Lőrinte nembéli Lőrintének. A vár és későbbi uradalmának magját képező három falu tehát ez időtől fogva megszakításokkal és bizonyos időszakban csak részlegesen, de a Lőrintétől származó Essegvári család tulajdona maradt a középkor végéig.²⁵ Így Tótvázsony az újkorig szinte szakadatlanul²⁶ Essegvár tartozéka és a várról előnevét vevő család jószágá volt, azaz a Vezensyiek tótvázsonyi birtoklása teljes mértékben kizárható.²⁷

Kevésbé egyértelmű, ámde annál izgalmasabb kép bontakozik ki előttünk, ha (Nagy) Vázsonyra vonatkozó korai adatainkat próbáljuk meg összegyűjteni. Tagadhatatlan, Árpád- és Anjou-kori okleveleinkben föl-föltűnik néha önmagában a Vázsony (Wasun, Vason) névalak, ugyanakkor ezek az előfordulások távolról sem problémamentesek. Tisztánlátásunkhoz egyedi elősorolásuk nem mellőzhető.

Minden kétséget kizáróan a legkorábbra keltezett, jóllehet hamisított oklevélben előforduló Waswn névalak a veszprémi egyház főntebb említett, 1082-re datált hamis birtokösszeírásában fordul elő. Külön is kiemeli e diploma jelentőségét, hogy a javak felsorolásában nem is oly sok sorral a Waswn nevet követően Tótvázsony (Touthvason) is fölbukkan.²⁸ Ebből következően az eddigi kutatás lényegében kerteles nélkül az előbbi említést a mai Nagyvázsóny első okleveles rögzítése gyanánt értelmezte. Azonban a szöveg korántsem ilyen egyértelmű. Az idézett helyen Leány prédiun (az 1305-től említett Kisleányfalun,²⁹ Nagyvázsóny tószomszédságában) határjárása olvasható, s ebben találkozunk a Vázsony névvel (ad primam metam de iuxta Waswn), ráadásul épp azon a vidéken, ahol a település ma is elhelyezkedik.³⁰ Első pillantásra tehát kételynek itt és a későbbiekben nincs tovább helye: a név valóban Nagyvázsóny takarja. Azonban a szövegből egyér-

21 A települést II. András épp IV. Béla születésekor (1206-ban) – miután gyermeke világrajöttének hírért épp a Bakonyban vette vadászat közben – a veszprémi káptalannak adományozta. 1233-ban ezen döntését megváltoztatta, s ekkor lett az Atyuszok jószágá. V. ö. HO IV. 44–46. A káptalan persze Billege legalább egy részére továbbra is fenntartotta igényét, majd később meg is szerezte azt. Veszpr. Reg. 393.

22 Billege hercegi tulajdonlásához: SOLYMOSI LÁSZLÓ: Hospeskváltság 1275-ből. In: Tanulmányok Veszprém Megye Múltjából. Szerk. Madarász Lajos. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3.) Veszprém, 1984. 33.

23 HO IV. 14–19. Azt, hogy az itt szereplő *Vasun* birtok alatt a későbbi Tótvázsonyot kell értenünk, oklevélünk azon kitétele igazolja, melyben tudatja, hogy Vázsony és Billege közvetlenül határosak egymással („...Byliga et Vasun, que sunt conterminales...”), illetőleg a későbbi közös birtokos voltából (Igmándiak, Lőrinték, Essegváriak) gondolhatjuk. V. ö. továbbá: NEMES GÁBOR: „Atyusz bán nemzetsége.” Egy Árpád-kori nemzetség története. [Kézirat] Budapest, 2007. Ehelyütt is megköszönöm a szerzőnek, hogy munkáját annak megjelenése előtt rendelkezésemre bocsátotta!

24 Billeget ugyanis csak ekkor, 1274-ben nyerte adományul Igmánd nembéli András fia Miklós. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I-II. Budapest, 1923–1987. 2556. sz.

25 Anjou-kori Oklevéltár. II. 1306–1310. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, 1992. 800. Az adatot említi: KOPPÁNY TIBOR: Devescer, Ugod, Essegvár, Döbrente. Balatonfüred, 1961. 54.

26 A birtok 1340. évi Pankotai család kezén való föltűnése azonban még további kutatásokat érdemel. Anjou-kori Oklevéltár. XXIV. 1340. Szerk. PITT FERENC. Budapest–Szeged, 2001. 617.

27 Pl.: DL 88250. (1450).

28 DHA 238–239.

29 Veszpr. Reg. 29.

30 DHA 238.

telmüen nem dönthető el, hogy birtok- avagy földrajzinévvel van dolgunk, így különösen is indokolt az óvatosság. Gyanakvásunkat csak erősítheti, hogy – jóllehet csupán tartalmi átiratban ránk maradt oklevélben, de – 1274-ből adatunk maradt egy pontosan nem lokalizálható, viszont minden kétséget kizáróan e tájon megtalálható Vázsony hegyről!³¹ Ezenfölül az oklevél szövegezése sem egyértelmű. Birtokfelsorolásról lévén szó az egyes falvak és puszták egymás után következnek, a határaikon belül lévő veszprémi egyházi földek típusainak és méreteinek megjelölésével. Forrásunk minden egyes település esetében tudunkra adja, hogy faluról (villa), prédiumról (predium) avagy „helyről” (locus) van-e szó. A minket érdeklő inkriminált helyen efféle előtag nem olvasható, ha tehát elfogadjuk az oklevél írójának következetességét, akkor itt aligha településről, mintsem inkább egyfajta földrajzi helymeghatározást segítő névről – netalán egy korai, valaha nagyobb kiterjedésű, s mindkét későbbi Vázsonyt magába foglaló terraról? – lehet szó. Ennélfogva az említett szöveghely és Nagyvázsony legkorábbi írásos említésének összekapcsolását pusztán iménti, magában álló adatunk nem támogatja kellőképpen. Ráadásul akad vele további nehézség is. Ha elfogadnók ugyanis ezen forráshelyünket a mai Nagyvázsony első írásos említéseként, a település Árpád- és Anjou-kori történetét megvilágító félreemagyarázhatatlan adataink „sora” ki is merülne általa! Mert bár az igaz, hogy 1260-ban szerepel Vázsonyi Jakó fia János, azután 1305-ből ismerjük Vázsonyi Eleket és Domokost, valamint 1318-ból olvashatunk Vázsonyi Simon és Barleus nevű személyekről, de mindez még kevés a teljes értékű bizonyításhoz.³² Őszintén meg kell vallanunk: Jánosról és Elekéről semmit sem tudunk, így lakóhelyük sem pontosítható. Szerencsénkre az utóbbi két személyről, nevezetesen Simonról és Barleusról az oklevél minden kétséget kizáróan elárulja, hogy Lörinte fia Tamás szervienesi voltak és ebbéli minőségükben vettek részt egy, a veszprémi püspök ellen irányult hatalmaskodásban. Mindebből majdhogynem biztosak lehetünk abban, hogy Simonék a Lörinte nembéli Tamás és családja birtokában lévő Tótvázsonyról érkeztek, csupán a diploma lejegyzésekor maradt el a település nevének előtagja. Eszerint a puszta ’Vázsony’ alak nem biztosít minden alkalommal automatikus utalást Nagyvázsonyra! Ha pedig a hipotézisek imbolygó zsembékjain lépünk még egyet, akár azt is megkockáztathatjuk: azért maradt el az előtag, mert mindenki számára világos volt a Vázsony birtoknév Tótvázsonnyal való egyezése! Hiszen lehetséges félreértések esetén bizonynal a korban is indokolt lett volna a két – egyébiránt egymáshoz igencsak közeli – Vázsony nevezetű birtok valamiféle megkülönböztetése egy effajta, hatalmaskodás kivizsgálását elősegítő tanúnévsor felvételekor.

Nehezen értelmezhető, bizonytalan adataink sora mindezzel még nem ért véget. Árpád-kori okleveles anyagunkban ugyanis egyetlen alkalommal a Vázsonykő (Vásonkeő) alakkal is találkozhatunk. Eszerint Billege 1233. évi, Bertalan veszprémi püspök vezetésével lezajlott határjárásában a Csepely határát alkotó ún. Körtvélyes völgy nyugati fele Vázsonykőhöz tartozna.³³ Az idáig ismertett településtörténeti érvek és a névalak határozottan késő középkorra utaló (nevezetesen felépülte után így hívták a Veszenyiek, majd Kinizsi Pál várát) formájából következően ezt az oklevelet hamarjában

31 Veszpr. Reg. 499.

32 HO V. 33., Veszpr. Reg. 27., 90. Alighanem az itt előforduló Simont említik 1322-ben Jónás fiaként. Anjou-kori Oklevéltár. VI. 1321–1322. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, 2000. 575. Ráadásul nehéz elhessegetni magunktól a gondolatot, hogy az 1322-ből ismert Jónás fia János apját, akinek nevét csupán 19. századi oklevélkiadásban fennmaradt, eredetivel nem bíró oklevélből ismerjük Jónásként (*Johannes*=Jónás, egy téves magyaráítás eredményeképp?), netán az 1260-ban említett Jánossal azonosítsuk. Mindez azonban csak feltételezés lehet!

33 GEORGIUS FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844. VII/1. 235.

a korban korántsem ritka hamisítványok sorába kell utalnunk. Ráadásul ezen döntésünket további érvek is alátámasztják. Egyfelől a szövegben szereplő határjárás szinte teljes szövegegyezést mutat (Tót)Vázsony, Seg és Billege 1233-ból származó, főntebb idézett határjáró oklevelével. Az eltérések csupán abból adódnak, hogy oklevelünk szerkesztője Igmánd nembéli András nevének helyére oly alkalmakkor, amikor birtokosként szerepel, Billege nevét helyettesítette be. Másfelől az oklevél kiadását megelőző történetről is igazolható, hogy későbbi kompiláció eredménye: a iménti 1233. évi és Billege 1206. évi királyi adományozásának okát föltáró 1267. évi oklevelek ismeretében készülhetett. Végezetül pedig óvatosságra inthet minket az a tény is, hogy az irat csak másolatból, illetőleg az abból készült kiadásból ismeretes.³⁴

Zárásképpen 14. századi, pusztán Vázsony névformát tartalmazó okleveleink áttekintésekor a teljesség megkívánja, hogy megemlékezzünk két további említésről is. Az első Márton vázsonyi plébánosé, aki 1367-ben fordul elő oklevélben, mint a pannonhalmi konvent hiteleshelyi kiküldöttje.³⁵ Nos, az oklevél legújabb kiadásának – immáron a teljes szöveg ismeretének – fényében Vázsony ezen említésétől eltekinthetünk, hisz az iratban valójában Vossan/Varsány szerepel.³⁶ Rajta kívül az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék veszprémi egyházmegyei szakaszában fordul elő János vázsonyi pap (Iohannes de Vasen), akit az irodalomban alkalmanként nagyvázsonyiként azonosítanak.³⁷ Azonban az eddig elmondottak alapján is biztosra vehető: egy efféle azonosítást csupán hipotézisként szabad elfogadnunk, hisz a megyében volt ekkor egy másik Vázsony, Tótvázsony is, ráadásul korai adatok, amint láttuk, csupán ennek létét támasztják alá.

Mielőtt azonban Nagyvázsony kialakulását, birtoktörténetét illetően elhamarkodott kijelentést tennénk, a településnevek formáin túlmutató további oklevelés és régészeti adatainkat is érdemes szemügyre venni. Ezek sorában a legfontosabb hely Barnag 1284. évi határjárását illeti meg. Láthattuk, ebben az esztendőben Erzsébet királyné a birtokot (terram Borlag) a magát Vázsony nemből eredeztető Mencshelyi Móricnak adományozta, s ennek keretében megjáratta annak határait. A határjárásban fehéren-fekétén leírják, hogy Barnag két szomszédja – az egyébiránt egymással is szomszédos – Vöröstó és Csepely.³⁸ Nos, ha egy pillantást vetünk a vidék térképére (1. kép), azonnal világossá válik, hogy Barnag azon határszakaszán, ahol a későbbiekben és ma is a középkori Csepelyt és persze annak határát is magába olvasztó Nagyvázsony található, oklevelünk alapján feltételezhetően csupán Csepely feküdt!

Az oklevelés adatokon kívül, lévén viszonylag korai településtörténeti kérdésekről van szó, az elérhető régészeti információk sem hanyagolhatóak el. A település nevének országos ismertsége ellenére azonban meglepő módon alig-alig találhatunk témánk szempontjából felhasználható biztos fogódzópontokat. Igaz ugyan, hogy a Magyarország Régészeti Topográfiája c. kézikönyvben olvashatunk a község belterületén talált 12–14.

34 A történeti irodalomban oklevelünk hitele felől kétely nem merült föl. V. ö. például: PESTY FRIGYES: Az eltűnt régi vármegyék. I. Budapest, 1880. 206.

35 Veszpr. Reg. 614.

36 DRESKA GÁBOR: A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára. I. (1244–1398) (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások, 6.) Győr, 2007. 172.

37 Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai, 1281–1375. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series prima. Tomus primus.) Budapest, 1887. [Reprint: Budapest, 2000.] 374. A nagyvázsonyi azonosításhoz pl.: Magyarország régészeti topográfiája 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Szerk. ÉRI ISTVÁN. Írta: ÉRI ISTVÁN–KELEMEN MÁRTA–NÉMETH PÉTER–TORMA ISTVÁN. Budapest, 1969. 134. (a továbbiakban: MRT 2.).

38 HO IV. 68. „...venit ad metam angularem, que separat a terra predicte ville Werustou ac a terra ville Chepel...”.

századi, azaz igen tág időhatáron belül keltezett kerámiákról, de ez minden.³⁹ A falu Mindenszentek titulusú templomának első írásos említése csupán 1425-ből való,⁴⁰ míg régészeti-építészeti kutatása szinte teljesen közöletlen. A kevés publikált régészeti adat alapján annyi biztos, hogy az épület formáját ma is meghatározó, 1481-es évszámmal ellátott kőtáblával datált Kinizsi-féle templombővítéskor jelentősen átalakították az első, ún. sokszögzáródású (nyolcszög öt oldalával záródó) szentéllyel rendelkező korábbi templomot. A szentélyt a hajóval egyező szélességűre növelték, s e munkálatok során a korábbi szentélyt elbontották. A 20. századi helyreállításról szóló közleményben e korábbi szentélymegoldással rendelkező egyházat a szerző feltételesen 13–14. századnak mondta, ami a szakirodalomba már tényként került át.⁴¹ Ugyanakkor a régió templom-építészetét és az analógiákat figyelembe véve bátran kimondható, hogy a nagyvázsonyi Szent István templom első periódusa 1300–1400 között lényegében bármikor felépülhetett, lévén sem félkör, sem pedig egyenes szentélyzáródásról nincs szó esetében, ami a jól bevált építészeti-régészeti tipológia szerint a két legkorábbi, jobbra az Árpád-korra utaló építészeti megoldás, amint az a csepelyi, egyenes szentélyzáródással épült templomromnál jól megfigyelhető és utólag ásatással is igazolt.⁴² Ez viszont témánk szempontjából rendkívül tág időhatár, így a település (egészen pontosan az ott álló egyház) kialakulása felől a régészeti adatok alapján igazán biztosat nem mondhatunk, legföljebb annyit, hogy a falu első templomának szentélykialakítási megoldása ugyancsak a kései, gyaníthatóan 14. századi vagy még annál is későbbi felépítést igazolhatja.

Mintegy advocatus diaboliként helyénvaló a fenti érvekkel szemben felhozható adatok ideiktatása is, hogy a teljes rendelkezésünkre álló adathalmaz birtokában megalapozottabb következtetéseket vonhassunk le. Különösen is megtehető mindez, mert nem jelent nagy feladatot. Nagyvázsony/Vázsony település viszonylag korai létrejöttére utalóan ugyanis mindösszesen két bizonyítékunk akadhat. Az egyik a főtebb már bőségesen tárgyalt hamis 1082-es birtokösszeírás, amibe – amint látható nem csekély erőltetéssel ugyan, de – módunk nyílhat „belelátni” a vizsgált települést. Ehhez idomulva hasonlóan hajánál fogva előráncigált indoklás a második is, aminek alapját a Tótvázsony névalak képezi. A Lőrinte nembéliek jószágaként e néven 1319-ben jelenik meg a helység.⁴³ E dátum érdekessége számunkra abban rejlik, hogy az iménti 1082. évi összeírás, amiben ugyancsak előfordul a Tótvázsony névalak, 1327-ben tűnik föl először (igaz, ekkor még nem teljes szövegű átiratban, csak említés gyanánt) tehát a két adat igencsak közeli időpontban kerül elénk. Ha mármost abból a föltevésből indulunk ki, hogy a ’Tót’ előtag egyfajta megkülönböztető szerepet töltött be a település nevében, akkor a fenti megfontolások alapján a mai Nagyvázsony létét legkorábban a 14. század elejétől feltételezhetjük. Azonban a helyzet korántsem ilyen egyszerű! Ha ugyanis magának a Vázsony és Vezseny névnek

39 MRT 2. 134–135.

40 HO IV. 283.

41 SEDLMAYR JÁNOS: A nagyvázsonyi Szent István templom helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 6. (1962/1.) 1–2., illetőleg MRT 2. 134., valamint Nagyvázsony 57. A templom felépültét a nevezett Sedlmayr-cikkre támaszkodva ugyancsak a 13. századra helyezi, de az okleveles forrásokat már helyesen Tótvázsonyhoz utalja: KOPPÁNY TIBOR: Középkori templomok és egyházak helyei Veszprém megyében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 6. (1967). Szerk. Éri István. Veszprém, 1967. 137., 145.

42 KOZÁK KÁROLY: XI–XIII. századi egyházi építészet Veszprém megyében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 8. (1969). Szerk. Éri István. Veszprém, 1969. 227., 232. Ez utóbbi helyen a szerző a nagyvázsonyi Szent István templom *első építési szakaszát* a gótikus építkezés korába datálja! Csepelyhez: KOVALOVSKAI JÚLIA: Ásatások Csepelyen. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 8. (1969). Szerk. Éri István. Veszprém, 1969. 238–240.

43 Anjou-kori Oklevéltár. V. 1318–1320. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, 1998. 532.

az eredetét tekintjük, akkor bizony hamar észrevehetjük, hogy mindkét névalak mögött alighanem szláv eredetet, s talán 'magas hegy, magaslat' és/vagy 'szilfa' jelentést érdekes feltételeznünk.⁴⁴ Ez esetben azonban az sem elképzelhetetlen, hogy a 'Tót' előtag valójában nem is szükségszerű elkülönítés miatt jelenik meg, hanem a településen egykoron élt királyi szolgálonépek nyelvére, származására utalt, hiszen a középkorban a 'tót' kifejezés a mainál jóval tágabb értelemben általában szláv nyelvű személyt, népet takart. Valószínűleg további hosszas érvelés nélkül is elfogadható, hogy a településnevek effajta bizonyító ereje ma még erősen korlátozott, noha mellőznünk az imént előadottak tanulmányát mégsem szabad.

Nos, az eddigiekben elmondottak összegzése alapján talán nem merész a kijelentés: a mai Nagyvázsony területén az Árpád-korban minden valószínűség szerint nem vagy csupán alig laktak. E területen akkoriban a mára elpusztult Csepely birtok feküdt. Nagyvázsony létevel a legkorábban a 14. század első harmadától számolhatunk kisebb és a század végétől nagyobb valószínűséggel, míg Tótvázsony már a 13. századból is kimutatható. Következésképpen a templom, a vár és közvetlen Nagyvázsony helység alapítói, építői a Vezensyiek lehettek, akik 1382-ben vetették meg a lábukat a Balaton felvidéken, tudvalevőleg Mária királynő említett adománya folytán.

A Vezensyiek Veszprém megyei, 1382. évi birtokszerzésüket követően hamarjában e tájakra át lakóhelyüket. Ennek legfőbb bizonyítékát abban láthatjuk, hogy 1384-ben vár építésére kértek és kaptak engedélyt a királynőtől, akinek ekkortájt László hű embere, asztalnokmestere volt.⁴⁵ Az engedély az akkorra már Vezensyi birtoknak mondott Barnaghoz tartozó, főntebb többször említett Szabad-hegyre szólt. Ennélfogva bizonyosra vehetjük, hogy valamikor 1380/1381 után – amikor Barnag még királynéi jószág⁴⁶ – Vezensyi ezt is adományul nyerte. Jóllehet a pontos időponttal adóság maradunk, a képet csupán Zsigmond király egyik – politikátörténeti szempontból sem érdektelen⁴⁷ – 1389 novemberi oklevele teszi teljesebbé, amelyből megtudható, hogy Barnagot királyi új adományul adta Lászlónak a szerbiai hadjáratban, illetőleg korábban Mária királynő mellett tanúsított hűségese szolgálataiért.⁴⁸

A királyi adománylevelé szövegezése viszont Vezensyi barnagi birtoklását illetően gyanakvást kelthet bennünk. Eszerint ugyanis a települést érintő okleveleit akkor vesztette el, amikor 1386 nyarán Gara közelében a királyi asszonyokat a Horváti-párt fegyve-

44 KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. II. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus XLVIII.) Szeged, 1974. 46., valamint KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. Budapest, 1997. 218.

45 DF 260336. Szövegét lásd a dolgozat végén a Függelékben. Vezensyi László asztalnokmesterségére (1382–1386): ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I–II. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 5.) Budapest, 1996. I. 47., valamint SÜTTŐ SZILÁRD: Anjou–Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával. I–II. Szeged, 2003. I. 171. (a továbbiakban: SÜTTŐ: Anjou). Utóbbi munka az idézett helyen tévesen igazítja ki Engel Pál 1382-re utaló adatát 1383-ra. Vezensyi asztalnokmestersége ténylegesen igazolható 1382-ből. V. ö.: DF 244337.

46 DL 102356.; ZSOLDOS: Királynék 56.

47 Megtudhatjuk belőle, hogy Vezensyi is részt vett a szerbiai hadjáratban, amelynek résztvevőit nemrégiben Engel Pál vette számba, s Lászlóról nem volt tudomása. ENGEL PÁL: A török–magyar háborúk első éve 1389–1392. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 562–565.

48 „Nos itaque consideratis fidelitatibus serviciis per eundem magistrum Ladislaum primarie antelatis dominabus reginis postremoque nostre celsitudini sub diversis locis et temporibus non parcendo suis rebus et persone et presertim de novo in regno Rasscie in expugnatione et reoptencione nostris castrorum Chestyn et Barych vocatorum exhibitis et impensis...” DF 260329. Átirata: DF 201107. Ez utóbbi oklevelet ismeri, de adatait részben tévesen értelmezi: ZÁDOR 112.

resei által támadás érte.⁴⁹ Nos, azt biztosan kizárhatjuk, hogy azért voltak nála birtokiratok, mert azokat a királynét kísérvé épp akkor állították ki, hiszen ez esetben az 1384. évi várépítési engedélyt lenne nehéz értelmeznünk. A Zsigmond-féle adománylevél ugyanis azt nem árulja el, hogy Barnag Vezensenyi birtoka volt, csupán at mondja, hogy most (azaz 1389-ben) a kezében tartja azt. Éppen emiatt sokkalta inkább megfontolandónak látszik az a lehetőség, hogy Vezensenyi, kihasználva Mária királyné személye felé megnyilvánuló bizalmát és az ország finoman szólva is labilis belső állapotát, 1384-ben ügyes házassal várépítési engedélyt eszközölt ki az uralkodó-asszonytól. Ebben külön hangsúlyt fektetett arra, hogy a várhegy birtokjogi hovatartozását, nevezetesen, hogy az Vezensenyi barnagi jószágának része, kiemelje, ami szinte példa nélkül álló megoldás a hazai várépítési jogot adományozó oklevelek sorában. A honi gyakorlatban rendszerint általános érvényű (azaz a megadományozott bármely birtokára érvényes) vagy egyedi, megnevezett birtokra szóló adománylevelet bocsátottak ki uralkodóink. Egyedi helyet, egészen pontosan meghatározott hegyet kevésbé tartottak fontosnak beemelni egy efféle, lássuk be, formulás oklevélszövegbe. Noha kétségtelen tény: akad épp közeli időpontból is a zádorihoz hasonlatos várépítési engedély, Vezensenyi oklevelének illetően, az építés helyét ennyire aprólékosan meghatározó szövegezésé aligha lehet a véletlen, egy formuláriumot pusztán szolgálai másoló írnok műve.⁵⁰ Bizonyára szerepe volt ebben a hegy bizonytalan jogi helyzetének, s talán az épp annak okán folyó pernek is.

De térjünk vissza az 1389. évi királyi adományhoz. Mihelyst ugyanis világossá vált Vezensenyi előtt – amint azt nemsokára részletesebben is látni fogjuk –, hogy a várépítés, dacára az engedélynek a veszprémi káptalan vehemens ellenzését és jogi támadását jelenti, egy csapással igyekezett maga javára billenteni a mérleget: királyi új adományt kért és kapott a területre, gondolván, hogy a várépítésbe fektetett emberi, anyagi erő nem vész kárba. Ha ebbéli feltételezésünk – s hangsúlyozandó, hogy ma igazolhatatlan feltételezésről van szó – igaz, akkor valóban jó eséllyel tehetjük föl, hogy Vezensenyi valóban olyan hegyen építkezett, amely eredetileg nem tartozott egyik adománybirtokához sem. E kockázatos döntése motivációját pedig talán az adhatta, hogy a hegyen állottak a Himfi Benedek által korábban emelt, s az építkezést esetlegesen megkönnyítő korábbi épületek.

Ami mármost az okot illeti, ami a Vezensenyieket Tisza-menti birtokaikról távozásra ösztönözte, ezidáig nem sikerült meglelni, de azt tényként kezelhetjük, hogy belekezdték Zádorvár építésébe, tehát jövőjüket feltétlenül Veszprém megyében képzelték el. A munkálatok menetét meglehetősen jól ismerjük: 1386-ban már minden bizonnyal állt az épület nagyobb része, legalább is a fehérvári káptalannak a veszprémi káptalan panaszára elvégzett vizsgálatáról szóló jelentése ezt igazolja.⁵¹

49 „...quomodo olym in conflictu prope Garam contra serenissimas principes, dominas condam Elisabeth matrem et Mariam consortem nostras karissimas, reginas scilicet dicti regni Hungarie earumque barones, milites et proceres fideles per nociores infideles utrumque Iohannem condam dictum Horvati et priorem Aurane ac ceteros eorum colligatos convencione commisso et perpetrato, universa sua litteralia instrumenta super facto possessionis Barlag vocate in comitatu Wesprimiensi existentis ... per ipsos nostros notorios infideles recepta et penitus ablata et quo ipsorum placuisset voluntati, transportata extitissent...” DF 260329.

50 Történetesen éppen 1386 áprilisában adott Mátia királynő várépítési engedélyt Losonci István részére a Nógrád megyei Gács birtok (ma Halič, Szlovákia) melletti hegyre. Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. I-II. Szerk. VARJÚ ELEMÉR–IVÁNYI BÉLA. Budapest, 1908–1928. I. 384–386.

51 „...ipse magister Ladislaus in monte Pechelhege intra metas eiusdem possessionis Pechel vocata ... castrum construi fecisset...” DF 201110.

Megtelepedésüket, birtokközpontjuk kiépítését azonban nem pusztán régióbéli homo novus voltuk nehezítette meg. A Döbrentei Himfiek ugyanis Benedek bán halálát követően sem mondtak le korábbi vélt vagy valós, a Szabad-hegyet érintő jogaikról. Erre következtethetünk abból, hogy először 1385-ben, majd 1389 februárjában tiltották el a veszprémi káptalan a hegy elidegenítésétől, illetőleg Vezsenyi Lászlót annak birtokbavételétől.⁵² Az úgy további fejleményeiről nem maradtak adataink, de az eltiltások akár arra is utalhatnak, hogy Vezsenyi végső elkeseredésében a terület megvásárlásával próbálkozott, amit mai tudásunk szerint nem koronázott siker. Maradt tehát a peres végkifejlet, ami a veszprémi egyház sikerét vetítette előre. Valóban, az 1394 őszén Kaplai János országbírói bírósága elé jutott ügy megint a nevezett hegy hovatartozása felőli jogi huzavonát, majd a terület Vezsenyi általi elvesztését hozta.⁵³ Ennek előtte viszont Vezsenyi követett el mindent, hogy vélt igazát érvényre juttassa a bíróság előtt. Először a fehérvári káptalan 1381. évi oklevelére hivatkozott, amelyben Cíkó István váradi örkanonok a veszprémi káptalan pécselyi, Pécsely-hegyi telkeit a vászolyi, pécselyi, barnagi és vöröstői birtokosok elfekvéségeitől elválasztotta és a káptalan részére iktatta.⁵⁴ Ezzel sokra nem mehetett, mert kiegészítésképp a hegy elnevezésének bizonytalanságára is megpróbált támaszkodni. Elmondása szerint a hegy, amin a vár áll nem Pécsely nevű, ahogyan azt a káptalan állítja, hanem Szabad-, másképp Nádasd-hegy a neve és természetesen régtől fogva Barnaghoz tartozik. Ráadásul saját telkei a veszprémi káptalan földjeivel vegyesen (mixtim) fekszenek a hegyoldalban.⁵⁵ Nos, mindez kevésnek bizonyult. A bíróság részben egy korábbi királyi oklevélre, részben saját megfontolására alapozván a veszprémi káptalan részére ismét elrendelte a vitatott terület megjárását és a káptalani részek kihatását, iktatását. Erre 1394 októberében sort is kerítettek, noha arról is meg kell emlékeznünk, hogy a rendkívül alapos határjáró oklevélben a várra még közvetett utalást sem találhatunk.⁵⁶

Az 1390-es évek közepére Vezsenyi László számára bizonyossággá válhatott, hogy zádorvári építkezése csupán további perek okozója lehet, ráadásul annak tőzomszédságában idegen birtokos, a veszprémi káptalan szőlei és földjei terültek el legkésőbb 1394-től. E felismerést követően fordulhatott figyelme közeli csepelyi (azaz később: vázsonyi) birtoka felé, amelyet új rezidenciája majdani helyszínéül szemelt ki. S itt érkezőnk el Zádorvár történetének utolsó, illetőleg Vázsonykő történetének első mozzanatához. A székhely-áthelyezés megtörténtét közvetlenül nem, pusztán két áttételes adattal áll módunkban feltételelesen meghatározni. Mind a kiadott, mind pedig a kéziratok levéltári források és a szakirodalmi eredmények nyomán minden kétséget kizáróan igazolható, hogy a Vezsenyiek történetük folyamán mindig e néven, Külső-Szolnok megyei birtokukról vet nevükön szerepeltek a kútfőkben egészen 1472. évi fiági kihalásukig. Ettől eltérő predikátumal mai tudásunk szerint csak 1394/95-ben találkozunk egy szemvillanásnyi időre. 1394-ben a család herendi birtokával összefüggően Jolsvai Leusták nádor egyik oklevelében Lászlót Vázsonyinak (de Vason) mondták, s ugyanevvel az előnévvel fordul el László 1395-ben Pécsely és Herend birtokokkal meg a veszprémi káptalan jogaival

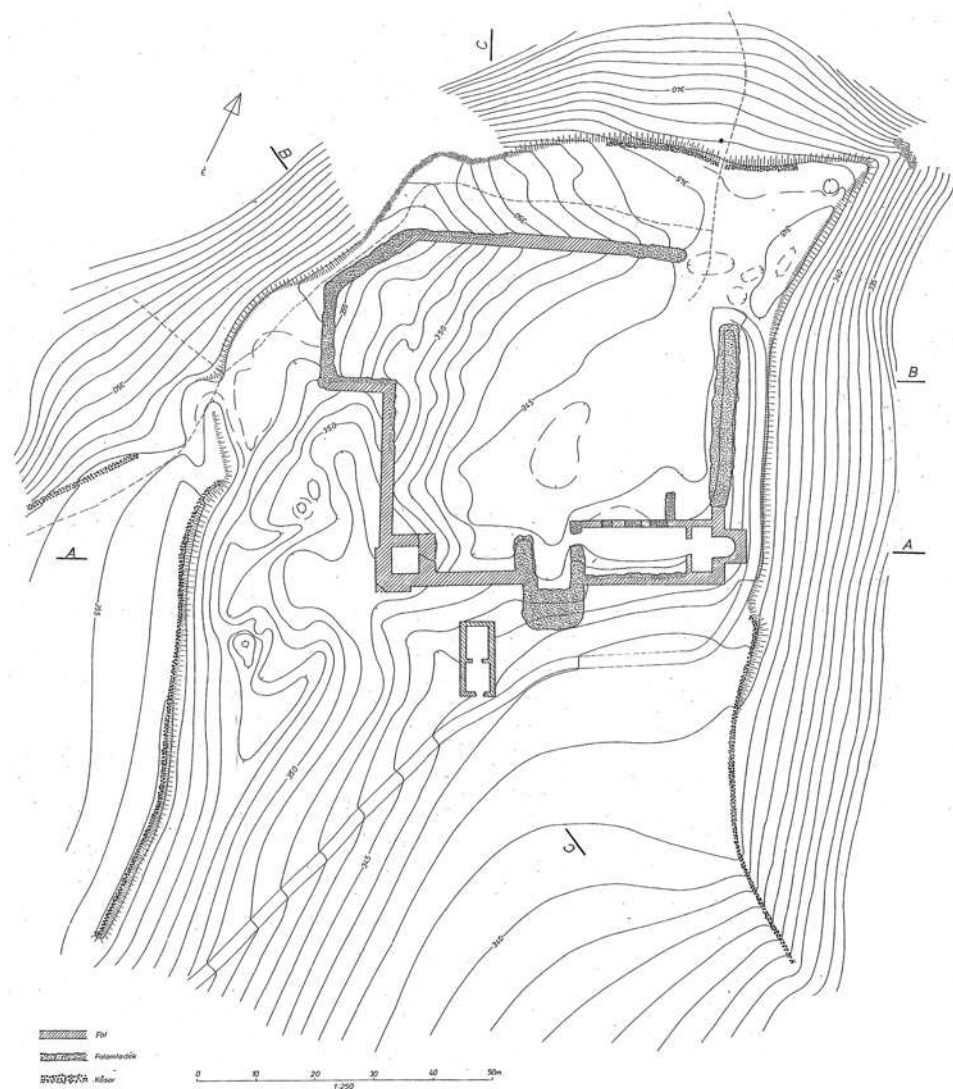
52 SÜTTŐ: Anjou II. 212., Zsigmondkori Oklevéltár. I-X. Szerk.: MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 1951–2007. I. 927. (a továbbiakban: ZsO).

53 DF 201110.

54 Uo., valamint: Veszpr. Reg. 746.

55 „...et idem mons non Pechelhege, sed Zabadhege alio nomine Nadasdhege vocaretur...” DF 201110.

56 Zala vármegye története. Oklevéltár. I-II. Szerk. NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA. Budapest, 1886–1890. II. 264–271.

3. Pécsely-Zádorvár. Nováki Gyula felmérése, 1996.
(A D-i oldal előtti épület újkori eredetű)

kapcsolatos perében.⁵⁷ E két oklevél nyomán bizonyítással vitatható, de talán mégsem egészen megalapozatlan a feltételezés, hogy a család nevének állandóságában e két esztendeig megfigyelhető rövidke ingadozás nem másra vezethető vissza, mintsem arra, hogy új birtokközpontjukra (értsd: Nagyvázsonyra) költözvén a „hivatalok”, (azaz a kuriális bíróságok) innen kezdték nevezni őket. A Vezsenyi név pedig csak akkor tért ismét vissza az oklevelekben, amikor világossá vált: a família hagyományos, mondhatni „jól bevált” előnevét kívánta a későbbiekben is használni. E jelenség ráadásul nem egyedülálló

57 1394: ZsO I. 3749., 1395: HO V. 189–190.

sem a korban, sem a régióban. Épp a közeli (Vár)Palotán birtokos Palotai/Kont családról, a későbbi Újlakiakról tudjuk kimutatni, hogy (vár)palotai reprezentatív udvarházuk felépülte, illetőleg gyakori ottlétük a család megnevezésében is kimutatható változásokat hozott egy időre, történetesen épp a Zsigmond-kor évtizedeiben.⁵⁸

Nos, aligha tagadható, hogy Zádor fölhagyása és a vázsonyi új székhely kiválasztása nagyjából-egészében egy időben kellett, hogy megtörténjen. Mindez a főntebb elmondottak fényében legkésőbb az 1390-es évek közepén zajlott le. Következésképpen újabb merésznek tűnő kijelentést kell tennünk: Vázsony várának építési munkálatai, legalábbis jelen sorok írójának véleménye szerint, legkorábban 1400 táján kezdődhetek meg, abban az esetben, ha automatikus és azonnali Zádor/Vázsony „vár-váltást” feltételezünk!⁵⁹ Ha persze egyáltalában megkezdődtek ilyen munkálatok! Arról is szót kell tudniillik ejtenünk, hogy minden eleddig napvilágot látott Zádorral és Nagyvázsonnyal foglalkozó munka kimondatlanul is kész tényként tételezte föl, hogy Zádor végleges fölhagyása után a Vezensyiek azonnal megkezdték a vázsonyi vár építési munkálatait! A rendelkezésünkre álló írott források alapján azonban mindez nem igazolható! A főntebb elmondottak csupán annyit bizonyíthatnak, hogy a Vezensyiek valamikor 1394–1400 között Vázsonyba tették át rezidenciájukat. Ebből viszont még korántsem következik, hogy a vár építését is ekkor kezdték el. Könnyen előfordulhatott, hogy eredetileg csak egy szerényebb kivitelű udvarházba költöztek be – amelyet éppenséggel Csepelyen a régészeti kutatás föl is tárt –, s csak évekkel, alkalmasint évtizedekkel később láttak neki a várépítésnek. Azt hiszem e kérdésben a régész-építész szakemberektől várhatunk érdemleges választ, hisz az írott források ehelyütt cserben hagynak bennünket. Afelől pedig, hogy miért Csepelytől mintegy három-négy kilométerre épült föl az új birtokközpont, pillanatnyilag éppúgy csak sejtéseink lehetnek, mint a vár felépültének idejét illetően. Elképzelhető, hogy valóban a kedvező fekvés nyújtotta közlekedési lehetőségek, lehet, hogy egyfajta – a korban korántsem egyedi – reprezentációs, elkülönülés felé mutató magatartásforma, de az sem lehetetlen, hogy egy „új”, a korban igencsak „divatos” (gondoljunk a kortárs Tar⁶⁰ vagy a kicsit későbbi, s nagyobb léptékű Ozora⁶¹ példájára) egy településen belül rezidenciaként létrehozott templom és vár/udvarház együttesének alapítási szándéka álhott a Vezensyiek döntése mögött. Alighanem ezek olyan okok, melyek racionalitása, ennél fogva következtethetősége meglehetősen korlátozott, így a további vizsgálatnak tetsző találgatás csupán meddő szószaporítás lenne.

Az imént előadottak nyomán zárásképpen még annyi adósságunk van, hogy a Vázsonyban felépült új erősség létre utaló első biztos írott adatunkat ismertessük. Örömmel

58 „Palotai” névalak: 1397: ZsO I. 4783., 1405: ZsO II. 3955., 1412: ZsO III. 2799., 1413: ZsO IV. 1138., 1416: ZsO V. 1994., 1419: ZsO VII. 1., 1437: DL 95352., 1439: DL 13460. Megjegyzendő, hogy kis számban, de előfordulnak „Galgóci” előnévvel is. 1411: ZsO III. 1449., 1416: ZsO V. 1844. Az „Újlaki” névalak külön, forrásokkal való bemutatására nincs szükség, oly nagy számban fordul elő. Érdekes megfigyelni, hogy az előnevek használata némi regionalitást mutat, azaz a „Palotai” előnevük legtöbbször dunántúli oklevélkiadónál vagy dunántúli ügyekkel összefüggésben tűnik föl, míg a „Galgóci” inkább az északi birtokaikkal kapcsolatosan.

59 Erre utal Vázsony kutatója is, aki a vár magját jelentő lakótornyot a 15. század elejére keltezi. Nagyvázsony 10.

60 JUAN CABELLO et al.: A tári Szent Mihály-templom és udvarház. (Művészettörténeti Füzetek, 22.) Budapest, 1993. 117–118.

61 Összefoglalóan: FELD ISTVÁN–KISFALUDY JÚLIA–VÖRÖS ISTVÁN–KOPPÁNY TIBOR–GERELYES IBOLYA–MIKLÓS ZSUZA: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, XIV. Szekszárd, 1988. 261–338., FELD ISTVÁN–KOPPÁNY TIBOR: Az ozorai vár. In: *Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437. Tanulmányok*. Szerk. Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Budapest, 1987. 332–346. Ezen irodalmak ismeretéért Feld Istvánnak tartozom köszönettel.

4. Zádorvár. A földszint dongaboltozatának lenyomata a DNy-i torony nyugati belső falán

5. Zádorvár. A kaputól Ny felé eső belső várfalsík, háttérben a DNy-i torony csatlakozása

mondható, hogy az ezidáig általánosan ismert 1469. évi határpontunk, amikor is a vár egyik várnagyát említik, némileg korábbra helyezhető.⁶² Mátyás király 1469 decemberében ugyanis vizsgálati parancsot küldött a győri káptalanhoz Vezsenyi László kertai népei által elkövetett hatalmaskodások miatt. A királyi mandátum szerint az események „nem sokkal korábban, történetesen koronázásunk után” zajlottak le.⁶³ Miután a nevezett jobbagyok a rablott holmit és állatokat Vezsenyi várába szállították, kétségünk sem lehet afelől, hogy itt Vázsonyról van szó. Jóllehet kútfőnk időmeghatározása kissé bizonytalan, hiszen időpontként csupán a király 1464 tavaszi koronázásának időpontjába kapaszkodhatunk, mégis a vár létét, s lakhatóságát már 1464 ősztől biztosra vehetjük. Ekkortól már egy másik történet veszi kezdetét: Vázsonykő várának,⁶⁴ Zádorról középkori írott forrásból többé nem hallhatunk. A magára hagyott épület sorsa a lassú pusztulás lett.

Kutatások Zádorvárban

A vár néhol jelentős magasságban álló romja a már említett Derék-hegy É-i végén fekszik. É-ről és K-ről a meredek hegyoldal határolja, Ny-ről árok választja el a hegyháttól, D-ről lankásabb hegyoldal övezi. Ez utóbbi irányból lehet megközelíteni az épületet és ez így volt a középkorban is (3. kép)⁶⁵.

Ott ahol az árok déli vége kifut a felvezető út felé, a vár Dny-i sarkán, 4,80 × 4,80 m belső méretű torony áll. A torony D-i és Ny-i külső fala kissé kiugrik a várfalsík elé, jelentősen megvastagítva a falazatot. A toronybelső Ny-i és K-i falsíkján jól kivehető az egykori földszinti tér dongaboltozatának lenyomata, amely az észak-nyugati sarokban egy keskeny szakaszon megszakad, s ez feltehetően az egykori fa lépcső helyére utal. (4. kép) A boltozat feletti falszövetben az É-i és a D-i falon nagyméretű kő konzolok roncolt maradványai találhatóak. A konzolok által tartott egykori fafödém alja, ha egyáltalán megépült, 180 centiméterrel helyezkedik el a boltozat ívének teteje felett. A kő konzolok felett a falszövet egyre romosabb, abban értékelhető jelenség már nem látható. Figyelemre méltó, hogy a torony É-i és K-i falának maradványaiban semmiféle nyílás nem látható. A torony várudvar felé eső ÉK- sarka kiomlott, egy keskeny nyílás legfeljebb a kiomlott szakaszon, a sarokhoz viszonylag közel elhelyezkedve feltételezhető.⁶⁶ (5. kép)

A toronytól K felé egy 8 m belméretű épület húzódik a D-i várfal mentén. A várfalszakasz középvonalában a D-i fal elé egy hozzávetőleg 12 méter széles és 8 méter hosszú

62 TELEKI JÓZSEF: A Hunyadiak kora Magyarországon. I–XII. Pest, 1852–1857. XI. 382–387.

63 Az események „...temporibus non diu transactis, scilicet post coronacionem nostram circa festum Beati Michaelis archangeli...” történtek. DF 263554.

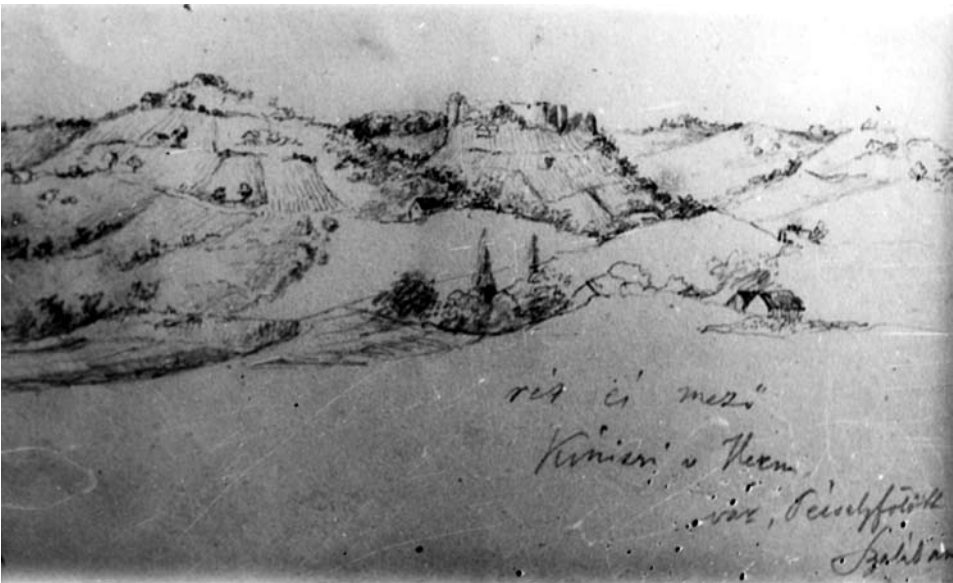
64 Vázsonykő további történetének friss összefoglalása: HORVÁTH RICHÁRD: Várak és politika a középkori Veszprém megyében. (PhD disszertáció kézírata) Debrecen, 2002. 84–95.

65 A vár első teljes geodéziai felmérést Nováki Gyula végezte el 1996-ban a tervezett Veszprém megyei műemléki topográfiahoz. Itt köszönöm meg, hogy közölhetem felmérését és felhasználhattam az ahhoz fűzött észrevételeit. A kutatás során a vártól nyugatra fekvő árkot szinte teljes mértékben fedte az aljnövényzet, így fontos adalék Nováki Gyula megfigyelése, aki a vár déli sarka mellett kőfejtésre utaló nyomokat talált. Az innen kiszedett köveket értelemszerűen a várépítéshez használhatták. Nováki úgy véli, hogy egy várárok kialakítása elengedhetetlen lett volna a déli és délkeleti oldalon is, az itt húzódó természetes gerincen. Ennek azonban nyomát sem találta, s ez nézete szerint a várépítés befejezetlensége mellett szól.

66 Nem elhallgatható azonban, hogy egy egykor álló, ám később elpusztult fal könnyen kelt olyan képzetet a kutatóban, hogy az általa feltételezett nyílás nyilván pont a jelenleg már nem álló falszakaszban volt. Ez az állítás azonban nem erősíthető meg, de nem is cáfolható.

6. Zádorvár. A várudvar DNy-i sarka,
háttérben a torony omladékos tömbje a csatlakozó várfalakkal

7. Zádorvár. Rómer Flóris rajza a várról a 19. század 60-as éveiből

torony illeszkedik, melyet körvonala és elhelyezkedése alapján joggal tarthatunk kaputoronynak. (3. kép)

A DNy-i torony és a kaputorony közötti várfalszakasz belső falsíkján több, részben kiugró, részben letört, roncsolt kő konzol figyelhető meg. Mindez arra utal, – jöllehet az omladékban az udvar felé falmaradvány nem látható – hogy itt egykor emeletes épületszárny állt, vagy legalábbis azt kívánták építeni. Hasonlóan a DNy-i toronyhoz, a konzolok vonala felett még több méter magasan álló várfal lepusztult belső síkján sem látható szerkezetre utaló jelenség.

A kaputoronytól K felé helyezkedik el a vár legépebben megmaradt része. Az egykor itt állt épületszárny udvari fala itt viszonylag magasan áll. A szárnyhoz a vár DK-i sarkán kápolna csatlakozik, melynek szentélyét úgy alakították ki, hogy a diadalív Ny-i homlokzati vonalát maga a belső várfalsík adja. Így a szentély „tömbje” kiugrik a külső várfalsík elé. A D-i várfal belső síkján itt is megtaláljuk a kiugró kőkonzolokat, melyek az egykori födémeket tartották. Maga az épület É felé is folytatódott. A vár K-i falának D-i végén viszonylag magasan álló falak azonban É felé néhány méteres szakasz után megszakadnak és vonaluk a járószint fölé alig emelkedve fut tovább. A várfállal párhuzamos K-i szárny hossza így csak ásatással lesz megállapítható.

A vár ÉK-i sarka szinte teljesen elpusztult, a törmelék és a ránőtt kiserdő takarásában a falak vonala nem megfigyelhető. Így csak ásatás döntheti el, hogy a Rómer Flóris által készített 19. századi rajzon⁶⁷ a saroknál jelzett kiugró építmény valójában milyen épületrész. (7. kép)

A vár É-i része és fala magasabb terepvonalon helyezkedik el, melyet az udvar felé jelentős mennyiségű törmelék takar. Az É-i falból – akárcsak a K-i jelentős részéből – csak igen kevés maradt meg.

A vár ÉNy-i felén a várfal – követve a terep sziklás vonalát – megtörik DNy-i irányban, majd a fal D-re fordul és mintegy 8 m-re Ny felé kiugrik a várfal Ny-i szakaszának vonalától. A vár négyszögét megbontó várfalrész alakjára egyenlőre csak a helyszínen megfigyelhető terepfelszín formája ad magyarázatot, melyet szervesen követ a fal leírt vonala. A kiugró résztől D felé a fal egyenes vonalban fut neki a vár leírásának kezdetén említett DNy-i toronynak. A Ny-i fal belső síkját jelentős törmelék takarja 3-4 méter magasságig.

A vár építőanyaga mindenütt terméskő, melynek rakástechnikája a vár teljes területén egységes. A határozott falegyenekkel tagolt fal külső síkját igen szépen, következetesen alakították ki úgy, hogy a nagyobb kövekből álló sorok felszínét apróbb darabokkal közel vízszintesre képezték, és erre helyezték rá a következő nagyobb kövekből álló sort. (8. kép) A falazóhabarcs mindenütt egységes, a kutatható felületeken eltérést nem találtunk. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy sehol sem látszik vakolásra utaló nyom és az omladékban sem találtunk vakolattöredéket.

A felmenő fal falmagja – mindenütt, ahol vizsgálható volt – folyamatos, építési periódusra utaló elválás sehol sem látszik. Ugyanakkor az említett külső falsíkok kialakításánál egy-egy sarokban a rakástechnikából adódó elválás fedezhető fel. Több helyen megfigyelhető, hogy két fal sarokban kapcsolódó része egy jól kivehető falegyen felett már nincs kötésben, miközben a roncsolt falkorona maradványán világosan látható, hogy a falmagban nincs elválás. Jó példázza mindezt az a sarok, ahol a DNy-i torony K-i falának külső falsíkjára csatlakozik a D-i várfalhoz. Itt látszatra a D-i várfal nekifut a torony-

67 RÓMER FLÓRIS kéziratos jegyzőkönyvei, 899. III. 22. 28. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Könyvtára.

8. Zádorvár. A D-i várfal K-i felének külső síkja

9. Zádorvár. A romok légifelvétele K felől (www.civertan.hu)

nak, ahhoz képest másodlagos elhelyezkedésű, a falmagot vizsgálva azonban világosan látszik, hogy az folyamatos, benne semmiféle elválás nem található. A 2006. évi járószint vonalában pedig a külső, D-i várfalsík kövei futnak be a toronyfal síkja mögé.

A toronybelsőben, a D-i épületeknél és a kápolnától É felé induló rövid külső várfalszakaszban azonos anyagú, közel azonos méretű kőkonzolok találhatóak, melyek a faszterkezetes födémeket tartották – ha azok egyáltalán megépültek.

Összegezve a leírtakat elmondhatjuk, hogy a kutatói megfigyelések alapján folyamatos, egységes koncepció alapján történt építkezést feltételezhetünk, még ha az félbemaradt is. A vár földfelszín feletti falain tett eddigi megfigyelések arra utalnak, hogy az épületegyüttes egy periódusú. Nyilvánvaló azonban, hogy csak egy teljes körű falkutatás és régészeti ásatás teheti pontossá a képet és tisztázhatja például azt, az írott források elemzésénél felvetett kérdést, hogy Himfi Benedek építkezése érintette-e egyáltalában már a vár későbbi területét. (9. kép)

Végezetül érdemes még egy gondolat erejéig visszatérni Zádorvár és Nagyvázsony kapcsolatára, tekintettel időrendi egymásutániségükre. Az írott források alapján ugyanis úgy tűnik, hogy az 1390-es évek közepén Vezsenyi László döntött: felhagyva Zádorvár építését új székhelyéül Vázsonyt választja. A kényszerű döntést – a további pereskedés elkerülését – még egy követte, a kiépülő új vár elhelyezkedése és jellege ugyanis jelentősen eltér a félbehagyott épülettől. Míg Zádorvár egy, a környező vidék fölé kissé kiemelkedő, két oldalról meredek hegyoldalakkal határolt, a környező településektől elkülönülő helyen álló nagyméretű épület, addig a nagyvázsonyi vár első periódusa egy domboldalba vágva, közel egy hatodnyi területen, egy település szerves részeként épült fel. Az elhelyezkedés így inkább utal egy lakhatóbb, saját forrással rendelkező, kellemes fekvésű udvarház – „hivatalosan” természetesen vár – kialakítására. Hiszen az a dombhát, amely a vártól D felé magasodva, Ény-DK irányban húzódik, több helyen kínál kedvező lehetőséget nagyobb méretű, kiemelkedő ponton álló vár felépítésére.

FÜGGELÉK

1384. december 6. Buda

Mária királynő Vezsenyi László asztalnokmester hűségére való tekintettel László barnagi birtokán lévő Szabad-hegyen vár építésére ad engedélyt.

Ép hártján, a szöveg alatt rányomott pecséttel, mely alatt a kancelláriai jegyzet szövege ismétlődik. Slovenský Národný Archív, Bratislava. Révay család levéltára. Diversae familiae I–25. (DF 260336.) Átiratai: Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprém. Veszprémi káptalan magánlevéltára. Kispécseley 4/4. (DF 201107., továbbá Uo. Nagypécseley 4. (201110.), valamint Uo. Nagypécseley 4/A. (DF 201089.) – Regeszta: Veszpr. Reg. 816., SÜTTŐ: Anjou II. 144/261. sz.

Commissio propria domine regine domino V(alentino)⁶⁸ episcopo facta.

Nos, Maria, Dei gracia regina Hungarie, Dalmacie, Croacie etc. memorie commendantes tenore presencium significamus, quibus expedit, universis, quod nos attendentes

68 A név mögött nagy biztonsággal Alsáni Bálintot, korábbi királyi alkalncllárt (1373–1376), pécsi püspököt (1374–1408) sejtethetjük. ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I-II. Budapest, 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 5.) I. 73., 90.

fidelitates et servicia fidelis nostri magistri Ladizlai filii condam magistri Nicolai filii Dominici de Wesen magistri dapiferorum nostrorum, quibus idem iuxta suum posse nostre maiestati studuit, et adhuc anhelac intrepidus complacere, ad ipsius humilem et devotam petitionis instanciam eidem annuimus et concessimus graciose ac de plenitudine nostre potestatis, quod ipse in monte Zabad nuncupato intra terminos et veros limites possessionis sue Barnagh vocate in comitatu Wesprimiensi existentis habito, qui ipsius magistri Ladizlai fore dicitur, castrum seu fortalitium aut aliud munimentum construendi, edificandi et pro se suisque posteritatibus et heredibus universis perpetuo conservandi totam liberam et absolutam habeat facultatem absque preiudicio iuris alieni, harum sub secreti nostri sigilli testimonio litterarum, quas sub magno nostro sigillo dari faciemus, dum nobis fuerint reportate. Datum Bude, in festo Beati Nicolai episcopi et confessoris, anno Domini CCCmo LXXX mo quarto.

ADATOK A NAGYVÁZSONYI VÁR 1954–1960 KÖZÖTT VÉGZETT RÉGÉSZETI KUTATÁSÁHOZ

A nagyvázsonyi vár romjainak feltárása a II. világháború után kialakuló magyarországi középkori régészet egyik legjelentősebb vállalkozása volt. Előzményként, mint várásatást, a Gerevich László vezette budai kutatást kell megemlítenünk, hasonló léptékű munka ezekben az években talán még a gyulai várban folyt. Sajnos azonban az ásátás monografikus feldolgozására máig nem került sor, s ez megnehezíti a várról eddig megjelent számos összefoglalás és anyagközlés értékelését is. Ezért mindenképpen hasznosnak tekinthető minden, az immár lassan fél évszázada befejezett feltáráshoz vonatkozó adat közzététele – természetesen nem az akkori körülmények által meghatározott kutatás kritikájaként, hanem alapvetően annak forrásértéke megállapítása érdekében.

Az alábbi munka alapvetően az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszékén 2008 elején megvédett „A nagyvázsonyi vár középkori és kora újkori fémleletei” című szakdolgozatom egy fejezete. A dolgozat tehát a nagyvázsonyi vár 1954 és 1960 között folyt feltárási anyag egy jelentős csoportjának a feldolgozására vállalkozott. E munka egyik első lépéseként a hét éven át folyt feltárási dokumentációjának áttanulmányozását végeztem el. Mivel dolgozatom célja alapvetően az anyagfeldolgozás volt, ezért az ásati dokumentációt is ebből a szempontból vizsgáltam át, azaz igyekeztem a rétegmegfigyelésekre, kronológiai támpontokra, kisleletekre vonatkozó megállapításokat összegyűjteni, de pl. az ásati jelentésekben nagy számban előforduló építéstörténeti megfigyelésekre a munkám kevésbé koncentrált.

Kutatástörténeti előzményként feltétlenül megemlítenendő, hogy a pusztuló nagyvázsonyi romok első tudományos igényű felmérése Rómer Flóris nevéhez kötődik, aki az 1850-es években, a Bakony történeti emlékeit felkeresve a vár alaprajzát és – egyéb részletrajzok mellett – DK-i irányból távlati rajzát is elkészítette. Ezekből az évekből, a vár 1857-es leégését megelőzően ismerünk egy ceruzarajzot és egy acélmetszetet is, amelyeken még a lakótorony tetőszerkezete is látható.¹

Nagyvázsony első monográfusa a település plébánosa, Németh Gábor volt, aki a 19. század végén összegyűjtötte a településre és természetesen a várra vonatkozó történeti adatokat.² Iványi Béla 1957-ben készült, de kéziratban maradt műve, az „Adatok a vázsonyi medence műemlékeinek építési történetéhez” című munka elsőként már tudományos igénnyel vizsgálta a címben jelzett terület történetére vonatkozó forrásokat.³

Iványi Béla munkájának születésével egy időben már folytak Éri István vezetésével azok a nagyméretű feltárási és helyreállítási munkák, amelyeknek elsősorban művészet-

1 ÉRI ISTVÁN: Beszámoló a nagyvázsonyi Kinizsi-vár helyreállításáról. *Műemlékvédelem*, II. (1958) 2–22., 19–22. kép.

2 NÉMETH GÁBOR: Adatok Nagyvázsony történetéhez. Veszprém, 1901.

3 IVÁNYI BÉLA kézírata a Veszprém megyei Múzeumi Igazgatóság (a továbbiakban: VMMI) Régészeti Adattárában, ltsz: 3582.

történeti és építészettörténeti eredményei a következő években egy sor publikációban látnak napvilágot.⁴

A munkák vázlatos ismertetését a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum régészeti adat-tárában megtalálható ásatási dokumentáció alapján állítottam össze. A feltérési és helyreállítási munka minden fázisát nem kívánom itt részletezni, leginkább azokra a mozzanatokra összpontosítok, ahol a dokumentáció szerzője a leletanyagra vonatkozó megállapításokat is tett. Kiemelném itt, hogy az ásatási napló feljegyzései sok esetben inkább praktikus, a munka szervezésére, technikai lebonyolítására vonatkozó feljegyzéseket tartalmaznak, emellett az építéstörténetre, néhol az előkerült faragott kövekre vonatkozó részmegfigyelésekkel, megállapításokkal, de a kisleletekre vonatkozóan igen kevés fogódzót adnak. Az egymást követő ásatási szakaszok megfigyeléseinek összegzése az ásatási jelentésekből rajzolódik ki, ilyen azonban nem minden évben készült, illetve néhol hiányos. Az első jelentés az 1954–1957 közötti évek eredményeit együtt tartalmazza, az 1958. évi jelentésből hiányzik a szeptemberi munkák összefoglalása, 1959-ben pedig nem is készült ilyen.

1954 decemberében a Veszprém Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala szervezésében, annak vezetője, Zákonyi Ferenc, valamint Vajkai Aurél muzeológus irányításával kezdődtek meg a várban a munkák. Ekkor régész még nem vett részt ebben, dokumentáció, jelentés nem készült, csupán néhány fénykép és alaprajzi felvétel. Főként a lakótoronyban folytak helyreállítási munkák, kiegészítések, valamint tereprendezés a barbákn belsejében, illetve annak bejáratánál, a lakótorony előtti udvaron, és a kapusoros környékén.

1955-ben az Idegenforgalmi Hivatal jelezte az Építésügyi Minisztériumnak, hogy nagyobb mértékű földmunkákat terveznek, ekkor csatlakozott Éri István régész a már folyó munkához. A saját szavaival „ad hoc kitűzött, szakaszonkénti program” jellemezte ezt az évet, nem tervszerűen folyt a feltérás, inkább megfigyeléseket végzett a Veszprém Megyei Tanács által finanszírozott tereprendezési, helyreállítási munkák közben. Az ásatást és a helyreállítást párhuzamosan végezték, ez a kettősség végig jellemezte a feltérást, egészen 1960-ig. Ebben az évben, az ásatás második szakaszában Parádi Nándor is csatlakozott a feltéráshoz, a felméréseket (alaprajz, a lakótorony homlokzati rajza, hosszmetszetek) Sedlmayer János építész készítette, a helyreállítást emellett Szakál Ernő felügyelte. A régészeti munkát alapvetően az jellemezte, hogy Éri István igyekezett építéstörténeti megfigyeléseket végezni a terepszint-süllyesztések közben és az általa megnyitott kutató-árkokban. Az első szakaszban a lakótorony előtti belső udvar feltöltését „nívósüllyesztés igényével” kezdték elhordani, valamint a barbákn járósíntjét próbálták feltárni. Itt Éri

4 A teljesség igénye nélkül: ÉRI ISTVÁN: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár. Veszprém, 1957.; Uő: Gyűrűalakú napórak. *Folia Archaeologica*, IX. (1957) 209–217., XXXV. tábla; Uő: Beszámoló a nagyvázsonyi Kinizsi-vár helyreállításáról. *Műemlékvédelem*, II. (1958) 2–22.; Uő: Nagyvázsony. Műemlékeink. Budapest, 1959.; Uő: Gótikus agyagnegatívok a nagyvázsonyi Kinizsi-várból. *Folia Archaeologica*, XI. (1959) 141–149.; Uő: Reneszánsz domborműtöredékek a nagyvázsonyi Kinizsi-várból. *Művészettörténeti Értesítő*, 1958/2–3. 124–133.; Uő: Nagyvázsony. Veszprém megyei műemlékek. Veszprém, 1971.; Uő: Nagyvázsony. Műemlékeink. Budapest, 1969.; ÉRI ISTVÁN–TAKÁCS VILMOS: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár famaradványai. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, I. (1963) 341–353.; BALOGH JOLÁN: A vázsonyi kerubfejés töredék. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, II. (1964) 225–230.; G. SÁNDOR MÁRIA: Középkori sakkfigurák a nagyvázsonyi várból. *Folia Archaeologica*, XII. (1960) 249–255.; TAMÁSI JUDIT: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár doboz alakú csempékből rakott kályhája. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 18. (1987) 235–259.; Uő: Népies kályhacsempék a nagyvázsonyi Kinizsi-várból. *Acta Musei Papensis (Pápai Múzeumi Értesítő)* 2. (1989) 149–181.; ZÁKONYI FERENC: Balatoni várak hiteles rajzai 1651-ből. *Műemlékvédelem*, 1966. 137–141.; ZÁKONYI FERENC (szerk.): Nagyvázsony. Veszprém, 1981. (harmadik, javított kiadás).

István 16–17. századi földfeltöltésről és kései leletanyagáról számol be. Földmunka folyt a barbakan külső, D-i oldalánál, itt a feltöltődést távolították el, kutatóárkot nyitottak a lakótorony előtti udvaron, megtisztították a kápolna alatti boltozott helyiséget. Itt 19–20. századi rétegeket bontottak el. A második munkaszakaszban a várkápolna szentélyét borító kései feltöltést távolították el. A kaputorony falmaradványai már tavasszal előkerültek, ennek kibontása decemberig folyt. Itt a földfeltöltés elhordását is megkezdték az É-i részen, az itt talált leletanyagról Éri István megjegyezte, hogy a sok cseréptöredék között 16. századi "hamispénzt", de az 1800-as évek elejéről származó rézpénzt is találtak. Ezek után leszögezte, hogy a leletek a 16. század második felére keltezhetőek, a kerámia anyagot pedig a 16–17. század fordulójára datálta.

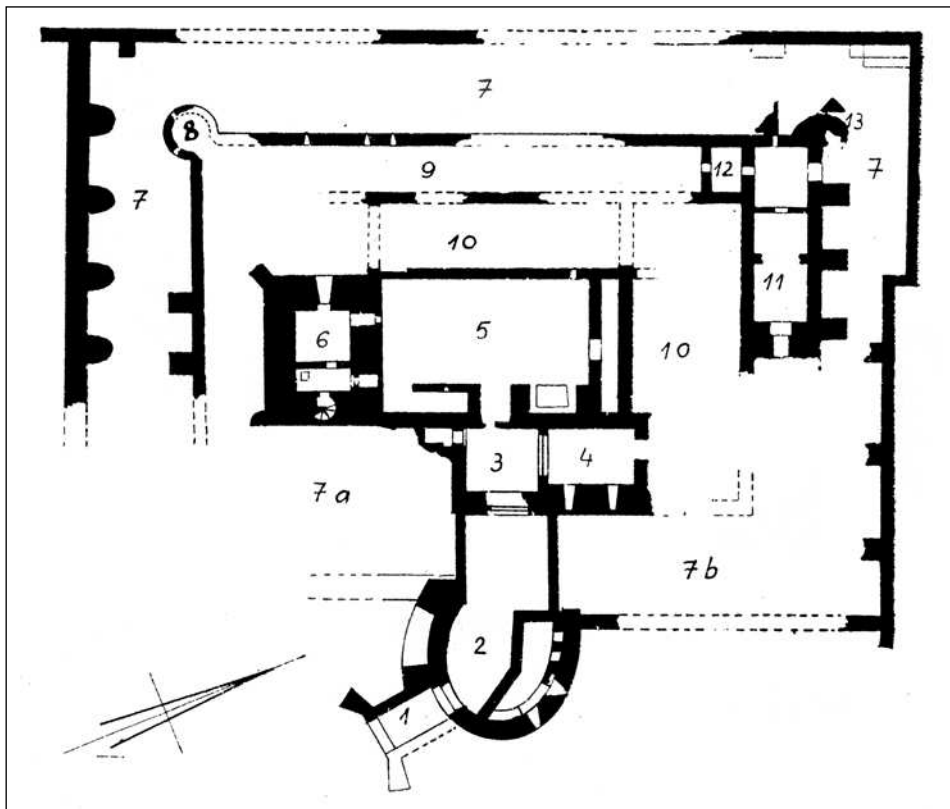
1956-ban már szervezett, nagyobb méretű és csaknem hét hónapig tartó munka kezdődött. Alkalmanként Dienes István, valamint Parádi Nándor is csatlakozott a feltáráshoz. Éri István kitűzött célja az volt, hogy az eredeti járószinteket is átvágó kutatóárkokkal az építéstörténeti problémákat a lehető legteljesebb mértékben tisztázza. Ebben az évben már nagy számban készültek metszetrajzok is. A D-i várárokban kutatóárkokat nyitottak, ahol az ásatási jelentés szerint az őszi munka során egészen a nyerstalajig hatoltak le. A belső udvaron kibontották az udvar apróköves burkolatát, majd ezalatt kb. 60-70 cm-re újabb kövezett burkolatot találtak, 16–17. századi, illetve 17–18. századi leletanyaggal. A lakótorony alapozását is vizsgálták egy, annak DNy-i sarkában nyitott 3×3 m-es szelvényvel. Az É-i várárok Ny-i szegletében a várfalon kívül és belül is dolgoztak, ezt az itt lévő nagyméretű falkiromlás tette szükségessé. Az ásatási jelentésből is kiolvasható, hogy főként az építéstörténeti megállapításokra koncentrált a kutató. A kaputorony, valamint az ettől É-ra húzódó védőfolyosó földfeltöltésének eltávolításakor kései leletanyagot találtak. A D-i várárokban, az árkot É–D-i irányban vágó szelvényben megtalálni vélték az eredeti, 15. századi, illetve a későbbi, 16–17. századi járószinteket, mintegy egy méterrel a helyreállítási munkákkal kapcsolatos földkitermelés szintje alatt.

Az itt folyó kutatással párhuzamosan, a megállapított rétegvizonyoknak megfelelően megkezdték a D-i árok kitisztítását, azaz mélyítését, ehhez már szállítószalagokat vettek igénybe. A feltöltődés eltávolítása során előkerült a vár DNy-i tornyának felmenő fala is. A fenti megállapításhoz igazodva a szelvény alsó rétegeiből, valamint az őszi metszetárok-mélyítés alkalmával említ korai, 15–16. századi leletanyagot a jelentés. Az É-i várárok Ny-i részén, a várfalon kívül kialakított szelvényben megfigyelt kisebb árokból előkerült leletanyagot szintén a 16. századra keltezte Éri István. Az ősz folyamán az É-i várfal nyugati sarkának belső oldalán is folytatták a munkát, itt kései leletanyagot találtak, az Éri István által publikált 17. század végi napóra is innen került elő.⁵ (1-2. kép).

1957-ben már az Országos Műemléki Felügyelőség időközben létrejött Nagyvázsonyi Művezetősége irányította és felügyelte az itt folyó munkálatokat. Ebben az évben a legnagyobb földmunkát a Ny-i árok kitisztítása jelentette, itt az árok közepén kialakított Ny–K-i irányú szelvényben mintegy 6 m-es mélységben az ásatási jelentés szerint elérték a nyerstalajt. Az alsó rétegekben talált leletanyagot Éri István a 15. századra keltezte.

A Ny-i árokban folyó munkák során a már bevett gyakorlatot követték, azaz a szelvények, kutatóárkok kijelölését a falkiromlásokhoz igazították, mivel itt volt a legsűrűtöbb a kiegészítések elvégzése. A feltöltés kitermelését az árokból csak a falkiromlás alsó szintjéig végezték el, innen az ásató megjegyzése szerint kései, 17–19. századi leletanya-

5 ÉRI ISTVÁN: Gyűrűalakú napórák. *Folia Archaeologica*, IX. (1957) 209–217. XXXV. tábla.

1. A nagyvázasonyi vár alaprajza az 1956. évi feltárások végén

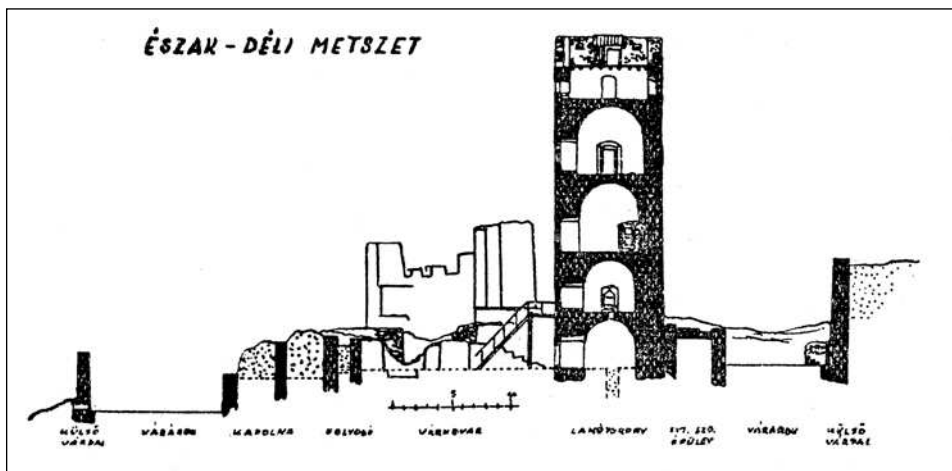
1: kapuszos, 2: barbakán. 3: belső kaputorony, 4: helyiség, 5: várudvar, 6: lakótorony, 7: várarak, 8: saroktorony, 9: védőfolyosó, 10: palota, 11: kápolna, 12: kis helyiség, 13: pillér
(Éri István: A nagyvázasonyi Kinizsi-vár. Veszprém, 1957. 22. 4. kép)

got gyűjtöttek. A Ny-i árok illetve földsánc, valamint a DNy-i falsarok tisztázására nyitottak szelvényt az utóbbi külső oldalán is.

A D-i várak kitisztításának folytatásakor az előző évben meghatározott legalsó szinthez igazodva folytatták a munkát, itt azonban egy 1706. évi rézpénz került elő, ami ellene mond a rétegek korábbi értelmezésének. A DNy-i saroktorony kibontására is ebben az évben került sor, az árok nyugati részén a már korábban megállapított rétegek szerint bontottak, a legalsó rétegben itt is 15–16. századi leletanyagot jelzett Éri István.

Az É-i várfal külső oldalán zajló tereprendezési munkák során 15–16. századi leletek – többek közt számszerű nyílcsúcsok – kerültek elő a várfalhoz kívülről támaszkodó meredek földfeltöltésből. Éri István szerint ez a 16. század folyamán, az É-i várfal megerősítése céljából idehordott földréteg, amelyet feltételezhetően a várak kitisztításából nyertek, ezért tartalmaz korábbi (az árokba hullott) leletanyagot is. Az ÉNy-i külső vár-falsarok tisztázása érdekében a falon kívül nyitott szelvényben szintén 15–16. századi leleteket találtak.⁶

6 Ez a szelvény a többivel ellentétben nincs jelölve az ásatás összesítő rajzán (l. a következő, 7. jegyzetet!).

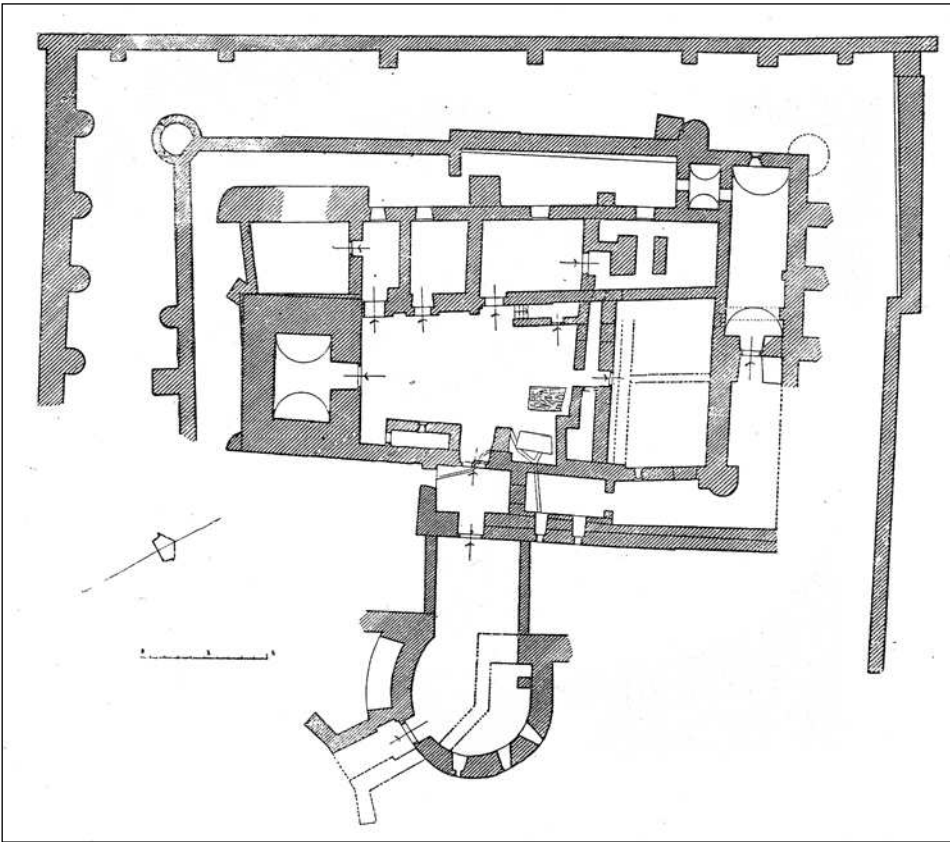

2. A nagyvázsonyi vár maradványainak hosszmetSZete, 1957.
(Éri István: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár. Veszprém, 1957. 49. 14. kép)

Ebben az évben megkezdték a palota védőfolyosójának megtisztítását a törmelékretegtől, valamint kisebb szelvényvel próbálták tisztázni a barbakan és a hozzá kapcsolódó É–D-i irányú várfal összefüggéseit a védőmű ÉNy-i sarkánál.

1958 folyamán – 62 munkanapon keresztül – elsősorban a palotaszárnyak területén, valamint a kaputoronyban végeztek ásást. Hosszabb-rövidebb ideig jelen voltak az ásáson Dienes István, Parádi Nándor, Kolba Judit, valamint Kozák Károly. A legnagyobb pénzeszköz is ebben az évben állt rendelkezésre a feltárási és konzerválási munkákra, ez mintegy félmillió forintot jelentett. Az É-i palotaszárny, valamint a Ny-i szárny területéről kb. 1500 m³ törmelékelt távolítottak el. Éri István megállapítása szerint a palota lakóhelyiségeinek nagymérvű pusztulása egy időszakban, a vár végleges pusztulásának idején, a 18. század közepén következett be. A pusztulási réteg alatt 40–50 cm-es feltöltést is talált, amely nemcsak a helyiségeket, de a várudvart is érintette. Az alsó járószinteket a legtöbb helyen a vár 16–17. századi átépítésével hozta összefüggésbe, azaz nem keletkezett túlságosan koránra. Ennél korábbi, hitelesen megállapítható járószintet az ásási jelentés szerint csak kevés kutatóárokban talált. A palotaszárnyak különböző helyiségeiben (É-i palotaszárny nagy helyisége, K–Ny-i irányú boltozott folyosó, kápolna melletti helyiség, Ny-i palotaszárny nagy terme) nyitott szelvények leletanyaga kései, 17–18. századi keltezt engedett csak meg. Az ásási napló egyetlen fémleletre utaló bejegyzése szerint az északi palotaszárny nagy helyiségében, a 12. szelvényben „a fapadló... fölött néhány kályhacsempe és vaseszköz... 16–17. századiak.” A kápolna melletti 10,5 × 5 m-es helyiség legalsó járószintjét, egy fekete, iszapos földbe döngölt körteget kutatóárokkal sikerült elérnie. A Ny-i szárny nagy termében a kutató szerint legalább három járószintet lehetett megkülönböztetni, innen többek között barokk kályhacsempe-töredékek kerültek elő. Több korábban megnyitott kutatóárookban és szelvényben csak ebben az évben sikerült alsóbb rétegeket elérniük.

A K-i várárookban 4 m mélyen elérték a talajvizet, a további mélyítést ez megakadályozta, így nem sikerült az árok eredeti szintjéig leásni. Ennek ellenére ebben a mélységben Éri István már a 15–16. századból származó leletanyagot jelzett.

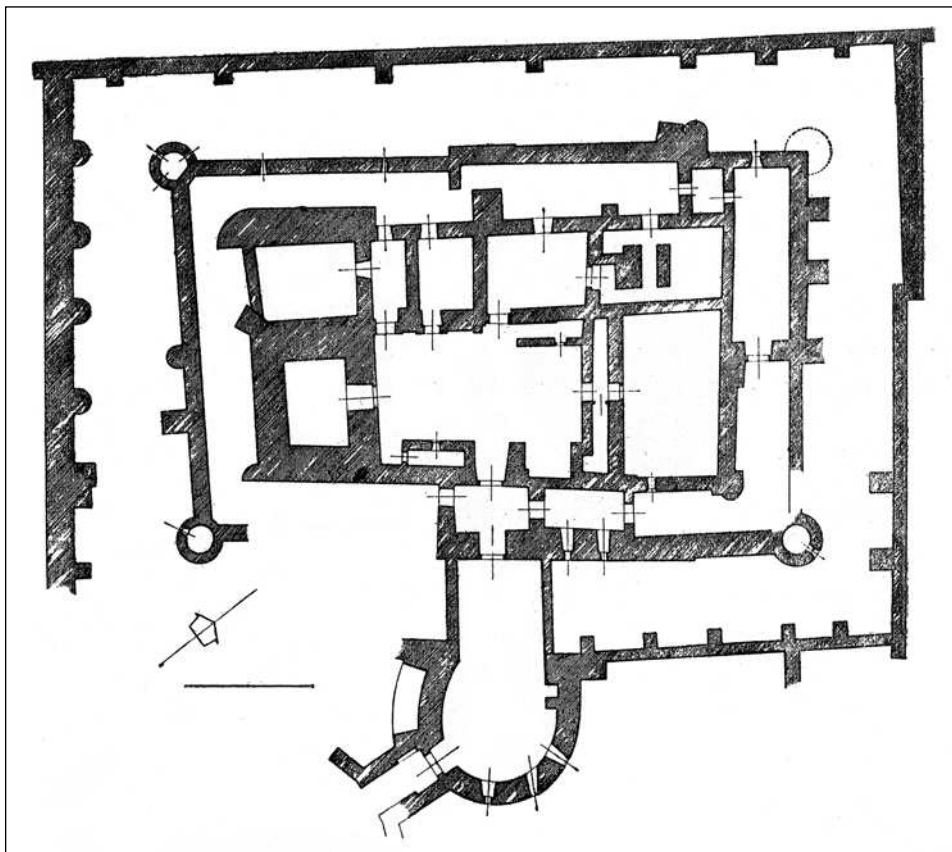

3. A nagyvázsonyi vár 1959-ig feltárt részeinek alaprajza
(Éri István: Nagyvázsony. Bp. 1959. 23. 12. kép)

A palota építészeti periodizációját ebben az évben készítette el Éri István, főként ennek az évnek ásatási eredményeire támaszkodva. A vár korábbi alaprajzi felméréséről kiderült, hogy több helyen pontatlan, ezért elkezdődött az alaprajz hiteles, teodolitos felmérése, amely azonban ekkor befejezetlenül maradt.

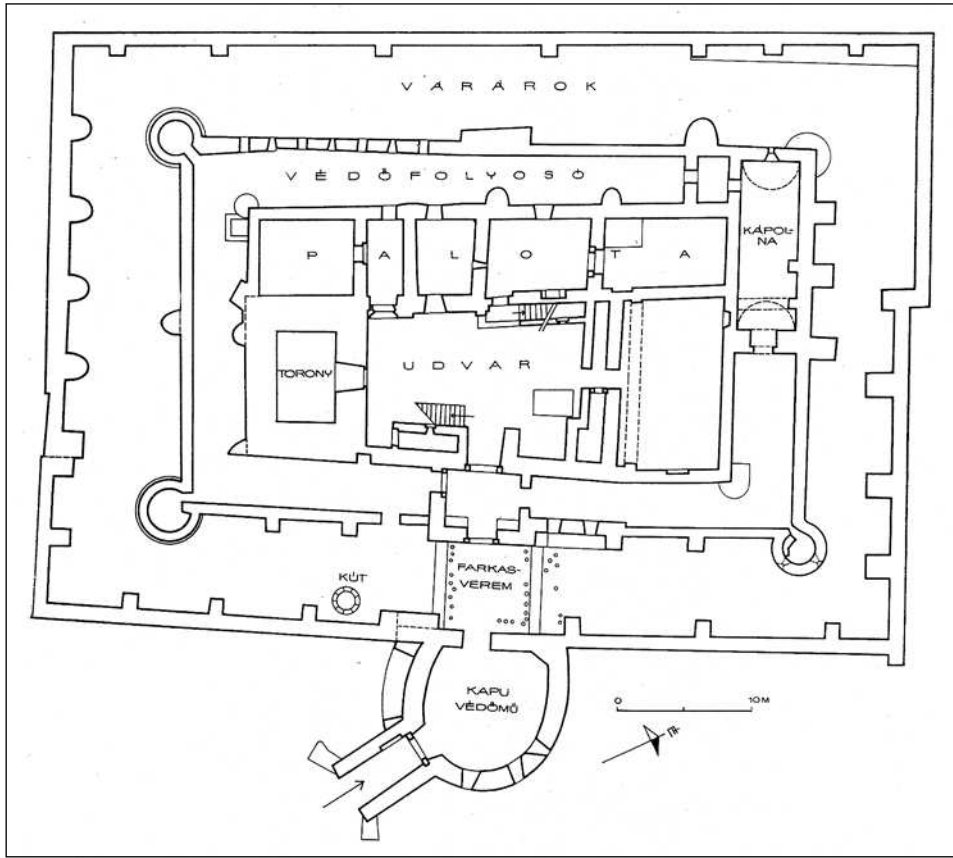
Az 1959-től Éri István már az Országos Műemléki Felügyelőség régészeként végezte a feltárásokat. Ezt az évet az ásató maga is meglehetősen eredménytelen évnek nyilvánította, a munkákat is csak későn, október 19-én kezdték meg és december 15-én fejezték be. Jelentés erről az évről nem is készült. Az ásatási napló szerint a palota lakótoronyhoz csatlakozó helyiségének feltárása során itt néhány, közelebről meg nem nevezett 15–16. századi vastöredéket találtak. Nagyobb földmunka folyt a D-i árokban, itt az 1957-ben megkezdett munka folytatásaként a cél az árok K-i részének kitisztítása volt. Ennek során a feltöltési rétegekből újabb, az 1700-as évek elejéről származó pénzek kerültek elő kései, 18. századi leletanyag társaságában. (3. kép)

1960-ban a munkák tavasszal (4. kép), valamint nyár közepétől egészen december közepéig zajlottak, különböző intenzitással. A főbb munkaterületek a következők voltak: K-i árok északi és déli része, az ÉK-i és DK-i saroktorony. Kiegészítő kutatások zajlottak

4. A nagyvázsonyi vár alaprajza az 1960 májusáig elvégzett feltárások alapján (Zákonyi Ferenc (szerk.): Nagyvázsony és környékének útikalauza. Balatonfüred, 1960. 59.)

a barbakan belsejében és külső falai mentén, több helyen folytatták a megkezdett szelvények mélyítését, rajzolását, és a tereprendezés is tovább folyt a Ny-i, valamint ősszel az É-i várárookban. Április 11. és május 20. között került sor a farkasverem feltárására, amelynek környékéről nagyobb számban kerültek elő fémleletek is. Júliusban érték el a farkasveremtől É-ra eső árokszakasz sejtetően korai, 15–16. századi szintjét mintegy 4 m mélyen. Szintén júliusban a lakótorony déli oldalán, az árnyékszék alatti kutatóárokban korai, 15–16. századi anyagot talált Éri István, viszonylag sekély, kb. 2 m mélységben. Ekkor került sor az udvarban talált famedence kiemelésére is, valamint a farkasverem déli nyakfala mellett talált kút és az onnan kiinduló vízvezetékrendszer feltárására. Az ősz folyamán előkerült leletanyag kapcsán a feltáró tett néhány utalást a fémleletekre is. Az É-i árokban a kápolna falát támasztó két pillér között került elő ágyútöredék, sarkantyú, olló, golyóöntő fogó, de sem az ásatási napló, sem a jelentés nem tartalmaz ehhez az anyaghoz kapcsolódóan keltezését. Októberben a kápolna korai és késői pillérenek vizsgálata során előkerült egy vasnyárs. Itt a leletanyag alapján Éri István egy kései (16–17. század fordulója környéki) falat említ. Ahogy korábban is, a tereprendezési munkák most is szállítószalag igénybevételével folytak, miközben a feltárással együtt haladtak a falki-

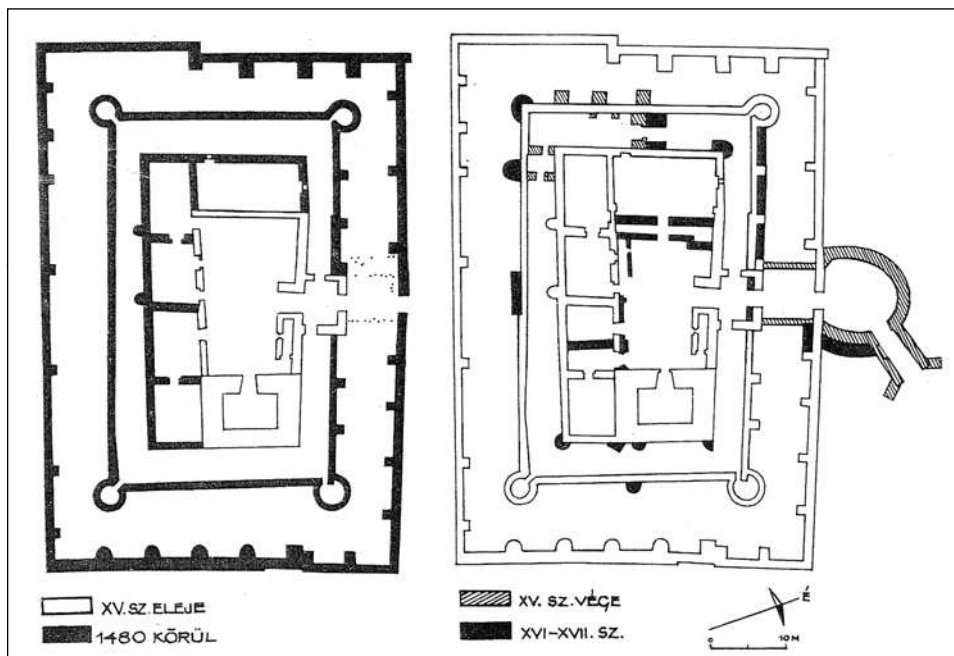
5. A nagyvázasonyi vár feltárt maradványainak alaprajza
(Éri István: Nagyvázasony. Budapest, 1969. 24. 14. kép)

egészítések, helyreállítási munkálatok. A feltáró ebben az évben rögzítette a vár kutatási alaprajzán azoknak a metszeteknek a helyét, amelyeket a korábbi években készítettek.⁷

A hét éven át tartó munkákat a fentiekben természetesen csak főbb vonalakban, a teljesség igénye nélkül próbáltam vázolni. Céлом inkább az volt, hogy érzékeltsem a munka méreteit, időbeli és térbeli kiterjedését, s ezt kívánják elősegíteni az eddigi publikációkból származó, mellékelte rajzok is, melyek jól mutatják, miként bontakozott ki az évek során a törmelékből a vár alaprajzi elrendezése.⁸ (5. kép)

7 Ezen a – máig közöletlen – összesítő alaprajzon az 1956 és 1960 között nyitott kutatóárkok metszetsfalainak vonalát rajzolták be, évenként más-más színnel jelölve, a kutatás lezárása utáni állapotot mutató alaprajzra. (I. tanulmányunk 6. képét). Ugyanakkor ismerünk egy-egy alaprajzi felvételt 1954-ből és 1955-ből is, ezek még ugyancsak közöletlenek.

8 Az 1960-ban lezárult régészeti kutatás óta csak 2005–2006 folyamán került sor egy kisebb ásatásra a várudvarból északra nyíló helyiségben, valamint a palota melletti nyugati falszorosban, ahol a modern fal-köpenyezés kiomlása tette szükségessé ezeket a munkákat. A feltárást az Állami Műemlék helyreállítási és Restaurálási Központ régészei, Gere László, Koppány András és Thúry László végezték. (VMMI Régészeti Adattár, ltsz.: 19.451-2006).

6. A nagyvázsonyi vár építési periódusai
(Éri István: Nagyvázasony. Bp. 1969. 14. 7. kép)

Végezetül meg kell említenem még, hogy 1962-ben Holl Imre és Méri István a Régészeti Főbizottság megbízásából elkészítette az Éri István által készített dokumentáció felülvizsgálatát.⁹ Érdemes az erről felvett jegyzőkönyv néhány megállapítását idézni.

Az 1956-os évvel kapcsolatban az értékelés megjegyzi, hogy jórészt az újkori feltöltés elbontása folyt, a középkori rétegeket csak néhány ponton érte el a kutatás, leginkább a kutatóárokokkal.¹⁰ A jegyzőkönyv negatívumként említi, hogy a helyreállítás – mivel Éri István maga is részt vett az ehhez kapcsolódó munkákban – az ásatót sokszor elvonta az egyidejűleg folyó feltárási feladatok elvégzésétől. Szerzői kifogásolják, hogy a rétegek teljes átvágása és a falalpozások vizsgálata helyett 1957-ben a mélyítések csupán a falkiromlások szintjéig valósultak meg. A jelentésből az is kiderül, hogy az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) és az ásató között a régészeti tevékenység végzésében sokszor vita alakult ki. Ugyanis az OMF által képviselt helyreállítási és idegenforgalmi szempontokkal szemben az ásató a régészeti munka minél teljesebb elvégzésére, azaz többek között a középkori szintek elérésére törekedett. Mivel azonban a munkálatokat – a Veszprém Megyei Tanács mellett – az OMF finanszírozta, az ő elvárásukon túlmutató régészeti tevékenység elvégzése nehézségekbe ütközött. További problémát jelentett, hogy a szintsüllyesztések, tereprendezések alkalmával végzett munkákról nem minden esetben lehet tudni, hol és milyen mélységig folytak, azaz lehathaltak-e a kutatóárokokkal

⁹ VMMI Régészeti Adattár, 3031. ltsz.

¹⁰ Éri István ezzel ellentétben előzetes tájékozódásom alkalmával szóban megerősítette, hogy véleménye szerint a kutatás mindenhol elérte a középkori járósínteket.

esetleg elért alsó szintekig, vagy sem. Ebben a kérdésben a kutatási dokumentáció sajnos sokszor nem ad egyértelmű fogódzókat.

Ennek következményeként a jelentés megállapítja: „...a Kinizsi-vár megkutatása régészeti és építéstörténeti szempontból ma sem tekinthető befejezettnek...helyenként csak a XVII–XVIII. századi szintig végezték a kutatást. A középkori szinteket több helyen csak kutatóárokka l értékel és e szintek alá csak kevés esetben hatoltak.”¹¹

11 VMMI Régészeti Adattár, 3031/3. ltsz.

AZ EGRİ VÁRBELI KÉSŐ KÖZÉPKORI PÜSPÖKI PALOTA¹

Bevezetés

Az egri várban ma látható, helyreállított püspöki palota (2. kép) tömegét tekintve alapvetően 15., 16. és 18. századi építkezések nyomait mutatja, korábbi részletekkel – főleg a földszint udvari homlokzatán. Az évtizedekkel ezelőtt megkutatott és helyreállított épület tehát nem egyetlen építési időszakot idéz vissza a mai látogatók számára, hanem egy olyan állapotban látjuk ma az épületet, amilyen formában a helyreállítás befejezése előtt sohasem létezett.

A palotával kapcsolatos összefoglaló beszámolók az 1960–1970-es években jelentek meg. Noha az 1980-as évek óta – a korábbiakhoz képest – csak kisebb mértékű kutatások történtek az épületben és közvetlen környezetében, de ez utóbbi kutatások eredményeinek, illetve a korábbi kutatások dokumentációs anyagának, publikációinak egymással való összevetése néhány ponton a korábbi rekonstrukció kiegészítésére és újragondolására ösztönöz. Jelen dolgozattal célom, hogy a ma fennálló épületből „kibontva” megpróbáljam felvázolni a középkor végén, a 15–16. század fordulóján kiépült palota épületének lehetséges rekonstrukcióját.²

A palota vázlatos története

Jóllehet, az egri várban – igaz, pontos helymegjelölés nélkül, de – már 1390-ből,³ 1401-ből,⁴ 1451-ből,⁵ 1458-ból és 1463-ból⁶ is ismerjük a püspöki lakóépület említését, a késő középkori püspöki palota építkezésének datálásánál az alapot mégis Beckensloer János püspök 1475. áprilisában keltezett oklevele jelenti, melyben a püspök arról tájékoztat, hogy az egri várban lévő Krisztus Teste oltáralapítvány házát palotaépítés céljából

- 1 Jelen tanulmány az ELTE-BTK régészet szakán 2006 júniusában megvédett Az egri püspöki rezidencia a középkor végén c. szakdolgozatom egyik fejezetének átdolgozott változata. Szakdolgozati témavezető: Buzás Gergely. A szakdolgozathoz hasonlóan ezen munka is a régészeti dokumentációs anyag és a publikációk feldolgozására épül.
- 2 A várban és a palotában való tájékozódáshoz I.: jelen dolgozat 7., 8. és 9. képét a várat és a palotát ábrázoló alaprajzokkal. A palota egyes helyiségeinek számozásánál megtartottam a Détsky Mihály és Kozák Károly által kidolgozott rendszert. A helyiségek számozása nyugatról kelet felé halad, a földszinti tereket I/..., míg az emeleti helyiségeket II/... számozással látták el. A számozás még a helyreállítás előtti helyiségbeosztást követi.
- 3 DÉTSZY MIHÁLY–KOZÁK KÁROLY: Az egri várban álló gótikus palota helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 1959–1960. Budapest, 1964. (továbbiakban: DÉTSZY–KOZÁK 1964), 67., 9. jegyzet.
- 4 DÉTSZY–KOZÁK 1964. 67. 9. sz. jegyzet; NÉMETH CSABA: Ludányi Tamás, Eger „vasfejű” püspöke. *Az Egri Vár Híradója*, 38. (2006) 125.
- 5 NAGY GÉZA BALÁZS: 1580 előtti adatok az egri püspöki vár történetéhez. *Agria* XL. (2004) (továbbiakban: NAGY 2004), 179. A szerző az 1451-es évet ismeri a palota első említéseként.
- 6 DÉTSZY–KOZÁK 1964. 67., 9. sz. jegyzet.

I. A püspöki palota 1957-ben, a feltárások megkezdése előtt.
(Kozák Károly: Az egri vár feltárása. I. (1957–1962) *Agria*, I. (1963) 119–171., 1. kép)

lefoglalja.⁷ Az esetleges későbbi, még az egri püspökök által kezdeményezett építkezésekre már csak szórványos adatok vannak, noha az írott forrásokban a ma is álló palota említésével, különösen a 16. századtól kezdve egyre gyakrabban találkozunk.

A palota 1542-ig szolgált a püspökök rezidenciájául, ekkor Perényi Péter csapatai – elvben I. Ferdinánd király számára – elfoglalták a várat. A vár ettől kezdve 1596-ig előbb magyar, majd 1596-tól 1687-ig török végvár lett s ez idő alatt két ostromot (1552, 1596) és egy blokádöt (1687) ért meg. A palota 1542 után már nem a püspökök tulajdona. A magyar végvári időszakban az épületben az írásos adatok szerint az emeleten tisztí szállásokat, illetve időnként a várkapitány szállását, a földszinten pedig raktárakat, műhelye-

7 „... quia nos domum Altaris Sacratissimi Corporis Christi in ecclesia nostra Agriensi fundati penes domum honorabilis domini Ambrosy Archidiaconi de Zabolch et canonici dicte ecclesie nostre Agriensi a parte eiusdem ecclesie in castro nostro Agriensi adiacentem pro nobis occupavimus, in cuius loco unum pallacium, quod ab intra est magno decore ab extra vero maximo praesidio prefato castro Agriensi, tum suis propugnaculis, ne nichil pro temporum nostrorum curriculo, quod hinc castro non tam pulchritudinem quam ornatum commodumque, necnon nobis et successoribus nostris quietem afferet egisse videremur inter alia aedificia et munimenta, pro aeterna memoria construi et edificari fecimus ...”. Az idézet helye: PATAKI J. VIDOR: A vár (Történeti áttekintés). In: Heves megye műemlékei. II. Magyarország műemléki topográfiája. 8. köt. Budapest, 1972. (továbbiakban: PATAKI 1972), 61. (jegyzetben); NAGY 2004. 178., 61. sz. jegyzet. Az oklevél levéltári fellelhetőségének helyére l.: NAGY 2004. 178., 60. sz. jegyzet (DF 209957) és PATAKI 1972. 61., jegyzet (Egri KáptMag L. N1–D1–F1–No.11., 1475. ápr. 4., N1–D1–F2–No.11., 1475. nov. 15., a püspök függő-gyűrű pecsétjével és a káptalan függő nagy pecsétjével). Az oklevél szövegét szokás úgy értelmezni, hogy a püspök egy meglévő palotát bővít ki az oltáralapítványi ház lefoglalásával (NAGY 2004. 178.), de úgy is, hogy a püspök a nevezett ház helyén épített egy új palotát (KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása (1957–62) I. *Agria*, I. (1963) [a továbbiakban: KOZÁK 1963], 121.; DÉTSHY–KOZÁK 1964. 34.; PATAKI 1972. 61.; DÉTSHY MIHÁLY–KOZÁK KÁROLY: A gótikus püspöki palota. In: Heves megye műemlékei. II. Magyarország műemléki topográfiája. 8. köt. Budapest, 1972. [a továbbiakban: DÉTSHY–KOZÁK 1972], 120.), sőt úgy is, hogy a püspök a Krisztus Teste oltár házát palotává alakítja (SUGÁR ISTVÁN: Az egri püspökök története. Budapest, 1984 [a továbbiakban: SUGÁR 1984], 173.). Az oklevél másolata a palota emeletén lévő történeti kiállításon megtekinthető.

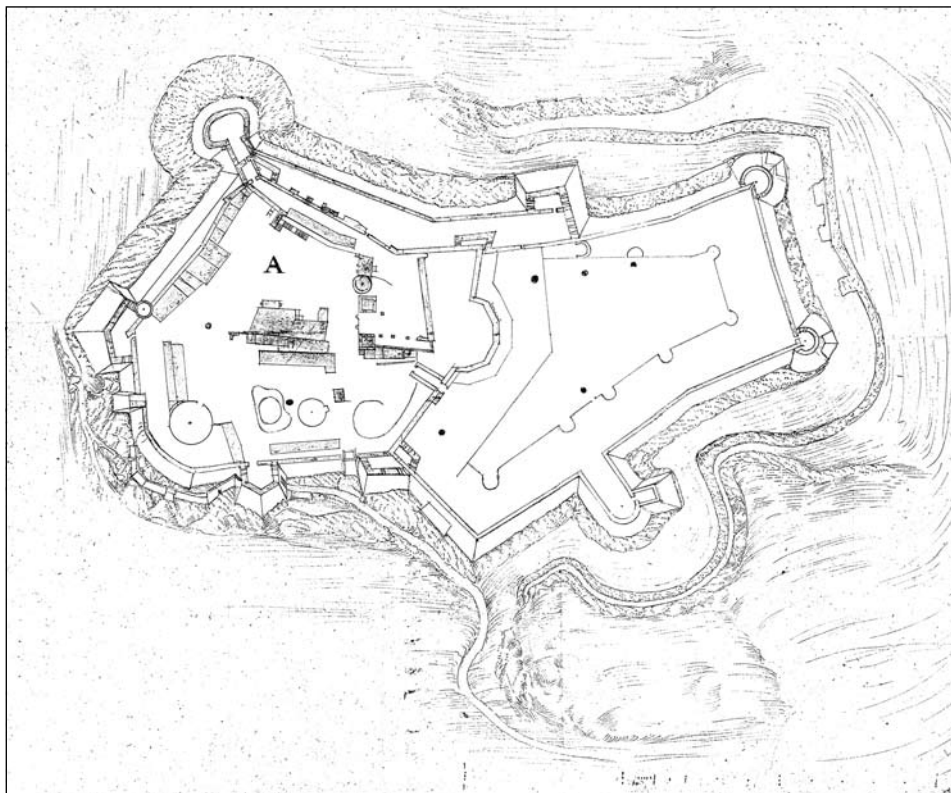

2. Az egri vár helyreállított középkori püspöki palotája napjainkban (a szerző felvétele)

ket és a műhelyekben dolgozók lakásait alakították ki. A palota 1596–1687 között az egri pasa palotájaként szolgált. A török uralom után 1688-ban a püspökség visszakapta a várat rezidencia és egyházi központ céljára, ám 1689-től 1783-ig újra a katonaság tulajdonában és kezelésében volt a vár. A palotát a 18. században helyőrségi épületként használták, melyet egyes időszakokban a vár parancsnoka lakott, máskor pedig a legénység szállásaként szolgált. Ez elsősorban az emeleti helyiségekre vonatkozott, míg a földszinti terek gazdasági helyiségként alárendelt funkciót kaptak. 1783–1871 között újból püspöki (1804-től érseki) tulajdon a vár és benne a palota, ám ez az épületek pusztulásának kezdetét jelentette. Az érseki központ ekkor már régóta a városban található és a város főpapjai a saját, illetve a városiak és a környékbeli falvak építkezéseihez köfőjtként engedték használni a várat, egyedül az egykori palotát nem bontatták el. A palota épülete a 19. században börtönként és magtárként funkcionált. 1871-től a Honvédség rendezkedett be a várban és a palotában, melyet a katonaság 1957-ig használt.⁸

A fentiekből következik, hogy noha az épület a középkor óta folyamatosan használatban volt, de a kutatások megkezdésének idejére a 16. századi ostromokat és az egyes funkcióváltozásokat követő sok átépítés miatt már szinte teljesen elvesztette késő középkori megjelenését (1. kép), sőt az újkorban az is csaknem feledésbe merült, hogy az épület egykor az egri püspökök palotája volt.

8 DÉTSZY–KOZÁK 1972. 120–122.

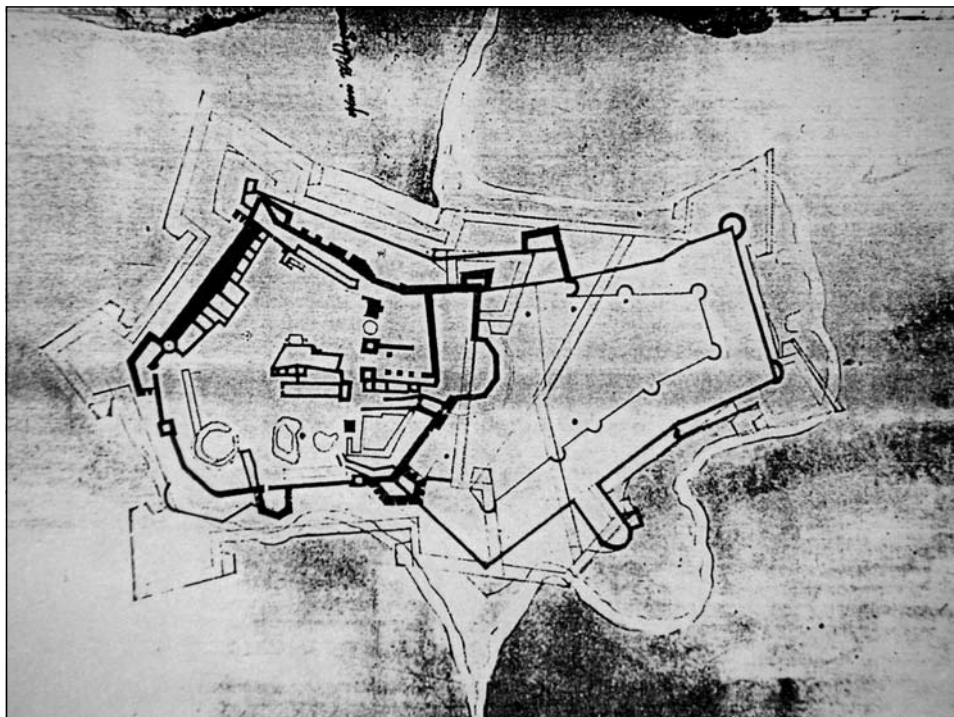
3. Az egri vár. Pietro Feraboscho felmérése (1568)
Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, Kartensammlung, G. I. h. 158.

A palota régészeti kutatástörténetének áttekintése

A palota történetének módszeres régészeti, építészettörténeti és levéltári kutatására a fentiekből következően csak 1957 decemberétől kerülhetett sor. Ez nem jelentette a korábbi kutatások teljes hiányát, ugyanis kisebb megfigyelésekre már a két világháború közti időszakban is nyílt lehetőség. Ezek alapvetően a honvédségi épületként használt palota földszintjén meglévő csúcsvis, boltozatos folyosószakaszra vonatkoztak. A folyosónak ugyan csak a mainál jóval rövidebb szakasza állt épen és láthatóan, de középkori eredete a kutatók számára egyértelműnek tűnt. A két háború közti időszakból azonban leginkább különböző felmérési rajzok maradtak ránk.⁹

Az igazán jelentős változás akkor következett be, amikor 1957-ben a vár a megalakuló vármúzeum tulajdonába került és a palotát az 1. számú múzeumi épületként kívánták megkutatni, helyreállítani, illetve utána kiállítás céljára berendezni.

⁹ Ezek megtalálhatóak a KÖH Tervtárban az ún. Lux Kálmán-hagyaték rajzai között. Az épület homlokzatát, a gótikus folyosó metszeteit és záróköveit ábrázoló rajzok 1922 és 1940 között készültek. A felmérések készítői Csányi Károly, ifj. Lantos András és Lux Kálmán voltak (plusz egy név nélküli rajz 1925-ből). KÖH Tervtár, LUX KÁLMÁN-hagyaték, 00384., 00385., 00393., 02074., 02076., 02077., 02078., 02079. sz. rajzok.

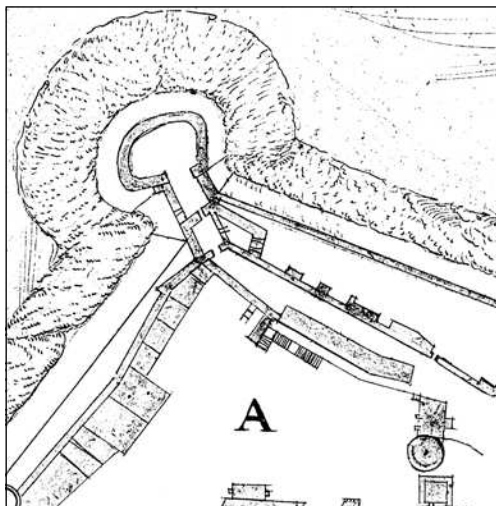

4. Az egri vár. Ottavio Baldigara erődítési terve (1572)
(Détshy Mihály–Kozák Károly: Eger vára. In: Heves megye műemlékei. II. Magyarország műemléki topográfiája. 8. köt. Budapest, 1972. 77–195., 20. kép)

A palota ásátása és falkutatása döntően 1957 ősze és 1963 év vége között történt meg. Ennek során a palota épületének teljes földszinti és emeleti részét, az ott lévő valamennyi helyiséget megkutatták, majd az épületet ma látható formájában helyreállították (2. kép). Kutatásokat végeztek a palota keleti végénél lévő területen is, ahol a feltárás előtt egy újkori toldaléképület állt. Az építmény elbontása során korábbi építmények falaira bukkantak, melyeket a palota keleti szakaszához tartozónak vélték. (Ezt a területet nevezték el a dokumentációkban és publikációkban a palota elpusztult K-i részének: 33. és 34. kép). Az épület kutatásához kapcsolódóan indult meg a palotával Ny felől szomszédos Tömlöc-bástya feltárása is. A palotában 1957–1963 között végzett kutatások Détshy Mihály és Kozák Károly nevéhez fűződnek. Az írott források felkutatása és a helyreállítási munkák tervezése, irányítása Détshy Mihály, az ásátások vezetése Kozák Károly, míg a falkutatások mindkettőjük nevéhez köthetők. Az épület műszaki átadására 1964 januárjában került sor.¹⁰

Kiseb kutatásokra, főleg a palota elpusztult K-i részén még 1964–1965-ben, 1981–1982-ben és 2005-ben, illetve 2006-ban is sor került, előbb Kozák Károly, majd az utóbbi két évben Fodor László irányításával.

10 A palota feltárásának dokumentációira I.: 1957: MNMRA 118.E.II. ltsz. 1249, 1958: MNMRA V.110/1961. ltsz. 5478., 1959: MNM RA XVIII.487/1961. ltsz. 5856., 1960: MNM RA VI/72/1962. ltsz. 6081., 1961: KÖH Tervtár, ltsz. 25570., 1962: MNM RA XIV.343/1963. ltsz. 6853. A kutatás legfontosabb összefoglaló jellegű publikációi: KOZÁK 1963., DÉTSHY–KOZÁK 1964., DÉTSHY–KOZÁK 1972.

5. A vár ÉNy-i része a palotával
Feraboscho felmérésén.
Österreichisches Staatsarchiv, Wien,
Kriegsarchiv, Kartensammlung, G. I. h. 158.

nek megtalálása volt. Az ásatások a palota elpusztult K-i részén, a mai (egyébként újkori építésű) É-i kapu belső oldalán lévő töltésnél folytak.¹¹ Noha a töltést a rajta lévő út és az alatta húzódó közművek miatt elbontani (egyelőre) nem lehetett s ezért kutatásra is csak korlátozott mértékben volt lehetőség, mégis több ponton falmaradványokat talált a kutató. Ezek egymás közötti, illetve a palotával kapcsolatos összefüggéseinek tisztázása azonban mindezen okok miatt igen nehéznek bizonyult és bizonyulhat a jövőben is.

A középkor végi palota helyén állt épület kérdése

A ma látható épület helyén bizonyíthatóan állt egy K–Ny-i irányban elnyúló épület, talán már a 14. században, de a 15. században már bizonyosan. Ezen épület D-i fala meg-
egyezett a ma is álló palota D-i homlokzati falának földszinti részével.¹⁴

11 A feltárára l.: 1964: DIVM RA 334., 1965: DIVM RA 335., KÖH Tervtár, ltsz. 25574. Publikációját l.: KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása, III. (1957–1965). *Agria*, IV. (1966), teljes cikk: 97–152., vonatkozó alfejezetek a 112–114. oldalakon (a továbbiakban: KOZÁK 1966).

12 A feltárára l.: 1981: KÖH Tervtár, ltsz. 25590., 1982: KÖH Tervtár, ltsz. 25591. Publikációját l.: KOZÁK KÁROLY: Árpád-kori műhelyek és egy középkori fűtökemence az egri várban. In: *Iparrégészet. II. Iparrégészeti és archeológiai kutatások Magyarországon*. Szerk. Gömöri János. Veszprém, 1984. 205–215. (a továbbiakban: KOZÁK 1984), és KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása, VII. (1957–1988). *Anyagközlés, kiállítás, leletmentés, tanulmányok. Agria*, XXV–XXVI. (1989–1990), teljes cikk: 317–377., vonatkozó rész: 364–366. (a továbbiakban: KOZÁK 1989–1990).

13 FODOR LÁSZLÓ: Az egri vár gótikus palotájának keleti oldalán végzett régészeti falkutatások, vizsgálatok 2005-ben. *Agria*, XLII. (2006) 519–529. (a továbbiakban: FODOR 2006). A cikkben a szerző az ún. közép-pilléres terem kérdésével is foglalkozik.

14 Détshy Mihály és Kozák Károly szerint a mai épület D-i – tehát a vár udvara, piaca felé eső – fala korábbi az itt állt épületeknél. Nézetük szerint eredetileg a korábbi É-i várfallal egyezik meg. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 58.; DÉTSHY–KOZÁK 1972. 123. E korábbi fal korát Kozák a 13. századra tette. KOZÁK 1963. 129.

1964-ben a palota DK-i része előtti területet kutatták. Jelentős eredmény volt a palotába vezető középkori vízvezeték egy szakaszának megtalálása. 1965 folyamán a palota elpusztult K-i részén végeztek kisebb kiterjedésű ásatásokat, illetve az ekkor és korábban előkerült falak állagmegóvási munkái történtek meg.¹¹

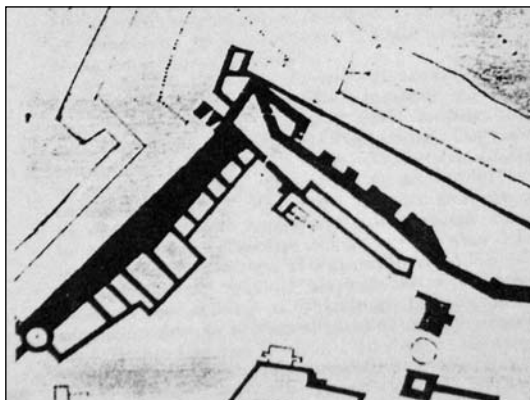
Az 1981–1982. évi kutatás során a palota mai K-i földszinti helyisége K-i végfalában egy pillér került elő s ezáltal egy nagyobb korábbi, ún. középpilléres terem egykori létezésére derült fény (15. kép). Sikerült feltárni a teremhez tartozó, ma már a palotán kívül eső, de egykor a tér ÉK-i sarkában a padlószint alatt elhelyezett légfűtőes fűtőberendezést is (16–17. kép).¹²

A 2005–2006-ben folytatott kutatások célja a palota középkori K-i végfalá-

A palota földszinti helyiségeiben végzett feltárások során több olyan falmaradvány került elő, melyek a ma is álló középkor végi épület építése előttől valók. A kutatás során ezeket a falakat mind 14. századnak határozták meg és ezek egy részét palota földszintjének D-i homlokzati falával és az e falban feltárt ajtó- és ablaknyílásokkal (három teljesen és egy csak részben megmaradt félköríves ajtó (12. kép), két kisméretű (13. kép) és két nagyméretű negatív profilú ablak (14. kép), egy még a 15. század végi átépítéskor ajtóvá alakított ablak maradványa és két kisméretű négykaréjos ablak) hozták kapcsolatba.¹⁵

A kutatók eredeti elképzelése szerint a középkor végi palota építé-

sét megelőzően itt döntően egymás mellé épült földszintes házakból álló épületsor állt volna.¹⁶ A palota helyén állott épület azonban ezzel szemben egy egységes építkezés eredményének tekinthető. Erre utal a D-i homlokzati fal teljesen egyenes vonala, továbbá az, hogy itt nem volt megfigyelhető falelválás, ami önmagában is az egységes építkezés bizonyítéka.¹⁷ A falban feltárt ajtók és ablakok alapján ugyanakkor lehetséges egy időrendi elkülönítés, mint erre a kutatók korábban már utaltak. Eszerint a félköríves ajtók

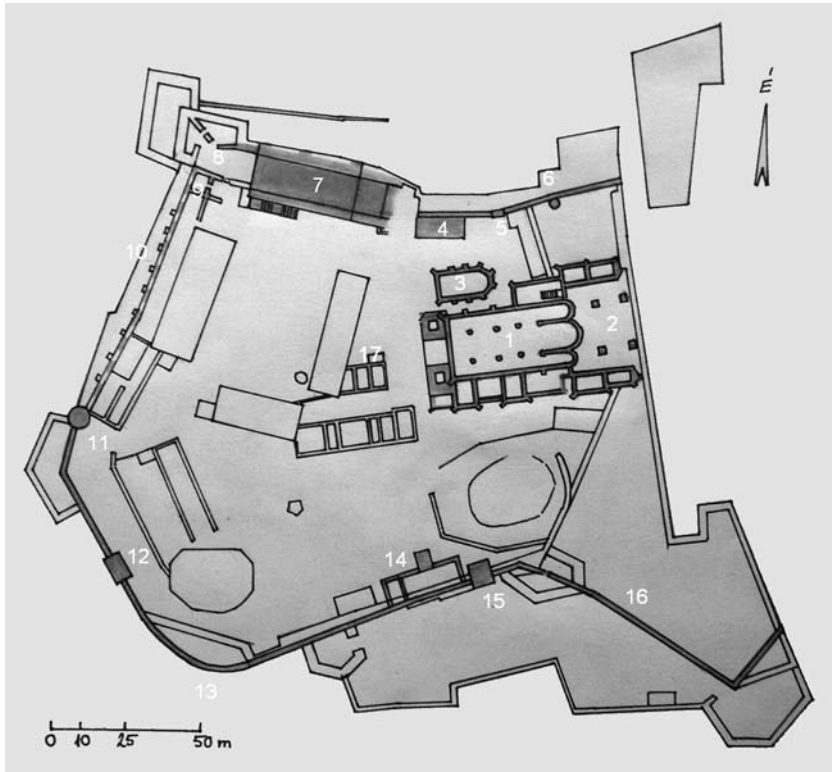
6. A vár ÉNy-i része a palotával
Baldigara felmérésén.

(Détshy Mihály–Kozák Károly: Kozák vára. In: Heves megye műemlékei. II. Magyarország műemléki topográfiája. 8. köt. Budapest, 1972. 77–195. 66. kép)

15 A földszint és az emelet D-i homlokzati falában feltárt ajtókra és ablakokra l.: KOZÁK 1963. 16. kép, DÉTSHY–KOZÁK 1964. 22. kép és jelen dolgozat 10. kép. A földszinti helyiségekben feltárt korai falak a publikációkban/dokumentációkban leírtak és ábrázoltak szerint egy időben nem álltak/nem állhattak mind. A falak ráadásul irányuk és egymáshoz való viszonyuk alapján is elkülöníthetőek egymástól. A késő középkori palota építése előtti időszakból származó említett falak legalább két építési periódust mutatnak. A falak egyik csoportja valóban a palota D-i falában látható „korai” ajtó- és ablaknyílásokkal hozható kapcsolatba: az azokhoz tartozó helyiségek közti osztófalaknak tarthatók. A maradványok másik csoportja azonban egy ennél korábbi építkezés emléke, azonban sem koruk, sem pedig egymással való viszonyuk nem állapítható meg pontosan. A korainak tekintett falmaradványok mind egy olyan sűrű, fekete földrétegben helyezkedtek el, melyből a kutatók által a 13–14. századra datált kerámia került elő. Ez a megállapítás ráadásul igaznak tűnik a palota teljes területére és környezetére nézve is, ugyanis nemcsak a palota földszinti helyiségeiben, de annak DNY-i sarkánál és elpusztult K-i részénél az említett rétegből csak 13–14. századra keltezett leleteket ismerünk. Erre nézve l. pl.: Ásatási Napló (az ásatási naplók itt és a továbbiakban: ÁN) 1959. 12–14., ÁN 1961. 2., 29. és 31., ÁN 1963. 11. Az ebben a rétegben feltárt falak egymáshoz való viszonya azonban két okból is problematikus. Egyrészt az épület több helyiségében vagy későbbi építkezésekkel (pince a palota nyugati végében) vagy beásásokkal (újkori ürgödőr az I/5-ös helyiségben és szerelőakna az 1957-ig garázként használt I/8-as helyiségben) teljesen megsemmisülhetett ez a réteg. Másrészt pedig azokban a helyiségekben, ahol a korai épületmaradványokat találták, csak kutatóárkokat ástak. ÁN 1959. földszinti alaprajz, ÁN 1961. 1. sz. rajz, ÁN 1963. 2. sz. rajz. Így sem az e falak közti összefüggéseket nem lehet tisztán látni, sem pedig azt, hogy a közöttük és a gótikus folyosó szintje alatt több helyütt, valamint a palota előtti udvarrészén előkerült további falak között van-e valamilyen kapcsolat. Nem tartom kizártnak, hogy a nevezett maradványok esetleg a késő Árpád-kori vagy Anjou-kori vár épületeinek részei lettek volna. Erre természetesen még semmi egyértelmű bizonyítékunk nincs. A leletanyag újbóli vizsgálata talán segíthet a probléma megoldásában, noha a kerámia alapján történő datálás nehézségei is közismertek.

16 DÉTSHY–KOZÁK 1964. 45–46. és 59.

17 Az egységes falszövegre Kozák is felhívta a figyelmet: KOZÁK 1963. 129.

7. Az egri vár késő középkori épületei a vár mai alaprajzára vetítve: 1: Szent János székesegyház, 2: A székesegyház késő gótikus bővítése, 3: Szent István templom, 4: Az É-i várfalnál állt épületek, 5: fa kapu (porta lignea), 6: É-i várfal, 7: püspöki palota, 8: Tömlőcbástya területe, 9: A Ny-i épületsor E-i vége, 10: A Ny-i várfal, 11: A körtorony, 12: A kovácsok tornya, 13: A DNy-i várfal, 14: Nagyméretű ház, Ny-i oldalán a kemencés épülettel, 15: Hippolitkapu, 16: A D-i várfal, 17: Az ún. provizori palota (a szerző rajza)

jelentenek a korábbi periódust, míg a kis és nagyméretű negatív profilú ablakok újabb átalakítás vagy átalakítások során kerültek volna a falban elhelyezésre.¹⁸

Az 1475 előtti építkezésekhez köthető falmaradványok egy része, illetve néhány ma is álló felmenő fal a korai épület egyes helyiségei közötti É–D-i osztófalak közé tartozhatott. Ezen osztófalak közé számítható a mai épület Ny-i helyiségének K-i fala, az I/3-as helyiségben a mai K-i fal mellett feltárt fal,¹⁹ illetve az I/8-as helyiség középkori eredetű Ny-i fala s végül a palota elpusztult K-i részén 1981–1982-ben feltárt fűtökemencénél (9. kép „K”) talált É–D-i irányú falmaradvány.²⁰

18 Kozák 1963. 122–123., DĚTSHY–Kozák 1964. 59.

19 ÁN 1959. földszinti alaprajz, ÁN 1961. I. sz. rajz.

20 A fűtökemence publikációjára l.: Kozák 1984. 205–215. és Kozák 1989–1990. 364–366. Az É–D-i irányú falra: ÁN 1981. 14. és 16. sz. rajzok, ÁN 1982. 43., illetve Kozák 1984. 4. és 6. ábra, Kozák 1989–1990. 38. és 39. kép. Kozák Károly a fűtökemence korát budai és pécsváradi analógiák alapján a 14. századra tette. Kozák 1984. 211–212., Kozák 1989–1990. 364.

Az I/8-as helyiséget érdemes részletesebben is tárgyalni. A terem K-i falában 1981–1982 folyamán feltártak egy nyolcszögletű pillért (15. kép).²¹ A pillér valószínűleg eredeti helyén áll, így a helyiség, amihez tartozott, egykor boltozatos lehetett. Az egykori boltozat úgy rekonstruálható, hogy annak ívei a pillérről indultak a terem négy sarka felé. A feltételezhető boltozat alapján ez az épület(rész) emelettel is rendelkezhetett. Az mindenesetre ismert, hogy ezen I/8-as helyiség nyugati, középkori eredetű fala a jelenlegi emelet szintjéig felmegy.²² Ennek a középpilléres teremnek az eredeti K-i végződése a fűtökemence feltárt K-i falánál kellett, hogy legyen. Ugyanakkor a kemence elhelyezkedése miatt annak K-i oldalán legalább még egy helyiséggel kell számolnunk, ahonnan a kemence tüzelését elláthatták.²³ A tér nagyméretű ablakai, boltozata és légfűtéses fűtési rendszere alapján mindenképpen egy reprezentatív épületre, épületrészre (püspöki palota egyik terme?) gondolhatunk.

Az 1475 előtt itt állt épület tehát úgy rekonstruálható, hogy az a középkor végi palota helyén húzódott végig az É-i várfal D-i síkja előtt. Ennek öt helyiségét ismerjük biztosan, melyből négynek félköríves ajtaja és a két középsőnek kisméretű negatív profilú ablaka volt. A félköríves ajtók (a legnyugatabbi kivételével) az egykori helyiségek DNy-i sarkában helyezkedtek el. Talán a negyedik, félköríves ajtóval ellátott helyiséghez tartozott a ma már ismeretlen kiképzésű ablak az I/6–I/7-es helyiség D-i falában lévő ajtó helyén. A Ny felőli első félköríves ajtóval rendelkező helyiség ablakáról nem maradt fenn adat.²⁴ Az ötödik helyiség a középpilléres boltozatos terem volt a feltételezhető emelettel,²⁵ bár nem kizárt, hogy kezdettől fogva emeletes lehetett az egész épület.²⁶ Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy az épület K-i része – azaz a középpilléres teremmel rendelkező sa-

21 Jelentés (Az ásatási jelentések itt és a továbbiakban: Jelentés) 1981. 2., ÁN 1981. 15. sz. rajz.

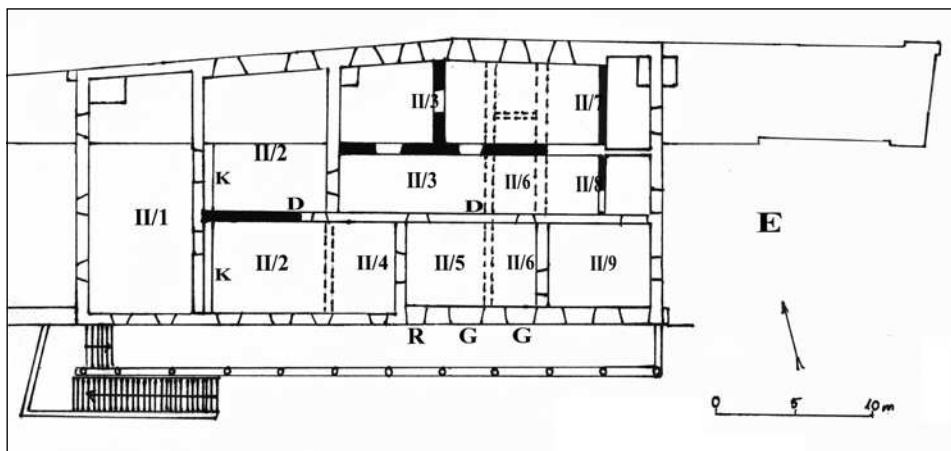
22 A helyiség K-i fala (tehát mai K-i végfal földszinti része) kora újkori-újkori építésű lehet, l. erről később. A pillér és az egykori terem legújabb publikációja: FODOR 2006. 519–529, 2., 4. és 5. képek. Az emelet feltárása során a helyiség Ny-i falának felső zónájában, az emeleti padlószint alatt megtalált kör alakú bevilágítónyílás (ÁN 1961. 6., KOZÁK 1963. 123., DÉTSHY–KOZÁK 1964. 50.) – mely a D-i homlokfalon lévőkhöz hasonlít – pillanatnyilag megoldatlan kérdést jelent az itt állt korábbi épület kapcsolatban. Az biztos, hogy a boltozatok építése előtről való, mivel azok által a késő középkor óta takarásban van.

23 A középpilléres terem tehát kétszer olyan nagy lehetett, mint a mai I/8-as helyiség. Ehhez a nagyméretű térhez véleményem szerint K felől csatlakoznia kellett legalább még egy helyiségnek. Kozák Károly tanulmányában viszont úgy vélte, hogy a kemencét a szabadból fűtötték. KOZÁK 1984. 211, KOZÁK 1989–1990. 364. Az ásatáson készített metszetráaj alapján úgy gondolom, hogy a kemencét egy pincyszerű helyiségből fűthették. A kemence alsó nyílása ugyanis csaknem két és fél méterrel van a mai járósínt alatt (ÁN 1981. 18. sz. rajz, KOZÁK 1984. 5. ábra, KOZÁK 1989–1990. 38. és 39. kép, jelen dolgozat 17. kép), a középpilléres terem padlójához képest is jóval több, mint két méter mélyen volt (a pillér lábazata alapján a középkori járósínt a teremben a mai alatt kb. 10–20 centiméterrel lejjebb lehetett. ÁN 1981. 15. sz. rajz).

24 A Ny-i helyiség bejáratánál állt félköríves ajtó létezésére is csak két szárkó alsó része és egy küszöbök, ill. ezek kiképzése utal, tehát az ajtó felső részének záródása nem ismert. Az ajtó helyén később egy teljesen új bejáratot alakítottak ki. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 45. és jelen dolgozat 12a. kép.

25 Kozák Károly már az 1960-as években szintén úgy vélte, hogy a keleti szakasz emeletes lehetett. Ekkor azonban még nem tudtak a K-i pillérről. Ő abból indult ki, hogy a kutatások során az emeleti II/4-es helyiségben ázott kutatóárokban elkorhadt gerendamaradványt és még két további gerendafélszékét találtak, melyeket egy korábbi mennyezet részének gondolt. KOZÁK 1963. 124.

26 Ugyancsak gyanítható emelet az épület Ny-i részén is. Az I/3-as helyiség Ny-i fala ugyanis szintén az emelet szintjéig ér. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 50. A kutatás során a fal emeleti szinten lévő részénél egy padkát találtak, ahol két konzolt és két másik konzolnak a helyét fedezték fel. ÁN 1959. 3–4. és 25., illetve emeleti alaprajz. Ugyanakkor szerintük az egyik konzolt a ma is meglévő 8. sz. emeleti gótikus ablak (29. kép) szárkóvével egyező típusú faragványból faraghatták át, ami némileg bonyolíthatja a helyzetet. KOZÁK 1963. 124–125., DÉTSHY–KOZÁK 1964. 57.

8. A palota emeleti helyiségeinek beosztása

Folyamatos vonal: a ma álló falak, szaggatott vonal: a helyreállítás során elbontott válaszfalak, vastag sötét vonal: a helyreállítás során újjáépített falak. K: konzolos padka az emelet padlószintje alatt, D: ún. déli középfőfal, R: reneszánsz ajtó, G: gótikus keresztosztós ablakok, E: palota elpusztult keleti része (a szerző rajza)

kasz - későbbi átalakítás eredménye.²⁷ Az is elképzelhető, hogy már ekkoriban is álltak további épületek még tovább K-re.

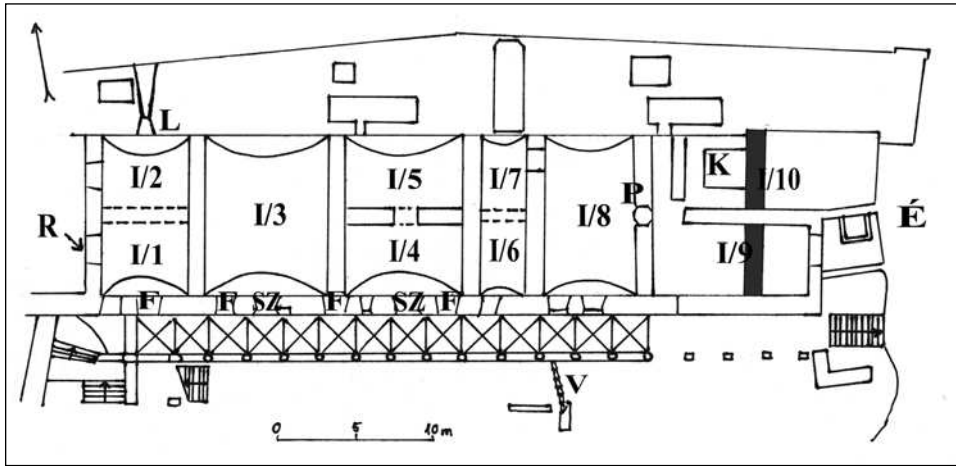
A leírt korai „ház” É-i hátfalát a várfal belső síkja illetve annak vonala alkothatta, ez azonban a ma is álló várfalnak csak egy rétegét jelenti.²⁸ Ezen 1475 előtti épület esetében több ponton ugyan bizonytalan az osztófalak és e várfal kapcsolata, de az I/3-as helyiség Ny-i fala, a Ny-i szélső helyiség alatti pincében lévő, É-ra néző lőrészzerű ablak és a tárgyalt középpilléres terem igazolja ezt a megállapítást.²⁹

A korai épülettel kapcsolatban még a gótikus folyosó kérdésére kell utalnunk. Már az épület feltárásakor felvetődött annak lehetősége, hogy esetleg 1475 előtt is számolhatunk a mai épület földszintjének legalább a K-i szakasza (tehát a középpilléres terem) előtt egy

27 A palota elpusztult K-i részénél a szintsüllyesztést inkább csak a gótikus folyosó szintjéig végezték el, így pillanatnyilag ezen a részen – a fűtőkemencét kivéve – nem ismertek a késő középkort megelőző rétegvizszonyok és építési periódusok.

28 A mai várfal többszöri vastagítás során a 16. század végére alakult ki. Legkorábbi rétegének Détsky Mihály és Kozák Károly a várfal középső rétegét jelölte meg, melynek külső oldalához később aknák épültek s majd ezek közei is ki lettek töltve DÉTSKY – KOZÁK 1964. 61.

29 Véleményem szerint figyelembe kell venni azt is, hogy az adott körülmények és az alkalmazott feltárási módszerek miatt – szemben a palota D-i falával – nincs adat arra, hogy a helyiségek belsejében a padlószint alatt feltárt s a 14. századra datált falak bármelyike is az É-i várfalig kiépült volna, noha ez igen valószínű. Az I/3-as helyiség K-i fala mentén feltárt és egyértelműen a D-i homlokzati falba bekötött falat csak a helyiség K–Ny-i tengelyében húzott 2. sz. kutatóárok É-i oldaláig kutatták. AN 1959., földszinti alaprajz, AN 1961. 1. sz. rajz. A 2. sz. árokra merőleges és a helyiség K-i falával párhuzamos 1. sz. kutatóárokban talált, fekete földrétegben elhelyezkedő falmaradvány sem ér ki az É-i várfalig. A falmaradvány az árok É-i felében megszakad, akárcsak a fekete földréteg, amibe alapozták, majd mind ez utóbbi réteg, mind a fal helyét ugyanaz a törmelékeny réteg tölti ki az árok É-i végében, ami egyébként ezek fölött helyezkedett el vékony sávként a helyiségben a kutatóárok többi metszetén. A kutatóárok északi végében lévő törmelékeny beásás(?) talán egy falkiszdedés helyeként is értékelhető. AN 1959. 3. sz. rajz. Emellett az 1. sz. árokban megfigyelt fal véleményem szerint még korábbi építkezés emléke lehet. A legnyugatabbra eső terem, az alatta ma is használatban lévő pince és általában a palota Ny-i végződésének kérdését a dolgozat későbbi részében tárgyalom.

9. A palota földszinti helyiségeinek beosztása

Szaggatott vonal: helyreállítás során elbontott falak, R: a pincéből a Tömlőc-bástya felé nyíló reneszánsz ajtó helye, L: lőrészzerű ablak a pince északi falában, F: félköríves ajtók, SZ: szemöldökgyámos ajtók, P: az 1981-ben feltárt nyolcszögletű pillér a palota mai K-i végfalában, K: fűtőkemence, sötétén jelölve: középpilléres terem egykori K-i falának vonala É: mai É-i várkapuhoz vezető út töltése, V: palotába vezető középkori vízvezeték (a szerző rajza)

a maihoz hasonló pillérsztású árkádives folyosóval. Sőt, azt sem tartották kizártnak, hogy a ma is álló középkor végi folyosó voltaképpen egy korábbi gótikus folyosó átalakításával jött létre. A kutatók szerint erre utalhat a 11–14. számú³⁰ pillérek eltolódása a (korábbi?) pilléralapokon, a 11–12. számú pillérek közti kisebb tengelytávolság, a 10. számú pillér esetleges korábbi eredetű, alsó prizmás és felső sarokleveles átmenete a nyolcszögből a négyszögbe, illetve a pillérnek a többitől eltérő bordaindítása és anyaga. Ráadásul az emeleti 7–8. számú nyílások (a Ny felőli helyreállított gótikus ablak és a tőle tovább Ny-ra lévő reneszánsz ajtó) közti falban olyan pillérek lábazatai láthatók befalazva, amelyek a 10. számú pillér lábazatával mutatnak hasonlóságot.³¹

A középkor végi palota az 1475 előtti épület felhasználásával alakult ki, ezért a korábbi építkezések ismertetését nem mellőzhettem. Ugyanakkor továbbra is kérdés marad, hogy az itt tárgyalt épület vagy annak egy része már 1475 előtt is a püspökök lakhelyeként funkcionált-e (és így esetleg azonos az 1390 óta többször is említett palotával) vagy sem.

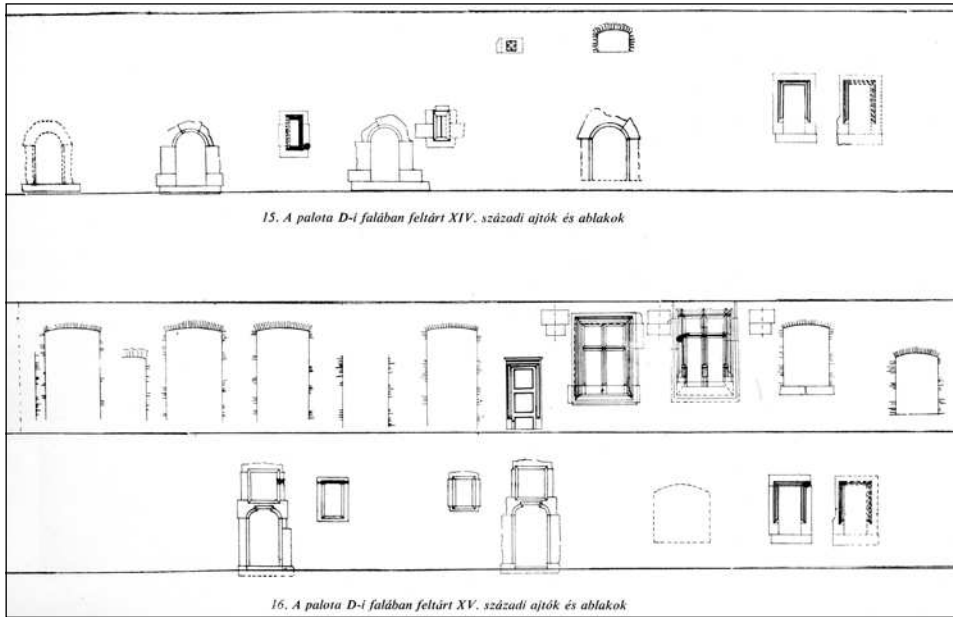
A középkor végi püspöki palota rekonstrukciójának kérdései

Mint a történeti források ismertetésénél már említettem, az újabb palotaépítkezést (vagy legalábbis annak kezdetét) a kutatás Beckensloer János püspök oklevele alapján hagyományosan 1475-re teszi.³² Feltételezhetjük, hogy ez az adat valójában csak az építke-

30 A pillérek számozása Ny-ról K felé halad. Tehát a folyosó Ny-i végénél lévő pillér az 1. számú.

31 DÉTSHY–KOZÁK 1964. 55. és 59., DÉTSHY–KOZÁK 1972. 123–124., KÖH Fotótár, 51172. A pillérek a K felőli második kiállítóterem D-i falában ma is láthatók.

32 KOZÁK 1963. 121., DÉTSHY–KOZÁK 1964. 34., PATÁKI 1972. 61., DÉTSHY–KOZÁK 1972. 120., SUGÁR 1984. 173., NAGY 2004., 178.

10. A palota D-i homlokzati falában feltárt középkori ajtók és ablakok a Détszy Mihály és Kozák Károly által meghatározott periodizációval. Felül a kutatók által a 14. századra helyezett ajtók és ablakok, alul a 15. századi ajtók és ablakok.

(Kozák Károly: Az egri vár feltárása. I. (1957–1962) *Agria*, I. (1963) 119–171. 16. kép)

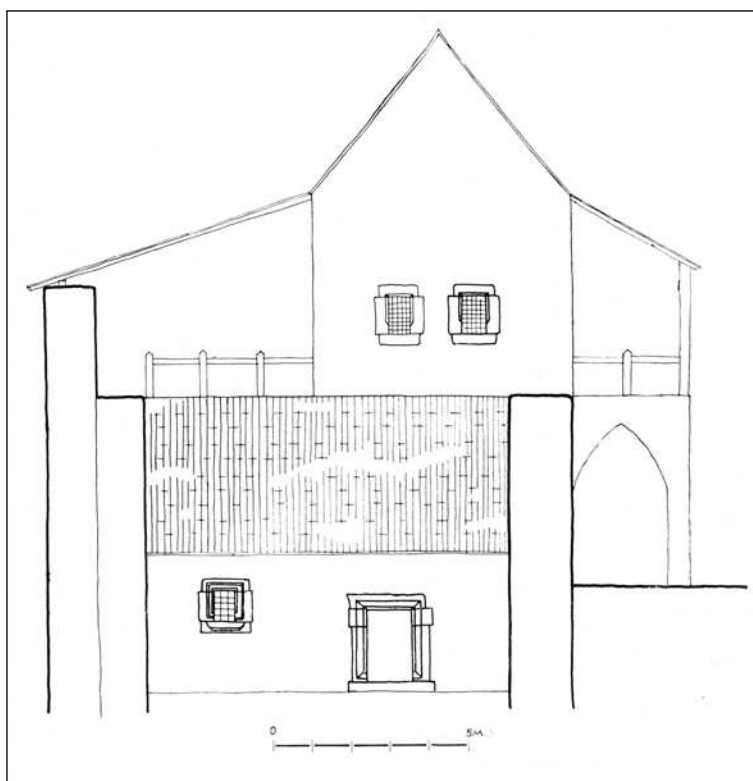
zés kezdetére utalhat, hiszen Beckensloer a következő évben átszökött III. Frigyeshez,³³ így az építkezés befejezése valamelyik utódjára maradhatott.

Az épület homlokzatán a 15. század végi palotaépítkezés során a legszembetűnőbb változást az árkádives folyosó kialakítása hozta (18. és 19. kép). A késő középkori gótikus folyosó legalább 19 boltszakaszból állt, melyek közül ma helyreállítva a 14 Ny-i boltszakasz látható, de további 5 pillér alapozása feltárássra került a palota elpusztult K-i vége előtt.³⁴ A folyosó pilléreinek többsége szabályos nyolcszög keresztmetszetű és 57×57 centiméteres befoglaló négyzet-alappal rendelkezik. A négyszög alapból a nyolcszögű pillértörzsekhez az átmenetet 45° -os dőlésszögű félgúla alakú prizmák képezik. Kivétel, mint fentebb láttuk, a 10. számú pillér, melynek a többitől eltérő részletformái, bordaindítása és anyaga van. A pillérek közti átlagos tengelytávolság 2,35 méter. A 11-12. számú pillérek közti távolság ugyanakkor a többinél valamivel kisebb, 2,17 méter, az 1. és 2. számú pillérek pedig mind formájukat, mind a köztük lévő árkádivet tekintve erősen elütnek a többitől. A 11-14. számú pillérek el vannak tolódva alapjaikon, ahogy fentebb már jeleztem.³⁵

33 SUGÁR 1984. 175.

34 A folyosó elpusztult K-i végén látható L alakú falmaradvány, melyet a feltárással szintén pilléreként határoztak meg, voltaképpen egy boltszakaszba épült bele, ezért gyanítható, hogy a folyosó a mai részsísen emelkedő és a mai É-i kapuhoz vezető út helyén, ha nem is hosszan, de tovább folytatódott. Az L alakú falmaradvány lehet egyébként az a pont, ahol a palota hosszan elnyúló épülete É felé megtörve folytatódott, ahogy ezt a 16. századi alaprajzok (3–6. kép) is ábrázolják.

35 DÉTSZY–KOZÁK 1964. 40–41. Az 1. és 2. számú pillérek kérdéséről később, a palota külső lépcsőjénél még tárgyalom.

II. A püspöki palota Ny-i homlokzata.

Détshy Mihály és Kozák Károly rekonstrukciós elképzelése.

(Kozák Károly: Az egri vár feltárása. II. (1957–1963) Agria, II. (1964) 221–271., 25. kép)

A folyosó keresztboltozatai a pillérek legfelső kövéről és a palota déli földszinti faláról konzol nélkül indulnak.³⁶ A boltívek metszéspontjába záróköveket illesztettek be. Közülük több ábrázolással rendelkezik (pl. leveles-maszkos; virágos; kölykeit tápláló és csontot rágó kutya).

A palota középkor végi helyiségeinek közelebbi meghatározására csak az épület földszintjén és a pincészetben van lehetőség. Először csak a biztosan ismert középkor végi belső tereket ismertetem, a többieket később tárgyalom.

Az átépítés során korábbi ajtónyílások mindegyikét és a két kis méretű, negatív profilú ablak közül a Ny-ra esőt befalazták.³⁷ A mai I/6–I/7-es, folyosószerű helyiség D-i, udvari falában lévő ismeretlen kiképzésű ablakot ajtóvá alakították át.³⁸ Továbbra is hasz-

36 A feltárás során egyedül a 10. számú pillérnél volt feltételezhető egy konzol. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 41. Ez a pillér tehát – mint láttuk – több szempontból is különbözik a folyosó többi elemétől.

37 A félköríves ajtókat és az említett ablakot törtköves, habarcsos elfalazással szüntették meg. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 45., KÖH Fotótár, 47927., 47928., DÉTSHY–KOZÁK 1964. 20. és 24. kép.

38 Ennek a középkor végi ajtónak a formája egyébként nem ismert. Helyén a feltáráskor 19. századi börtönajtó volt DÉTSHY–KOZÁK 1972. 125–126.

12a. Félköríves ajtó a palota D-i földszinti homlokzati falában, mely a baloldali a Ny-i első helyiségbe nyílt egykor (a helyreállításkor kiegészítették). Összesen négy ilyen ajtó ismert (a szerző felvétele)

A keskeny helyiség végében ma egy nagyméretű (konyhai?) kürtő (21. kép) található, mely a tér teljes szélességét elfoglalja.⁴³ Az említett új helyiségek nagyoltan megmunkált tufakövekből készült dongaboltozatot kaptak.⁴⁴

nátban maradt viszont a két nagyobb méretű negatív profilú ablak (14. kép)³⁹ és valószínűleg a keletebbre eső kisebb méretű ablak is (13. kép).⁴⁰

A földszinten az újonnan kialakított palotához tartoznak a korábbi épület D-i falában kialakított, négyzetes felső bevilágító ablakokkal ellátott szemöldökgyámos ajtók (20. kép).⁴¹ Velük egyidősnek tartják az 5. és 7. boltszakaszban lévő, élszedett profilú ablakokat is. Az új nyílások igazodnak a gótikus folyosó megfelelő szakaszainak tengelyeihez, emellett mögöttük úgy alakították ki a helyiségek beosztását, hogy az ajtók az újonnan létrejött terek (I/3 és I/4-I/5) közpöntengelyébe essenek. Az új helyiségek kialakításakor a korábban ezen a területen állt É–D-i osztófalak többségét elbontották és új, máig is álló osztófalakat építettek, melyek egyúttal a terek dongaboltozatainak kiindulópontjai is. Az új osztófalak nem nyúlnak föl az emelet szintjéig, hanem csak a boltozatok válláig érnek.⁴²

Boltozatot kapott az új terek kialakítása miatt folyosószerűen összeszűkített I/6-I/7-es hosszú helyiség is, melyből egy gazdagon tagolt keretézésű ajtót (21. és 22. kép) nyitottak a szomszédos középpilléres terem felé.

39 Ezek közül a Ny-i ablak jobb oldali szárkövét a boltozat vállának elhelyezésekor áthelyezték, hogy legyen elegendő hely a boltvállnak. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 46., DÉTSHY–KOZÁK 1972. 125.

40 Détsy és Kozák szerint ugyan ez is elfalazásra került a folyosó kialakításakor (DÉTSHY–KOZÁK 1964. 45.), de a feltáráskor készített fotó szerint téglával falazták el, ami talán későbbi elfalazásra utalhat. Jobboldali szárkövét is csak a mellette lévő újkori ajtó kialakításakor pusztíthatták el. KÖH Fotótár, 46066., DÉTSHY–KOZÁK 1964. 23. kép. Az a tény, hogy az ablak felett közvetlenül egy boltozatindítást alakítottak ki, még jelentette feltétlenül az ablak megszüntetését.

41 DÉTSHY–KOZÁK 1964. 46., 25–26. kép, DÉTSHY–KOZÁK 1972. 126., 80. kép.

42 DÉTSHY–KOZÁK 1972. 126.

43 DÉTSHY–KOZÁK 1964. 60., DÉTSHY–KOZÁK 1972. 125–126., KÖH Fotótár, 47965., DÉTSHY–KOZÁK 1964. 32–33. képek, ill. DÉTSHY–KOZÁK 1972. 75–76. kép.

44 A dongaboltozat falazata a Ny-ról számított harmadik helyiségben egy be nem meszelt szakaszon ma is látható.

Az új palota már biztosan teljes hosszában rendelkezett emelettel, új ablakokkal és ajtókkal. Egykori emeleti D-i homlokzati falának azonban ma már csak a K-i szakasza tekinthető biztosan középkori eredetűnek. Az emeleti nyílások közül ugyanis az itt látható két kiegészített keresztosztós ablak (29–30. kép) és egy harmadik, valószínűleg eredetileg ugyancsak keresztosztós ablak csekély maradványa, továbbá a ma helyreállított formájában látható reneszánsz ajtó (31. kép) helyén egy korábbi, feltehetőleg ugyancsak gótikus ablak egykori létezése is bizonyítja a falszakasz középkori eredetét.⁴⁵ Szintén velük egyidős lehet és ugyanezen falszakasz felső részén található az a három – a későbbi századokban a fal síkjáig visszafaragott – boltváll (29–30. kép), melyek feltehetőleg az egykori emeleti folyosóhoz (loggiához) tartozhattak (28. kép).⁴⁶

A palota emeleti részén a középkor végi helyiségek egykori beosztásáról szinte semmit sem tudunk. Többek között az 1500–1508 közötti évekből ismert számadások ugyan említettek olyan helyiségeket, melyek e palotában lehettek, de azok pontos helye a szöveg alapján nem határozható meg.⁴⁷ Az elvégzett kutatások alapján talán csak annyit valószínűsíthetünk, hogy a földszinti helyi-

12b kép: A Ny-ról számított második félköríves ajtó a palota D-i földszinti homlokzati falában (a szerző felvétele)

45 DÉTSHY–KOZÁK 1964. 54., DÉTSHY–KOZÁK 1972. 129–130. A két keresztosztós ablak eltérő profillal rendelkeznek. A Ny-i szárkövének tagozata az ablak könyöklőjéig fut le, míg a mellette lévő–egyébként díszesebb kivitelű–ablak tagozatai jóval a könyöklő felett egy csavart lábazatban végződnek. A két ablak profiljának eltérése miatt Kozák felvetette, hogy eltérő időben készülhettek. KOZÁK 1963. 126.

46 DÉTSHY–KOZÁK 1964. 55., DÉTSHY–KOZÁK 1972. 129.

47 A Hippolit-számadáskönyveknek csak néhány bejegyzéséről sejthető, hogy a palotára és helyiségeire vonatkozik. Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei, 1500–1508. Közzéteszi: E. KOVÁCS PÉTER, Szerk. Kovács Béla. Heves Megyei Levéltár, Eger, 1992. (a továbbiakban: Hippolit). Néhány példa: Az 1500-as évnél: „Item spixi in colore da fare conzare la stuba de la camera depincta in capo de la salla.” Hippolit, 33. 1501. szeptember 16-án: „Dedi pro purgatione unius candelabri pro stuba viridi.” Hippolit, 111. 1501. szeptember 29-én: „Item uni sutori, qui disposuit aliquos pannos pro fenestris camere superioris.” Hippolit, 113. 1501. október 1-én: „Pro necessitate camere superioris propter adventum regis ad cooperiendum fenestras et alia, pro ornatu abctidi unam petiam colore celestino ad multas partes pro tali necessitate.” Hippolit, 121. 1503. január 4-én: Item pro palatio magno feci duo candelabra de ligno, in quibus feci facere ferra octo pro lucernis, ...” Hippolit 182.

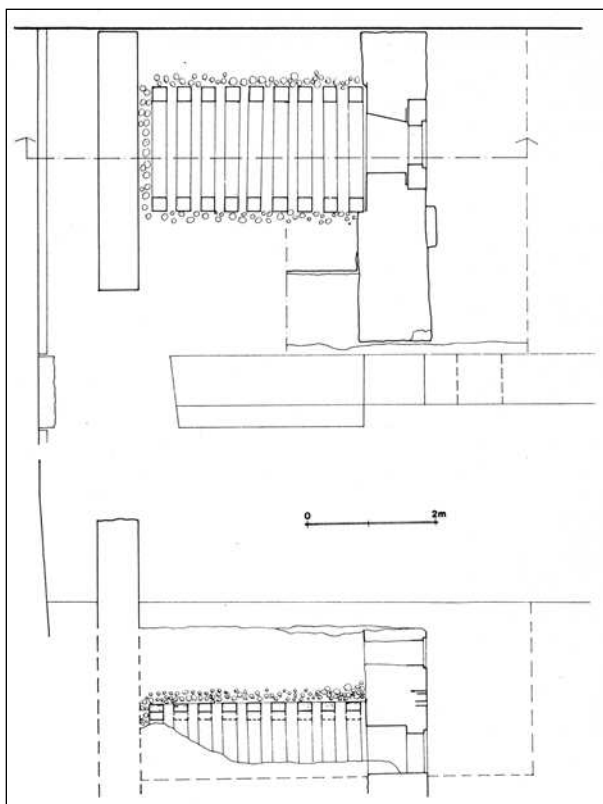
13. Kisméretű negatív
profilú ablak
(a szerző felvétele)

14. Az 1/8-as helyiség
(ún. középpilléres terem)
D-i falában lévő nagyméretű
ablakok (a szerző felvétele)

15. Az 1981. évi kutatások során az I/8-as helyiség mai K-i végfalában feltárt pillér (a szerző felvétele)

16. Az egykori középpilléres terem ÉK-i sarkában feltárt fűtőkemence felülnézeti rajza és metszete

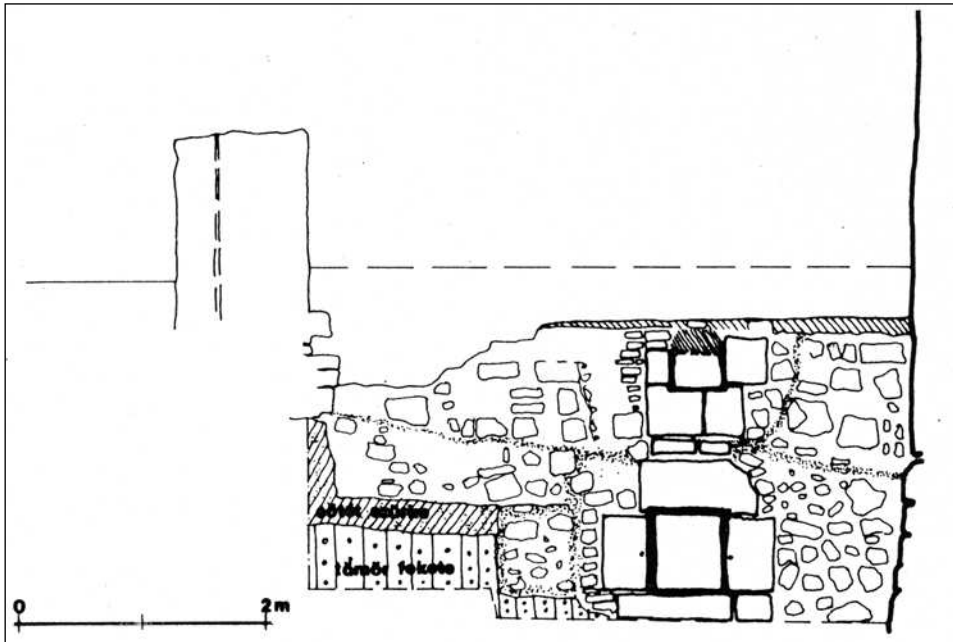
(Kozák Károly: Árpád-kori műhelyek és egy középkori fűtőkemence az egri várban.

In: Iparrégészet. II.

Szerk.: Gömöri János.

Veszprém, 1984. 205–215.

6. ábra)

17. Az egykori középpilléres terem ÉK-i sarkában feltárt fűtőkemence tűzelőnyílása K felől.
 (Kozák Károly: Arpád-kori műhelyek és egy középkori fűtőkemence az egri várban.
 In: Iparrégészet. II. Szerk.: Gömöri János. Veszprém, 1984. 205–215. 5. ábra)

ségek közti osztófalak emeletig felhúzódo részei emeleti válaszfalakat is tarthattak, bár már láttuk: nem minden földszinti osztófal épült meg az emelet magasságáig.

A következőkben a palota Ny-i és K-i végén lévő helyiségeket, illetve ezekkel és az emelet további részeivel együtt a középkor végi palota tömegrekonstrukciójának kérdését is tárgyalom.

A palota középkor végi összképének meghatározásánál a régészeti kutatások eredményeit össze kell vetni a 16. század második feléből származó alaprajzokkal is. Ez természetesen nem új megállapítás, hiszen ezt már a palota kutatói is elvégezték, sőt, az ő elvi rekonstrukciójukat olyan mértékben befolyásolták ezek a kora újkori alaprajzok és erődítési tervek – így Ferabosco és Baldigara felmérései (3-6. képek) –, hogy az 1560–1570-es években ábrázolt épület állapotát vetítették vissza a középkorra. Ezek a tervek az É-i fal mentén egy hosszan elnyúló, a K-i végződésénél megtört vonalú, ám viszonylag keskeny épület látható, melynek É-i homlokzata és az É-i várfal között a felmérők nem ábrázoltak semmit, tehát a rajzok szerint itt akár beépítetlen, hosszú síkatorszerű tér is lehetett.

A publikációk szerint mindezek alapján kétféle rekonstrukciós elképzelés fogalmazódott meg. Az egyik szerint a középkor végi palota tömegét úgy kellene elképzelnünk, hogy az épület földszintjén egészen az É-i várfalig teljesen ki van építve, emelete azonban csak fele ilyen szélesen nyúlik végig az épület teljes hosszán. Ez az 1475-ben épült palota szerintük ilyenformán csak egy egytraktusos emelettel rendelkezett volna, s ez az emelet és maga az épület Ny felé rövidebb, de K felé hosszabb kiterjedésű lehetett a mai állapothoz képest. Az emeleti szinten É-on – azon a részen ahol a földszinti helyiségek fölött már nem lettek volna emeleti helyiségek – a várfal felé fedett védőterasszal, lőállással számoltak, ahonnan

a palota emeleti tereit is fűthették. Détszy Mihály és Kozák Károly ezzel az elmélettel próbálhatta meg áthidalni azt az ellentmondást, hogy a kutatás során bebizonyosodott: a földszinti helyiségek az É-i várfalig épültek ki, ugyanakkor – mint fentebb említettem – a kora újkori alaprajzok ábrázolásai szerint a palota É-i oldala és várfal között egy üres térség is elképzelhető. Persze az utóbbi esetében ők is tisztában voltak azzal, hogy ez csak a palota emeleti részére vonatkozhat, sőt az is egyértelmű volt számukra, hogy az épület ezen részének beépíthetlensége problémát okozhatott volna például a földszinti terek csapadék elleni védelme során, ezért rekonstruáltak ide egy nyitott lefedést.⁴⁸

A másik rekonstrukció szerint a palota emelete a középkorban teljesen kinyúlt az É-i várfalig. Kozák 1963-ban megjelent tanulmányában ve-

18. A 15. század végén épült gótikus folyosó K felől (a szerző felvétele)

ti fel annak lehetőségét, hogy a palota Ny-i végfala (melyet ő a II/2-es helyiség Ny-i falaként azonosított) esetleg az É-i várfalig ért és ott K-re fordulva követte volna a várfal vonalát. Szerinte a 16–18. század közti átépítések következtében ebből az É-i palotafalból nem maradt semmi, noha épp a földszinti terek elrendezése miatt számol az épület É-i felének beépítésével is. Ebben a tanulmányban a tulajdonképpeni palotát az emelet D-i részére helyezte, míg annak É-i felén egy fűtőfolyosót tételezett fel.⁴⁹

Rekonstrukciós rajz is készült még az 1960-as évek elején a palota Ny-i homlokzatáról (11. kép). Ez a palota emeletének É-i felét beépítetlenül ábrázolja, tehát mintha inkább az elsőként vázolt elképzelést jelenítené meg.⁵⁰

Nézzük meg először is, hogy mi volt e rekonstrukciós elképzelések régészeti alapja. A vizsgálódást a palota nyugati végződésével, ott is a pincével és földszinttel kezdem.⁵¹

48 DÉTSZY–KOZÁK 1964. 61.

49 KOZÁK 1963. 126–127.

50 A rajzot l.: ÁN 1963. 18. sz. rajz, KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása (1957–63). II. *Agria*, II. (1964) 25. kép (a továbbiakban: KOZÁK 1964) 25. kép, KOZÁK KÁROLY–SEDLMAYR JÁNOS: Az egri vár Tömlöc- és Földbástyájának helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 1969–1970. Budapest, 1972., 266. kép. (a továbbiakban: KOZÁK–SEDLMAYR 1972).

51 A követhetőség érdekében l.: jelen dolgozat 23–26. kép, illetve továbbiak is főleg: 8. és 9. kép.

19. A gótikus folyosó Ny-i szakasza a vár udvara felől. (A szerző felvétele)

Kozák 1963. évi tanulmánya szerint a palotaépület teljes mai Ny-i vége, így az emelet, a földszint és az alatta lévő pince is a 16. század második felében épült.⁵² Détsy és Kozák 1964-ben napvilágot látott elképzelése szerint a pincét és felette a földszinti Ny-i helyiséget 1562 után egyszerre építették, előtte pedig egy fedetlen lőállás lehetett a pince helyén.⁵³ Azonban egy szintén 1964-ben megjelent dolgozatban azt valószínűsítette Kozák, hogy a pince és a fölötté lévő Ny-i szélső helyiség mégsem egyidős. Ennek bizonyítéka szerinte a nyugati falon látható párkányszerű kiugrás.⁵⁴ Újabb közös munkájukban Détsy és Kozák végül elképzelhetőnek tartották, hogy a pince a 15. század végén épült, majd később boltozatot kapott, s a 16. század elején elhelyeztek Ny-i falában egy reneszánsz ajtót. A pince fölötti helyiség korát továbbra is csak a 16. század második felére tették.⁵⁵

Látható tehát, hogy maguk a kutatók sem rendelkeztek egységes képpel a palota Ny-i végén lévő helyiségek korát és a palota középkor végi Ny-i végződését illetően, tehát nem zárható ki más értelmezési lehetőség sem. Nézzük először a pincét és a földszinti helyiséget.

A palota Ny-i végében a ma is létező Ny-i, szélső földszinti helyiséghez tartozhatott egy ún. félköríves ajtónyílás, mely helyreállítva és kiegészítve ma is látható a déli falban

52 Kozák 1963. 128.

53 A lőállás bizonyítékául a pince É-i falában látható lőrést és az 1558–1562 közötti inventáriumokban a palota végénél említett ágyúállásokat tartották. Viszont a pince és a földszinti helyiség korát – éppen az egységes fáliszöveget alapján – egyidősnek határozták meg. DÉTSY–KOZÁK 1964. 62.

54 Kozák 1964. 225.

55 DÉTSY–KOZÁK 1972. 127–129.

(12. kép). Véleményem szerint ez arra utal, itt már 1475 előtt is állhatott valamilyen épületrész.⁵⁶ Az viszont bizonytalan, hogy ennek már 1475 előtt is lett volna pinceszintje, bár valószínű, hiszen a pince É-i falában egy álló téglalap formájú lőrészzerű ablak található (23. kép).⁵⁷ Az ablak talán egy 1475 előtti pincéhez tartozott eredetileg, legalábbis a kutatási fotók alapján ez valószínűsíthető. Az ablak/lőrés É felé eredetileg kifelé szűkülő nyílással rendelkezett a várfalban, de annak későbbi megvastagítása során a nyílás folytatását É felé meghosszabbították és az új szakaszt tölcseresen kifelé szélesedővé alakították.

A Tömlöc-bástya K-i felének feltárása során kiderült, hogy palota mai Ny-i fala az emelet szintjéig teljesen egységesen rakott fal (25. kép).⁵⁸ E fal egységes falszöveve és a gótikus folyosóról rendelkezésre álló adatok⁵⁹ alapján tehát valószínű, hogy a középkor végén az épület már a mai Ny-i végződéséig érhetett. Amennyiben azonban volt itt korábban épület, a mai pincetér és a fölötté lévő helyiség csak annak teljes visszabontása után épülhetett ki. A palota Ny-i

20. Szemöldökgyámos ajtó, négyzetes bevilágítóablakkal
(a szerző felvétele)

56 Ezt az I/1-I/2-es helyiségnél feltárt félköríves ajtót (12a. kép) korábban a kutatók egy helyütt úgy értelmezték, hogy az eredetileg a Tömlöc-torony K-i előtere és az É-i várfalnak a palotától Ny-ra eső szakasza felé biztosíthatott összeköttetést. DÉTSHY – KOZÁK 1964. 59.

57 DÉTSHY – KOZÁK 1964. 52., KÖH Fotótár, 53771., DÉTSHY – KOZÁK 1964. 37. kép.

58 DÉTSHY – KOZÁK 1964. 62., KÖH Fotótár, 47942. A pince és így egyúttal az épület Ny-i fala egyébként rajta áll a Tömlöc-bástya udvarán még az 1960-as években feltárt torony K-i falának maradványán. A torony és a palota építéstörténete ezen a ponton kapcsolódna össze. Azonban a sokáig a püspöki vár korai lakótornyaként elképzelt épületmaradványok (KOZÁK 1966. 105., KOZÁK – SEDLMAYR 1972. 245–246.) értelmezése és elhelyezése a vár építéstörténetében még meglehetősen problematikus. A torony kutatási, régészeti és történeti problémáinak legutóbbi összefoglalása: FELD ISTVÁN: Árpád-kori „lakótorony” az egri várban? *Az Egri Vár Híradója*, 38. (2006) 8–20.

59 A földszinti gótikus folyosó idáig mindenképpen kiépült, sőt a palota DNy-i sarkánál végzett feltárás során a pincébe vezető D-i lejáratról megállapították, hogy az átvágja a gótikus folyosó D-i alapfalát. ÁN 1959. 11. Ez alapján –ha jól gondolom– az sem zárható ki, hogy a gótikus folyosót Ny felé eredetileg hosszabbra akarták építeni vagy az meg is épült, később pedig vagy egy tervváltoztatás vagy egy átépítés következtében zárták csak le mai Ny-i végződésénél. Mindenesetre a folyosó ilyen hosszúságúra való kiépítésének csak akkor van értelme, ha hátfala mentén helyiségek voltak vagy legalább terveztek oda belső tereket. A folyosó nyugati végződéséhez l. még jelen dolgozatban a palota külső lépcsőjét tárgyaló részt!

21. Az I/6 – I/7-es helyiség. Balra a nagyméretű kürtő áthidalója, jobbra az I/8-as helyiségbe – az egykori középpilléres terembe – nyíló ajtó (a szerző felvétele)

végfala ugyanis az É-i várfal belső síkjához – e falban van a lőrésszerű ablak – meglátásom szerint utólag épült hozzá.⁶⁰ A pince boltozatát pedig még később alakíthatták ki (24. kép). A kutatás során készült fotókon jól látszik, hogy a boltozat későbbi mind a pince Ny-i falának belső síkjánál,⁶¹ mind a pince É-i falában lévő lőrésnél/ablaknál.⁶² A pince utólagos boltozása miatt volt szükség a palota földszintjének Ny-i végén lévő helyiség járószintjének megemelésére és talán ugyanekkor a félköríves ajtó megszüntetésére is. A pince Ny-i falában, a Tömlöc-bástya udvara felé nyíló reneszánsz ajtót (26. kép) viszont mindenképp utólag helyezhették el.⁶³

A feltárások eredményei szerint a Tömlöc-bástya K-i előterében az 1552. évi ostrom után nagyméretű feltöltést hajtottak végre, melynek során a védőműnek ebben részében

60 KÖH Fotótár, 49951.

61 KÖH Fotótár, 53770., DÉTSHY–KOZÁK 1964. 36. kép, DÉTSHY–KOZÁK 1972. 83. kép, jelen dolgozat 24. kép.

62 KÖH Fotótár, 53771., DÉTSHY–KOZÁK 1964. 37. kép, jelen dolgozat 23. kép.

63 Az ajtó keretezésének profiljai nagymértékben sérültek voltak, melyeket a helyreállítás során kiegészítettek. Furcsa ugyanakkor a „küszöbkő” gyanánt ma itt látható profilált (!) szemöldökkő!. Hogy miként került oda, nem ismert, mivel a közvetlenül a feltárás után készült fotókon mintha még nem látszana a küszöb profilja. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 34. kép, KOZÁK 1964. 12. kép. A reneszánsz ajtó utólagos kialakítása viszont biztosnak tűnik, bár elhelyezésének pontos idejét egyelőre meghatározni nem lehet. Mindenesetre ennek még 1552 előtt kellett megtörténnie, mivel az ostrom után az ajtó előtti területet feltöltötték törmelékkel. L. minderre a következő jegyzetet!

22. Az 1/8-as helyiségbe nyíló ajtó profiljának részlete (A szerző felvétele)

egy Ny felől emelkedő részsüt alakítottak ki (35. kép),⁶⁴ mely töltésként belülről erősíthette az É-i várfalnak a palota és a Tömlöc-bástya közé eső szakaszát is. Éppen ez a feltöltés jelenthette volna akadályát a palota Ny-i végében egy alapincézett épületrész 1552 utáni emelésének, hiszen a feltöltés csaknem egészen az épület emeletéig felnyúlt, de ugyan ezért nem lehetett nyitott lőállás sem a pince helyén 1552 után.

A palota Ny-i végének emeleti szakasza sem kevésbé problémamentes, hiszen ennek értékelése során is eltérő álláspontok jelentek meg. Az alább idézendő publikációkban csak annyi azonos, hogy az épület kutatói az emelet a II/2-es helyisége Ny-i falát középkori eredetűnek és egyúttal a késő középkori palota Ny-i végfalának határozták meg.

64 Az 1552 után kialakított feltöltésre éppen Kozák Károly hívta fel a figyelmet a Tömlöc-bástyáról írt első publikációjában. KOZÁK 1964. 228–229. A feltöltés korára vonatkozólag bizonyító jellegűnek tekinthetők azok a középkor végére datálható leletek, melyek jó része éppen az 1552. évi ostrom során súlyos károkat szenvedett palotából származott. KOZÁK 1964. 222–224. és 231., KOZÁK–SEDLMAYR 1972. 249–253. A feltöltés a Tömlöc-bástya feltárása során 1963-ban készített egyik metszetrajzon is jól látszik. ÁN 1963. 9. sz. rajz, KOZÁK 1964. 26. kép, KOZÁK–SEDLMAYR 1972. 248. kép. A feltáras kezdetén is egészen a palota emeletéig érő feltöltés takarta a területet. Ugyanakkor a metszetrajz szerint a 16. század közepére helyezhető rétegek csak a palota földszinti helyisége Ny-i falának közepéig emelkednek. Fölöttük lévő barnás betöltés már újabb, ráadásul átfut a törmelékretekre támaszkodó ún. hevenyészett lépcső felett is.

23. A földszint Ny-i vége alatti pince É felé néző, lőrösszerű ablaka (a szerző felvétele)

Kozák 1963-ban először még azt írta, hogy ez utóbbi fal – teljes hosszában, az É-i várfalig terjedően – a palota emeletének középkori Ny-i vége.⁶⁵ A később megfogalmazott elméletek szerint viszont e falnak csak a D-i szakasza középkori, ráadásul e rekonstrukciók még ahhoz az előbbiekben elemzett elképzeléshez kapcsolódtak, miszerint a palota Ny-i végén a pince és a földszint nem egy időpontban épültek. Mindenesetre eszerint az épület emeleti szintje Ny felé mindenképpen rövidebb lett volna, mint földszintje, legalábbis a 16. század elejétől. Mint erről már szó esett, az elképzelések alapjait elsősorban a 16. század második felének alaprajzai jelentették.

Az egyik elképzelés szerint a palota emeletének eredeti Ny-i végződésére a II/2-es helyiség Ny-i falában feltárt ablak maradványa utal. Elfalazásából egy reneszánsz kerettöredéket is kibontottak, melyet az ablakhoz tartozónak határoztak meg.⁶⁶ Az épület kutatói e reneszánsz ablak ki-

alakításának idejét azonban az emelet D-i homlokzati falában ma helyreállítva látható reneszánsz ajtóval hozták kapcsolatba, melyről azonban épp ők azt állapították meg, hogy egy korábbi gótikus ablak helyén lett kialakítva, méghozzá a palota emeletének 1554. évi átépítése során.⁶⁷ A reneszánsz ablak tehát nem bizonyíthatja a palota emeletének középkori nyugati végződését, kérdés, hogy korábban is ablak volt-e itt?

Kozák Károly más munkájában viszont a palota emeleti Ny-i falában két, rácsokkal elzárt ablakot rekonstruált ugyanarra a helyre, ahol az előzőekben említett reneszánsz ablakot azonosították. A véleménye szerint ide helyezhető ablakelemek a Tömlöc-bástya

65 KOZÁK 1963. 126. Mint láttuk ugyanebben a tanulmányban azt is feltételezi, hogy a palota mai Ny-i vége a pincétől az emeletig csak a 16. század második felében épült. Uo. 128. Ennek mondana viszont ellent a Tömlöc-bástya feltöltésének előzőekben tárgyalt ideje.

66 DÉTSZY–KOZÁK 1964. 57.

67 Az ekkor végrehajtott átépítések során a palota emeleti tereit kisebb helyiségekre osztották fel. DÉTSZY–KOZÁK 1964. 61–62.

24. A földszint Ny-i vége alatti pince DNy-i sarka. Jobbra a Tömlöc-bástya felé, Ny-ra vezető ajtó (a szerző felvétele)

udvarának betöltéséből, 15–16. századi leletekkel együtt kerültek elő, úgy, hogy az egyik ablak keretében még benne volt a hozzá tartozó rács. Elhelyezésüket Kozák ezen a helyen egyébként védelmi szempontból is indokoltan tartotta.⁶⁸ Ugyanakkor nem kizárt, hogy e nyílászerveknek semmi közük sem volt a palotához, vagy ha mégis, korántsem biztos, hogy az emelet Ny-i falához tartoztak. Esetleges elhelyezkedésük az emelet Ny-i falában az emeleten feltételezhető reprezentációs helyiségek és lakószobák miatt mindenképp megkérdőjelezhető.

Vizsgáljuk meg az emelet É-i falának kérdését. Az épület emeletének középkori É-i külső falát általában azzal – az egyébként ma is álló, illetve részben visszaépített – falal azonosították a kutatók, mely az emelet K-Ny-i középtengelyében húzódott/húzódik végig.⁶⁹ A fal, melyet a kutatás során D-i középfőfalnak neveztek el,⁷⁰ voltaképpen egy 60 cm széles fal, mely hosszának nagy részén a középkor végi földszinti helyiségek bol-

68 Kozák 1964. 223–224. és uo. 23. kép, Kozák–Sedlmayr 1972. 249–253.

69 Détsky–Kozák 1964. 56. és 61., Kozák 1964. 224. Az ettől eltérő korábbi elképzelésre l.: Kozák 1963. 126–127.

70 A nevét onnan kapta a fal, hogy amikor legkésőbb a 18. század folyamán kiépült az épület mai teljes emeleti része, annak középtengelyében egy fűtőfolyosót alakítottak ki, melyből az É-i és D-i oldalon sorakozó szobák kályháit fűtötték. E folyosó D-i falát alkotta az a fal, melyet Détsky Mihály és Kozák Károly a középkor végi palota É-i határfalának tartott 1964-ben megjelent tanulmányukban. Ezt a falat a fűtőfolyosó É-i falától való megkülönböztetésül D-i középfőfalnak nevezték el. E fűtőfolyosót is helyreállították az 1960-as évek elején.

25. A palota Ny-i – pince- és földszinti – végfalának homlokzata a Tömlöc-bástya felől
(a szerző felvétele)

tozata feletti feltöltésre épült.⁷¹ A falat a 16–20. század között rengeteg helyen különböző nyílásokkal átvágták, közülük – vállköve alapján – csak egyet véltek a kutatók középkorinak (32. kép).⁷² A középfőfal Ny-i szakasza a feltárás kezdetén csak a 19–20. századi padlószint alatt volt meg, teljesen visszabontott állapotban. Az viszont megállapítható volt, hogy a fal kötésben van azzal az É–D-i irányú fallal, melyben az előzőekben tárgyalt reneszánsz ablakot elfalazva megtalálták vagy ahová a rácsos ablakokat is elképzelték – vagyis a II/2-es helyiség Ny-i falával vagy legalábbis annak D-i szakaszával.⁷³

Korábban tehát az emelet és a palota középkori Ny-i végfalaként ez utóbbi falat, míg a palota emeletének É-i falaként az ezzel egyidős, D-i középfőfalnak nevezett falat határozták meg a palota kutatói. Rekonstrukciós elképzelésük szerint ezen É-i fal és a vár-

71 DÉTSHY–KOZÁK 1964. 56. és 61.

72 A középkorinak meghatározott nyílásnak azonban csak felső része, konzolos szemöldökköve egy jellegzetes gótikus darab. Publikációban a kutatók maguk is elismerték, hogy az ajtó szárköveit nem találták meg, azok feltételezett helyén kifalazás volt. A szemöldök erős elkormozódása ugyanakkor fűtőnyílásként való használatra utalt. KOZÁK 1963. 127., DÉTSHY–KOZÁK 1964. 56. és 61. Az persze előfordulhatott, hogy egy korábbi ajtót fűtési célokra kezdtek el használni, de nem valószínű, hogy ehhez ki kellett volna emelni az ajtó szárköveit. Továbbá a feltáráskor készített fotón – mely az ajtó É felőli oldalát mutatja – az ajtó bal oldalán téglá, jobb oldalán téglá és törkő falazást mutat. A szemöldökkövet tehát másodlagos elhelyezésben is berakhatták a falba. KÖH Fotótár, 54199. Az ajtó napjainkban szárkövekkel kiegészítve, középkori ajtóként helyreállítva látható a palota emeletén lévő kiállításon (32. kép).

73 DÉTSHY–KOZÁK 1964. 56.

fal között a földszinti terek fölött – mint láttuk – egy tetővel fedett lőállást létezett volna már a középkor végén. Természetesen lehetséges, hogy a palota Détszy Mihály és Kozák Károly által rajzban is rekonstruált (11. kép), többször leközölt állapota valóban létezhetett, csak nem a középkor végén, hanem esetleg az 1552. évi ostrom után. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az ismert 16. századi egri váralaprajzok (például: 3-6. kép) a híres ostrom után készültek, így valójában a pusztítást követően helyreállított várat és palotát mutatják.

Elképzelhető, hogy a palota emeleti szintje az udvari homlokzat rövid falszakaszát leszámítva – ahol a már említett keresztosztós ablakok és az emeleti folyosó visszafaragott boltvállai ma is megvannak – 1552-ben olyan szinten károsodhatott, hogy az eredeti állapot már nem volt helyreállítható. S ha netán még további szakaszok is megmaradtak volna ekkor az emelet D-i homlok-

26. A palota Ny-i végén lévő pincéből a Tömlöc-bástya felé nyíló reneszánsz ajtó (a szerző felvétele)

zati falából, mára sok nyomuk nem maradt.⁷⁴ Véleményem szerint az emelet helyreállítását ekkor rendelhették alá egyértelműen a védelmi szempontoknak. Ezzel függhetett össze, hogy, mint láttuk, a Tömlöc-bástya udvarát – részben a szétlőtt palotából származó törmelékkel – szinte a palota emeletéig rézsűsen feltöltötték. A palota emeletén ekkor alakíthatták ki azt a védőteraszt, melyet az épület kutatói a középkorinak vélték. Az É-i fal mentén a Tömlöc-bástyától a belső vár K-i részéig tehát egy védelmi övezet alakulhatott

74 Természetesen nem kizárt, hogy túlbecsülöm az 1552. évi ostrom során elszenvedett károkat. Fontos információ viszont a palota emeleti homlokzatának értékeléséhez, hogy a palota Ny-i szakaszának egy része 1694-ben, nem sokkal a visszafoglalás után, az épület elhanyagolt állapota miatt egyszerűen leomlott. DÉTSZY – KOZÁK 1964. 37. és 63., illetve DÉTSZY – KOZÁK 1972. 121–122. Ez is csökkenti annak az esélyét, hogy ezen a szakaszon egy esetleges újabb kutatás során középkori vagy kora újkori falszövetet találjunk. Természetesen még inkább csökkenti az ilyen esélyeket az elvégzett helyreállítás maga, melynek során a palota emeleti falait a D-i és Ny-i oldalon sok helyütt téglából falazták újra, illetve egészítették ki, ha nem is a teljes szélességükben, de külső oldalukon mindenképpen.

27. A helyreállítás során rekonstruált lépcső a palota Ny-i végén (a szerző felvétele)

ki 1552 után. Ennek a védelmi övezetnek lehetett része a palota emeletének É-i felől ekkor kialakított terasz, lőállás.⁷⁵

A palota emeleti része az 1552 utáni átalakítások nyomán nyerhette el a 16. századi felméréseken is ábrázolt egytraktusos változatát.⁷⁶ Ekkor épülhetett az a Ny-i emeleti végfal, amelyik a két Ny-i földszinti helyiség közti válaszfal emeletig felmenő részére támaszkodik, és amelyben a reneszánsz ablakot is feltárták, bár nem zárható ki, hogy valóban ez a fal a gótikus épületnek is fala lehetett, de csak mint belső, helyiségek közötti válaszfal.⁷⁷ Ha a palota mai Ny-i földszinti falával kapcsolatos eddigi fejtegetéseim helytállóak, akkor az egységes Ny-i végfal is lehet középkor végi építésű, melyen emeleti (vég)fal is állhatott. Ez a Ny-i helyiség – amennyiben valóban létezett – 1552-ben talán

75 Fontos megjegyezni azt is, hogy a történeti és régészeti adatokból ma már világosan látható, hogy az 1540-es évektől kezdve miként alakították át fokozatosan a védelem igényeinek megfelelően az egri várat. Az ilyen átépítések során nem voltak kímélettel (egyébként érthető módon) a korábbi korok épületei iránt, ha azok nem feleltek meg a katonai szempontoknak. Elég csak a székesegyház késő gótikus csarnokszentélyének lebontására gondolni. Ezek után jogosan vehető fel a kérdés, miért éppen egy összlétező palotát akartak volna eredeti állapotába visszaállítani 1552 után? Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a palota kutatásakor kiderült, ezt a védőteraszt vagy lőállást, ha volt egyáltalán, legkésőbb a 16. század utolsó negyedében, de még a török foglалás előtt elkezdték fokozatosan beépíteni. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 62.

76 Ismert, hogy az újjáépített palota emeletén több kisebb helyiséget, szobát alakítottak ki a korábbiak megosztásával. 1554–1564 közötti adatok az új helyiségek kialakításáról: DÉTSHY–KOZÁK 1964. 34–35.

77 Ha a fal valóban középkori eredetű, akkor eredetileg az emelet teljes szélességében épülhetett ki (ahogy 1963-ban Kozák is gondolta), melyet igazol a földszintről emeletig felnyúló fal felső részén 1959-ben megfigyelt konzolos padka is. Jelentés 1959. 3–4.

elpusztult. 1552 után készülhetett a nagyrészt boltozott feletti feltöltésre alapozott É-i fal, mely mögött a védőterasz kialakíthatták.⁷⁸

Mindez azt jelenti, hogy a 16. századi felmérésektől függetlenül a középkor végén akár számolhatunk egy teljes, a vár É-i faláig terjedő tömegű palotával is,⁷⁹ hiszen 1500 körül még semmi sem indokolta, hogy a reprezentációs és kényelmi igényeket – különösen az ország egyik leggazdagabb főpapjának számító egri püspök rezidenciájában – teljesen alávéssék a katonai szempontoknak.⁸⁰ A palota É-i emeleti fala nyilvánvalóan párhuzamos volt a D-i homlokzati fallal, ezáltal viszont – a külső síkjában egyébként tört vonalú – É-i várfal és a palota É-i fala között egy védelmi funkciót ellátó zónát is kialakíthattak.

Az egyetlen védelmi építkezésre az 1475. évi oklevélben említett „propugnaculum” kifejezés utal. A szó nem feltétlenül jelent tornyot.⁸¹ Talán inkább arról lehet szó, hogy

28. A rekonstruált emeleti folyosó K felől. A fa oszlopok a feltételezett eredeti pillérkiosztást követik (a szerző felvétele)

78 Ha a palota középkori emeletének eredeti É-i határfala a 60 cm széles, csekély alapozású D-i középfőfal lett volna, akkor abból szinte semmi sem maradt volna az 1552. évi ostrom után. A mai fal így tehát elméleti megfontolások alapján is aligha lehetne jelentős részeiben középkori eredetű. Eredetileg csupán belső, helyiségeket elválasztó fal lehetett, de külső homlokzati fal semmiképpen.

79 Álláspontom tehát inkább Kozák Károly 1963-ban megfogalmazott véleményéhez áll közel. KOZÁK 1963. 126. A jelenlegi történeti kiállításon lévő makett is teljesen kiépültnek mutatja a palotát a 16. század elején (is).

80 Talán Tinódi leírása is azt erősíti, hogy a palota teljes egészében az É-i falig nyúlt és ott 1552 előtt nem létezett a széles védőterasz. Az ostrom hetedik napjánál ugyanis a következőket mondja: „Annak utána kezdék törettetni./ Paloták hátúsó részét rontani./ Dobó és Mekcsei kezdé sietni./ Pincéket, boltokat földdel tölteni./ Lövéhelyökre fenn az palotákba/ Hordókat, kasokat töltenek vala”. Eger vár viadaljáról való ének, História. Tinódi Sebestyén: Krónika. Sajtó alá rendezte: SUGÁR ISTVÁN. A bevezetőt írta: Szakály Ferenc. Budapest, 1984. 251., 774–779. sor). Ha lett volna védőterasz a palota emelete mögött, a védőállásokat ott alakították volna ki. Ráadásul, mint említettem (l. a 75. jegyzetet) a 16. sz. utolsó negyedében, tehát a török háborúk idején is valószínűsíthető volt a palota emeletének kiépítése az északi várfal vonaláig. Miért ne tehetnék volna ezt meg az 1500 körüli években, amikor a török még több száz kilométerre volt Egertől?

81 Nagy Géza Balázs figyelmeztet rá tanulmányában, hogy bár korábbi publikációkban a vár tornyokkal való megerősítését értették e megfogalmazás alatt, viszont a toronyra sokkal inkább a turris, nem pedig a propugnaculum kifejezést szokták alkalmazni. Szerinte a propugnaculum oltalom, bástya, várta, örökösre alkalmas hely jelentéséből kell kiindulni, sőt idéz egy 1412-ben kelt és 1420-ban átirított oklevél szövegéből is: „propugnaculum vulgo vero erkel vocatum”. Az más kérdés, hogy ezt a „félleg kiépített palota” rekonstrukciójával egyeztetni. NAGY 2004. 179–180.

29. Az emeleti gótikus (8. sz.) ablaknyílás, felső sarkainál a lefaragott boltvállak (a szerző felvétele)

a palota É-i oldala előtt a várfalon/várfalban egy védőfolyosót alakíthatnak ki, mely nemcsak az É-i várfalra támaszkodhatott, hanem a palota fala és a várfal közti tér betöltéseire és kifalazásaira is.⁸² Az É-i várfal külső oldalánál lévő kiszögellések pedig nem valamiféle tornyok lehettek, hanem esetleg a védőfolyosó kiugró részei.⁸³

Rátérve a palota K-i felének tárgyalására, a korábbi épület földszintjén kialakított középpilléres termet a középkor végi átépítések során – véleményem szerint – még nem módosították. A helyiség ma is meglévő, kisebb méretű kövekből készült boltozata azonban későbbi kialakítású, mint a többi, Ny-ra eső helyiségé. Ezt csak akkor alakíthatták ki, amikor megépült a palota mai K-i zárófala (33. kép), melybe belefoglalták az egykor a terem közepén álló pillért is. A K-i zárófal földszinti és emeleti része minden bizonnyal egységes falszövetű,⁸⁴ ugyanakkor a dokumentációkból megállapítható az is, hogy ezen K-i fal nem párhuzamos a helyiség Ny-i falával.⁸⁵ E K-i fal kötésben van továbbá a palota elpusztult K-i részén feltárt – egyébként csak kevés felmenő fallal ránk maradt – I/9-es és I/10-es helyiségeket elválasztó, Ny–K-i irányú, a

kutatók által középfőfalnak elnevezett fallal (34. kép).⁸⁶ Bizonytalan azonban, hogy ez utóbbi falakat mikor építették. A 18. században készült felmérések szerint már állt

82 Détshy Mihály és Kozák Károly feltételezése szerint a palota mögötti É-i várfalnak már a középkorban többszörös rétegződése volt, mely rétegződések némelyikét voltaképpen az egyes falsíkok közti betöltés adja. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 61. Itt nyugodtan feltételezhetünk egy széles védőfolyosót, melyre vonatkozhatna az előzőekben tárgyalt propugnaculum kifejezés.

83 Természetesen ez abban az esetben igaz, ha a kiszögelléseket – pl. oldalazás céljából – már a középkorban megépítik. Ha mégsem lennének középkoriak, egy védőfolyosó a palota É-i fala mögött akkor is feltételezhető.

84 Legalábbis az erről rendelkezésre álló fotók alapján: KÖH Fotótár, 47958.

85 Legalábbis a kutatások során készített alaprajzok szerint. L. pl.: ÁN 1959. földszinti alaprajz, ÁN 1962. földszinti alaprajz. A publikációk azonban néhol egy teljesen szabályos alaprajzú helyiséget ábrázolnak. L. pl.: DÉTSHY–KOZÁK 1964. 46. kép.

86 KÖH Fotótár, 68912. Erről a falról vélték kezdetben, hogy a K-i végfal alá megy és ott „tömbkő” záródása van. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 50.

a mai K-i zárófal.⁸⁷ A helyiség mai boltozására és a terem új keleti falának építésére véleményem szerint a 16. század és a 18. század között bármikor sor kerülhetett.⁸⁸ Az 1475-ben megkezdett építkezéskor tehát valószínűleg a középpilléres terem is belefoglalták az új palotába, egyébként ez is ugyanolyan boltozatot kapott volna, mit a többi tér és nem helyeztek volna el egy rendkívül díszesen kiképzett ajtót a helyiség Ny-i falában, amely a Ny-ról szomszédos folyosószerű rész felől biztosította a terembe való belépést.⁸⁹

Mint korábban említettem, a középpilléres teremhez légfűtéses fűtési rendszer tartozott (16. és 17. kép). Az ennek részét képező kemence fűtése a teremmel K felől szomszédos területről volt megoldható, a pinceszintről, hiszen a kemence tüzelőnyílása csaknem 2,5 méterrel van a gótikus folyosó padlószintje alatt. Ez a tér

30. Az emeleti gótikus (9. sz.) ablaknyílás, felső sarkainál a lefaragott boltvállak (a szerző felvétele)

- 87 A 18. századi felméréseken már azonosítható ez a fal, melyen át akkor K felé ablak és ajtó nyílt. Ugyanakkor az 1774–1775. évi Raportspanon még a palota mai végfalától K-re helyiségek vannak az emeleti szinten, de ezek már tető nélkül állnak. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 7. kép, DÉTSHY–KOZÁK 1972. 67. kép. Egy másik – ráadásul 20 évvel korábbi – ábrázoláson viszont az épület K-i végénél már csak egy kisméretű épület látható. DÉTSHY–KOZÁK 1972. 25. kép A helyiség K-i fala mindenestre egyben a föltötte lévő helyiségeknek is K-i fala volt ugyan, de valószínűleg csak a 18. század végi bontások után lett a palotának egyben a zárófala is, addig belső osztófalaként funkcionálhatott. Fodor László is legkorábban a 18. század elejére teszi a fal építését. FODOR 2006. 521. Kérdéses, hogy a fűtökemence használata meddig tartott. Ez ugyanis összefügghet az egységes terem megszűnésével is, hisz mint az előzőekben láttuk, a terem eredeti K-i falának vonala egyezett a kemence külső falával, ahol a kemence fűtőnyílása volt. Ezt a mélyebben kialakított részt leginkább bontásból származó törmelékkel töltötték fel. Nem kizárt, hogy e feltöltési rétegek keletkezése kapcsolatban áll a középpilléres terem átépítésével, de ez egyelőre nem is bizonyítható.
- 88 Következésképp értelmét veszti az I/9 és I/10 jelölésű helyiségek középkorra való datálása is, így az e területen ma helyreállítva látható falak is legkorábban a kora újkorban vagy még inkább az újkorban épülhettek, hisz a középkorban e helyütt állt a középpilléres terem K-i része, illetve a vele K-ről szomszédos helyiség.
- 89 A kőrtetagos ajtónak egyébként erre a rendkívül szokatlan elhelyezésére a kutatók is felhívták a figyelmet (ti. szűk folyosóban, közvetlenül egy nagyméretű kürtő előtt helyezkedik el, l.: DÉTSHY–KOZÁK 1964. 60.). Az is lehet persze, hogy az ajtót még az átalakítás előtt építették és eredetileg a középpilléres teremmel Ny-ról szomszédos, a mainál jóval nagyobb helyiségből nyílt (ehhez a helyiségehez tartozott az az ablak, melyből később az I/6-7-es helyiség ajtaját alakították ki). A kutatók szerint az is elképzelhető, hogy egy önálló épület Ny felé a szabadba nyíló ajtaja volt eredetileg. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 59., DÉTSHY–KOZÁK 1972. 125. Ma azonban még egyik elképzelés sem igazolható.

31. *Reneszánsz ajtó az emeleti folyosón
(a szerző felvétele)*

és a fölötte feltételezhető épületrész azonban még nem képezhette a palota K-i végét.

Az 1960-as évek feltárásai után a mai épület K-i oldalán (33. és 34. kép) előkerült maradványokat tartották a palota K-i részének a kutatók anélkül, hogy pontosan meghatározták volna a palota középkori K-i végfalát. Később ezt Kozák Károly az 1981–1982-ben folytatott ásátások során meghatározott középpilléres terem K-i falával azonosította.⁹⁰ Majd a 2005. évi ásátások alapján Fodor László a palota K-i végződését a mai É-i kapuhoz vezető út töltésének Ny-i szélé vonalában vagy annak közelében határozta meg, tehát keletebbre, mint ahol a középpilléres terem fala volt.⁹¹

Véleményem szerint a palota egykori K-i végződését vizsgálva más információkat is figyelembe kell venni. Ezek egyik csoportját a 16. század második felének felmérései (3-6. kép) alkotják, melyek a palota K-i végződését enyhén tört vonalúként ábrázolják. E „törés” kezdetére utalhat a mai É-i kapuhoz vezető út töltésénél látható L alakú falmaradvány K-i szára és a tőle 6 méterre É-ra, vele párhuzamosan induló fal.

Emellett fontosak a mai É-i kaputól K-re, az É-i várfal belső olda-

la előtt az 1980-as évekig fennállt, eredetileg katonai istállóként használt épület felépítése előtt a területen 1935-ben végzett feltárás eredményei. Ezek során jelentős, legalább két középkori építési periódust mutató épületmaradványok kerültek elő.⁹² A feltárt maradványok összefüggésbe hozhatóak azokkal az ablakfülkékkel, melyeket az 1986–1987-ben folytatott kutatások során az É-i várfal belső rétegében fedeztek fel, és amelyek ma is

90 Kozák 1984. 211.

91 Publikációjában ugyanakkor némileg szkeptikus e K-i végfal meghatározhatósága lehetőségét illetően. Fodor 2006. 521–523.

92 Az 1935. évi feltárásról leginkább csak egy alaprajz ismert, valamint néhány fotó a KÖH Fotótárában. Ezek feldolgozásának eredményeit egy jelenleg előkészítés alatt álló, a középkor végi egri püspökvárat bemutató tanulmányban kívánom közzétenni.

32. Az emelet D-i középfőfalában lévő (középkori eredetű?) ajtó a K-ról számított második terem ÉNy-i sarkában (a szerző felvétele)

láthatók a védőtetővel fedett falszakasz belső oldalán. Ezek nyilvánvalóan egy lakóépülethez tarozhattak.⁹³ A feltárt épület Ny-i vége és a palota ma látható elpusztult K-i része között legfeljebb 10 méteres távolság lehet.

Ha a 16. századi várrajzok ábrázolásain a palota megtört irányú keleti részének hosszát és az 1935. évi feltárás alakalmával felszínre hozott épületmaradványokat rávetítjük a vár alaprajzára, úgy nem zárható ki, hogy a palota és az északi falnál feltárt épületek közvetlenül kapcsolódtak egymáshoz. Ezt azonban csak a mai É-i kapuhoz vezető út helyén végzendő feltárás tudná végérvényesen, minden vitát eldöntően igazolni.⁹⁴

93 Az ablakfülkék az épület emeleti, míg az 1935-ben feltárt falak (vagy legalábbis azok egy része) az épület alsó szintjéhez tarozhattak. Az ablakfülkéket a várfal 16. századi vastagításakor teljesen elfalazták. Az 1986–1987. évi kutatásra l.: KÖH Tervtár, ltsz. 25458., ltsz. 25560. A várfal ezen szakaszát 2002-ben Fodor László vezetésével újból megkutatták. A kutatás eredményeinek összefoglalása: FODOR LÁSZLÓ: Az egri vár északi külső falának kutatása 2002-ben. A régi középkori kiskapu körüli régészeti munka. *Agria*, XXXIX. (2003) 225–239.

94 Egyúttal egy ilyen feltárás igazolhatná azt is, hogy a palota K-i vége már a középkorban is oly módon végződött-e, mint a 1568 utáni felméréseken. Ugyanis, ha palota többi részére vonatkozólag kétségbe vontuk a 16. század második fele várrajzainak a középkori állapotra való visszavetítésének a teljes mértékű helyességét, akkor ezzel a gyanúval élhetünk a palota eddig még nem tisztázott helyű keleti végénél is. Nagy Géza Balázs 2004-es, már idézett dolgozatában veti föl azt az elképzelést írásos adatok alapján, hogy a palota elpusztult K-i részén és a mai északi kapuhoz vezető út helyén állhatott esetleg a középkorban Krisztus Teste oltáralapítvány háza és mellette pedig a szabolcsi főesperes háza, melyeket ő is összetartozónak vél a palota keleti részével. NAGY 2004. 178–179.

33. A palota DK felől. A kép jobb oldalán lévő falak a palota ún. elpusztult K-i részéhez tartoznak (a szerző felvétele)

A következőkben a palotán belüli padlószintek kérdésére térnék ki. A középkor végi palota szintjeinek meghatározása nem tűnik egyszerűnek. A Ny-i földszinti helyiség (I/1-I/2) padlószintje a kutatók meghatározása szerint 1,20 méter magasan volt a folyosó 15. századi járószintjéhez képest.⁹⁵ A tér magasan elhelyezkedő járószintjének magyarázata a helyiség alatt lévő pince dongaboltozatának a szintje, mely a helyiség közepén határozza meg a járószintet, míg kétoldalt betöltések figyelhetők meg.⁹⁶ Az I/3-as helyiségben valószínűleg nem maradt semmi nyoma középkor végi padlószintnek. Legalábbis a legkorábbi réteg fölött csak egy murvás-meszes törmelékréteget találtak. E törmelékrétegen egy deszkapadló volt, ami aligha tekinthető középkori eredetűnek.⁹⁷ Legbiztosabban az I/4-es helyiségben határozták meg a középkor végi járószintet a kutatók. Egy újkori téglapadló és a közvetlenül alatta lévő másik téglapadló alatt két törmelékréteg következett, majd ezek alatt (a folyosó járószintjéhez viszonyítva 70 centiméter mélyen) egy újabb téglapadló jelentkezett, melyet a középkorból eredeztettek.⁹⁸ Az I/6-I/7-es folyosószerű helyiségben a dokumentáció szövegben leírt illetve metszet-

95 DÉTSHY–KOZÁK 1972. 127.

96 A Ny-i földszinti helyiség járószintjét egy szakaszon a pince boltozatának kövei adják meg: ÁN 1962. 23–24., ÁN 1963. 6. sz. rajz.

97 ÁN 1959. 3. sz. rajz.

98 ÁN 1963. 2. sz. rajz. Az I/4-es helyiség 1. sz. kutatóárkában a középkori téglapadlót követő vékony csík alatt szürke kőzúzalékos réteg, majd ez alatt fekete föld volt. A 2. sz. kutatóárokban megfigyelhető volt, hogy a terem keleti falán lévő vakolat mélyebbre fut, mit a téglapadló vonala, ám itt már hiányzott a padló. ÁN 1963. 3. sz. rajz. A terem padlójára l. még: KOZÁK 1963. 124.

34. A palota elpusztult K-i része az emeleti folyosóról nézve. A kép felső részén a mai É-i kapu és az oda vezető út látható. A lépcső a gótikus folyosó folytatásában helyezkedik el. A kép alsó részén lévő terület egykor a középpilléres terem keleti feléhez tartozott. A légfűtés kemencéje a kép bal oldalán lévő területen található (ma visszatemetve). A belső osztófaltól jobbra eső terület az I/9, a balra eső az I/10 jelzéssel szerepel a szövegben és az alaprajzon (a szerző felvétele)

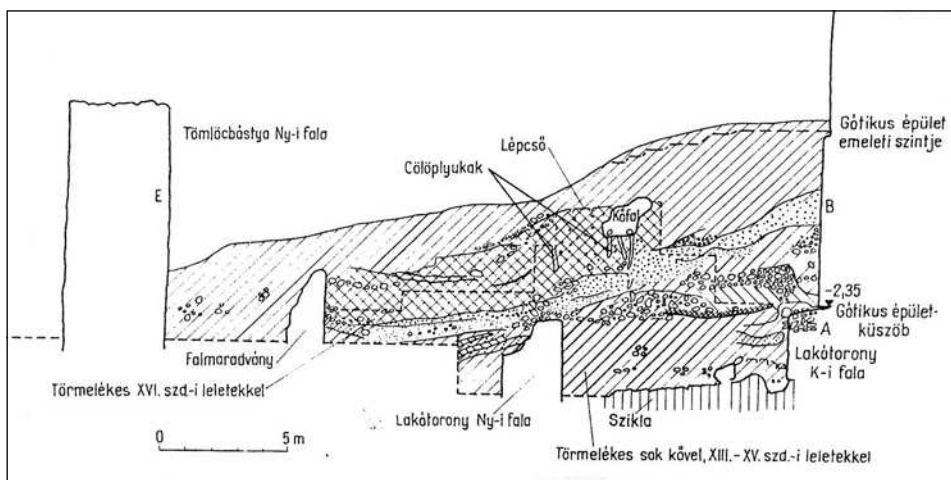
rajzban rögzített rétegmegfigyelései közti eltérés miatt nem lehet meghatározni a padlószintet.⁹⁹ A középpilléres terem ma is álló Ny-i felében feltárás során egy lejtős téglapadlót találtak 70-90 centiméter mélyen.¹⁰⁰ Figyelembe kell venni, hogy a később megtalált pillér lábazata mélyebben van a mai szintnél. Valószínűleg a középkori járószint itt több tíz centiméterrel a feltárás idejének szintje alatt lehetett, sőt talán a helyreállításkor kialakított, tehát ma is létező padlószintnél is mélyebben volt.

Az emeleten a Ny-ról számított második helyiségben (II/2) figyeltek meg a boltozat válla fölött egy lapos padlótéglákkal lerakott járószintet.¹⁰¹ A palota emeletének padlószintjeiről tudható még, hogy a II/2-es tértől DK-re lévő helyiségben középkori téglákkal lerakott padló maradványaira bukkantak, továbbá az ezzel szomszédos helyiségben a kö-

⁹⁹ ÁN 1959. 1–3., Jelentés, 1959. 2., ÁN 1959. 2. sz. rajz.

¹⁰⁰ ÁN 1960. 2–4.

¹⁰¹ Minthogy alatta már csak az I/3-as helyiség boltozata feletti törmelék réteg van, ez lehet a legkorábbi járószint. A helyiség rétegvizonyaihoz l.: ÁN 1959. 7., illetve a helyiség délkeleti részén lévő szelvényben a padlószintek kutatása során készített metszeta rajzot és fotókat. ÁN 1959. 6. sz. rajz, ill. KÖH Fotótár, 49222., 49223.

35. A Tömlöcbástya feltárása során készített Ny–K-i metszetrajz.

Jobboldalt a palota mai Ny-i fala.

(Kozák Károly–Sedlmayr János: Az egri vár Tömlöc- és Földbástyájának helyreállítása.

Magyar Műemlékvédelem, 1969–1970. Budapest, 1972. 248. kép)

ves törmelékben szintén korábbi padló nyomai kerültek elő.¹⁰² A palota emeleti folyosóján öntött habarcs padlózatot tártak fel, mely valószínűleg szintén a középkorra tehető, de a II/9-es helyiségben is tártak fel ehhez hasonló padlómaradványt.¹⁰³

A fentiek alapján valószínűsíthető, hogy a középkor végi palotának mind a földszinti, mind az emeleti helyiségeit leginkább padlótéglákkal burkolhatták.

Végül a külső lépcső kérdését kívánom tárgyalni. A palota DNy-i része előtt valamennyi, a palotát is feltüntető 16. századi ábrázoláson, feltűnik egy lépcső, mely a földszinti folyosó nyugati szakasza előtt helyezkedett el. A földszintről a palota emeletének udvari homlokzatán kialakított folyosóra talán már a középkor végén is ez a külső lépcső vezethetett föl. A ma az épület DNy-i sarkán látható modern lépcső (27. kép) tulajdonképpen ezeken a 16. századi felméréseken ábrázolt és a kutatók által is középkori eredetűnek vélt lépcső rekonstrukciójának tekinthető. Maradványainak meghatározása érdekében feltárás zajlott a palota sarkánál.¹⁰⁴ E lépcső maradványaként értelmezték a 2. számú folyosópillértől D-re, már a mai várudvar területén megtalált és ez utóbbi pillérrel azonos alapozásúnak meghatározott falmaradványt. De e lépcső kialakításával magyarították az 1. és 2. számú pillérek és a köztük lévő árkádíveknek a többi pillérhez és árkádívhez képest eltérő kialakítását. Mint az előzőekben említettem, a folyosópillérek nyolcszögű törzse 57 × 57 cm-es alapon áll. Ezzel szemben az 1. és 2. számú pillérek téglalap alaprajzúak, s csak rövidebbik oldaluk 57 cm-es. A két pillér közül csak a 2. számúnál és annak is csak K-i oldalán figyelhető meg a nyolcszög oldalainak kialakítása. E pillérnél a nyolcszögbe való átmenetet a többi pillértől magasabban és sarokleveles kiképzéssel oldották meg. Az 1. és 2. számú pillér közti árkádív alacsonyabb a többinél és laposabb ívű

102 ÁN 1960. 7.

103 ÁN 1961. 1–5.

104 A palota DNy-i sarkánál végzett kutatásokra I.: 1958–1962 közötti időszak ásatási naplói, különös tekintettel az U.III-as szelvényre.

is, ráadásul az árkádív indítása a 2. számú pilléren visszaugrik a pillér nyugati oldalához képest. Továbbá az 1. sz. pillérhez D felől egy 2,50 méter hosszú fal csatlakozott.¹⁰⁵ A kutatók 1. és 2. számú pillérek előzőekben részletezett kialakítását, az 1. sz. pillértől D-re induló falat és a fent említett feltárt pillérmaradványt a lépcső karjainak megtartására szolgáló elemként határozták meg. A lépcső indítását a 3-4. számú pillérek közti rész előtt tételezték fel, a lépcsőkar felső végének és pihenőjének pedig a folyosó Ny-i végétől és az 1. pillértől D-re induló faltól több, mint 3 méter távolságra lévő korábbi eredetűnek vélt falat határozták meg. Mindehhez felhasználták a 16. századi váralaprajzok ábrázolásait (5. és 6. kép), ahol a lépcső jóval túlnyúlik az épület nyugati végén.¹⁰⁶

A lépcső rekonstrukciójával kapcsolatban azonban az is elképzelhető szerintem, hogy felső vége és pihenője éppen az 1-2. számú pillérek, az 1. számú pillértől D-re induló fal és a 2. számú pillértől D-re feltárt pillérmaradvány által bezárt – egyébként a gótikus folyosó boltszakaszaival egyező nagyságú – szabályos négyzet alaprajzú terület fölött helyezkedett el. A lépcsőkar felső vége és pihenő csatlakozása miatt lehetnek téglalap alaprajzúak az 1. és 2. számú pillérek. Az 1-2. pillérek közti árkádívnek mind az elhelyezkedése, mind az árkádív kövein látható nyomok ugyanakkor utólagos elhelyezésre is utalhatnak. Sőt, elképzelhető az is, hogy a legnyugatabbra lévő árkádív egy utólagos, de még a középkorban elvégzett átalakítás vagy tervváltoztatás eredményeképpen alakult ki. Ennek oka lehetett éppen a lépcső megépítése is.

Amennyiben a lépcső valóban az 1-2. számú pillérek előtti térség fölött indult, úgy – beleszámítva az ábrázolásokon látható, a lépcső középső szakaszán lévő pihenőt is – e szerkezet a korábban rekonstruálnál jóval hosszabban húzódott volna végig a palota folyosója előtt. Ez pedig jobban meg is felelne az 1568–1572 közötti ábrázolásoknak. Az a Ny felé eső falcsont, amire a mai lépcső felső pihenője támaszkodik, talán inkább a 16. századi alaprajzokon a folyosótól Ny-ra látható falmaradványnak felelhet meg.¹⁰⁷

Ha az eredeti részleteiben sajnos nem ismert lépcső felső pihenője valóban az itt sorra vett fal- és pillérmaradványokra támaszkodott, akkor az a palotával egykorú is lehet. Ugyanakkor aligha helyezhető 1526 utánra, bár ezt közvetlen adat nem is zárja ki. A végvári időszak ostromai során védett helyzete miatt az ábrázolások szerint valószínűleg nem érte érdemi sérülés. A 18. századi felméréseken és látképeken viszont már nincs meg, ekkor már a folyosó K-i részén kialakított lépcsőt használták. Elbontására ismeretlen időpontban, talán csak a 18. századi építkezések során kerülhetett sor.

A középkor végi palota lehetséges rekonstrukciója

A minden bizonnyal már 1475-ben megkezdett és legkésőbb a 16. század elejére befejezett palota udvar felőli homlokzatának képét meghatározta egy legalább 19 boltszakaszból álló földszinti árkádíves folyosó, fölötté egy ritkább pillér-, vagy oszlopkiosztású, hasonló emeleti építménnyel.¹⁰⁸ A földszinten a folyosó nyugati végétől kezdve helyisé-

105 DÉTSHY–KOZÁK 1964. 42–43.

106 DÉTSHY–KOZÁK 1964. 60. Ezen megfontolások alapján készült el a ma látható rekonstrukció. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 64., DÉTSHY–KOZÁK 1972. 129. és jelen dolgozat 27. kép.

107 A kutatók az ábrázolt falat egy még nyugatabbra lévő támpillérként értelmezték. DÉTSHY–KOZÁK 1964. 60.

108 A hazai építészettörténeti kutatásban a boltozott emeleti folyosókat néha „loggia” kifejezéssel is illetik, ez a terminus technicus azonban elsősorban a reneszánsz építmények számára van fenntartva. Igaz, hasonló gótikus emeleti folyosó nem is maradt fenn építészei emlékeink között.

gek sorakozhattak, melyek közül a legnyugatabbra fekvő alapincézett lehetett. Tőle K-re két, közel egyenlő méretű, dongaboltozatos helyiséget alakítottak ki, melyekbe egy-egy, a gótikus folyosó megfelelő boltszakaszának tengelyében elhelyezett szemöldökgyámos ajtó nyílt. Mind az ajtók, mind a fölötte lévő négyzetes bevilágító-ablakok elhelyezése illeszkedik a dongaboltozatos helyiségek középtengelyéhez is. Ezekről K-re egy folyosó-szerű helyiséget alakítottak ki, mely egy korábbi, ablakkal rendelkező tér leszűkítésével jött létre. A folyosóra nyíló egykori ablakot áttörték és ajtóvá alakították. A folyosó K-i falának hátsó részén egy gazdagon tagolt ajtón keresztül egy még 1475 előtt épült, nagy méretű ablakokkal ellátott középpilléres, valószínűleg boltozatos terembe lehetett jutni. A középpilléres terem a mainál kétszer szélesebb lehetett. Innen K felé tovább folytatódhatott az árkádives folyosó, mögötte további, még részben ismeretlen helyiségekkel.

A palota emeletére – legkésőbb talán már a 16. század elején – egy hosszú, egykarú, középső szakaszán pihenővel megszakított, feltehetően díszes kiképzésű lépcsőn lehetett feljutni. A lépcső felső pihenőjének nyugati széle valószínűleg a folyosó 1. pillérétől dél felé induló falon nyugodott, így nem nyúlt túl nyugat felé a folyosón. A felső pihenő talán már az emeleti boltozott folyosó padlójával volt egy szinten.

Az emeleti folyosónak öntött habarcsos padlózata volt, árkádivéi pedig a földszinti folyosó boltszakaszainál közel másfélszer szélesebb szakaszt határoztak meg. É-i fala a palota emeletének D-i homlokzati fala volt, melyben nagy méretű keresztosztós gótikus ablakok nyíltak D felé, a vár udvara felé. A loggiáról lehetett belépni a palota – sajnos általunk szinte teljesen ismeretlen beosztású, de valószínűleg gazdagon berendezett – emeleti helyiségeibe, melyek között, minthogy a palota emelete a földszinhez hasonlóan az épület teljes szélességében kiépülhetett, nagy méretű terek (pl. az egyedül itt feltételezhető nagyterem) ugyanúgy lehettek, mint egymás mögött két traktusban elhelyezett egyéb reprezentatív és magánhelyiségek.

Az épület feltehetőleg összeköttetésben állhatott a palotától K-re, az É-i várfal mentén álló házakkal, azokkal egybeépülve pedig a Tömlőc-torony térségétől az ún. fa kapuig egyetlen hosszú épületsor egykori léte is elképzelhető.

A palota É-i oldalánál, a várfalra, illetve a várfal és a palota közti kifalazásokra, betöltésekre támaszkodva egy széles védőfolyosó húzódhatott végig, melyet talán a várfal külső síkja elé ugró kiszögellésekkel, lőállásokkal erősítettek meg.

Ezáltal szolgálhatott a palota befelé a vár nagyobb díszére és ékességére, kifelé pedig védőfolyosójával a vár nagyobb védelmére.

Összegzés

Jelen dolgozatom bizonyára jól érzékeltette, mely pontokon bizonytalan ma még az egri középkor végi püspöki palota értékelése. Ezért - az általam itt felvázolt egy lehetséges rekonstrukció ellenére - úgy vélem, hogy a palota építéstörténetét újra és újra át kell gondolni, így valószínű, hogy további vizsgálódásaim során saját magam is több ponton változtatni fogok elképzeléseimen. Az okok viszonylag egyszerűek. Ha valamennyi építési korszakot (beleértve az előzményének tekinthető épületeket is) figyelembe vesszük, a palota története és építéstörténete napjainkig mintegy 600-700 évet ölel fel. Ez alatt az idő alatt az épület folyamatos használatban volt, miközben rendszeresen átalakították, részben az egyes funkcióváltások (püspöki lakóépület, tiszti szállás, börtön, magtár, laktanya, stb.), részben az esetleges sérülések (ostrom pusztításai, falomlás stb.) miatt.

Részben ide tartozik a az 1960-as évek elején elvégzett helyreállítás is, mely természetesen újabb – ám ezúttal tudományosan alátámasztott – beavatkozást jelentett az épület falazatába, helyiségbeosztásába, megjelenésébe. Ráadásul ma már az épületnek csak egy (igaz nagyobbik) része áll. A kutatási dokumentációk és az eddig megjelent publikációk adatainak és szövegeinek értelmezése, a bennük foglalt egyes elképzelések egyeztetése ugyancsak nem könnyű feladat. Mindezek rendkívül bonyolulttá és nehezen értelmezhetővé teszik az építéstörténetet.

A palotával kapcsolatban a kutatásokat ezért egyáltalán nem tekintem lezártnak, mivel nem hiszem, hogy újabb eredményeket már nem lehet elérni. Egyrészt levéltári kutatások akár Magyarországon, akár külföldön szolgáltathatnak újabb, eddig nem ismert adatokat. De a régészeti kutatások lehetőségei sem merültek még ki. Az egri várban az ásatások messze nem tekinthetők befejezettnek.¹⁰⁹ Nemcsak a feltáratlan terület nagyságát nézve, hanem abból a szempontból is, hogy a kutatás sok helyütt megállt a kora újkori-újkori rétegek és az erre a korra helyezhető épületek feltárásánál. Ezért túl sok kérdés maradt nyitva a középkor különböző korszakaiból származó emlékekkel kapcsolatban is.

A palotában és környezetében is számos ponton lehetne és kellene még kutatásokat végezni. Így például a palota Ny-i végénél, mely terület közvetlenül kapcsolódik a Tömlöc-bástyához. A Tömlöc-bástya és a palota építéstörténete amúgy sem vizsgálható egymástól elkülönítve. Nemcsak egymás melletti elhelyezkedésük miatt, hanem azért is, mert a bástya udvarán láthatók annak a toronynak a falmaradványai, melyekre többek között a palota Ny-i fala is ráépült. Az újabb ásatásokat indokolná az is, hogy Kozák Károly feltárásai során csak a 16. századnak meghatározott járósíntig jutott el a palota Ny-i előterét jelentő bástyaudvaron (is).

Megválaszolható és megválaszolendő kérdésnek tartom a palota K-i végződésének problémáját is, melyhez szorosan kapcsolódna az É-i várfal belső oldalán állott épület(ek) kérdése is. Ez részben új, részben hitelesítő ásatásokkal tisztázható is lenne. Ideális esetben a palota földszinti tereiben és folyosóján, valamint az épület előtti területen történő újabb ásatás is sokat segíthetne a teljes építéstörténet vizsgálatában. A palota 1475 előtti építéstörténetének vizsgálatához segítséget nyújthat végül az előkerült középkori leletanyag teljes körű vizsgálata. Pillanatnyilag ezen a téren a legjobbak a lehetőségek. A leletanyag egy része kiállításra került, közzé is van téve, de nem lenne haszontalan újbóli kiértékelése sem. Leletközlemények az egri várból – néhány kivételtől eltekintve – évtizedekkel ezelőtt jelentek csak meg. A kutatás előterébe inkább az építéstörténet került.

A késő középkori egri püspökök palotája így még bőven hagy maga után kutatnivalót a régészek, történészek, levéltárosok számára egyaránt.

A DOLGOZAT FORRÁSANYAGA

Dokumentációk

DIVM RA: Dobó István Vármúzeum, Régészeti Adattár, Eger
KÖH Tervtár: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Tervtár, Budapest
KÖH Fotótár: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Fotótár, Budapest
MNM RA: Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Adattár, Budapest

109 A kérdésre egy külön tanulmányban kívánok kitérni.

Felhasznált források és irodalom

- Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Közzéteszi: E. KOVÁCS PÉTER. Szerk. Kovács Béla. Heves Megyei Levéltár, Eger, 1992.
- TINÓDI LANTOS SEBESTYÉN: Krónika. Sajtó alá rendezte: Sugár István, a bevezetőt írta: Szakály Ferenc. Budapest, 1984.
- DÉTSZY MIHÁLY–KOZÁK KÁROLY: Az egri várban álló gótikus palota helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 1959–1960. Budapest, 1964. 31–72.
- DÉTSZY MIHÁLY–KOZÁK KÁROLY: Eger vára. In: Heves megye műemlékei. II. Magyarország műemléki topográfiája. 8. köt. Budapest, 1972. 77–195., vonatkozó alfejezet: A gótikus püspöki palota, 120–131.
- FODOR LÁSZLÓ: Az egri vár gótikus palotája keleti oldalán végzett régészeti falkutatások, vizsgálatok 2005-ben. *Agria*, XLII. (2006) 519–529.
- KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása. I. (1957–62) *Agria*, I. (1963) 119–171.
- KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása. II. (1957–63) *Agria*, II. (1964) 221–271.
- KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása. III. (1957–65) *Agria*, IV. (1966) 97–152.
- KOZÁK KÁROLY: Árpád-kori műhelyek és egy középkori fűtőkemence az egri várban. In: *Iparrégészet*. II. Szerk. Gömöri János. Veszprém, 1984. 205–215.
- KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása. VII. (1957–1988) Anyagközlés, kiállítás, leletmentés, tanulmányok. *Agria*, XXV–XXVI. (1989–1990) 317–377.
- KOZÁK KÁROLY – SEDLMAYR JÁNOS: Az egri vár Tömlöc- és Földbástyájának helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem*, 1969–1970. Budapest, 1972. 245–267.
- NAGY GÉZA BALÁZS: 1580 előtti adatok az egri püspöki vár történetéhez. *Agria*, XL. (2004) 163–185.
- NÉMETH CSABA: Ludányi Tamás, Eger „vasfejű” püspöke. *Az Egri Vár Híradója*, 38. (2006) 110–159.
- PATAKI J. VIDOR: A vár (Történeti áttekintés). In: Heves megye műemlékei. II. Magyarország műemléki topográfiája. 8. köt. Budapest, 1972. 59–75.
- SUGÁR ISTVÁN: Az egri püspökök története. Budapest, 1984.

A dolgozatban említett további munkák

- FELD ISTVÁN: Árpád-kori „lakótorony” az egri várban? *Az Egri Vár Híradója*, 38. (2006) 8–20.
- FODOR LÁSZLÓ: Az egri vár északi külső falának kutatása 2002-ben. A régi középkori kiskapu körüli munka. *Agria*, XXXIX. (2003) 225–239.

Rövidítés feloldása

Agria: Annales Musei Agriensis, Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve

A MONOKI KISKASTÉLY INVENTÁRIUMAI

Bevezetés

Monok község elsősorban nevezetes szülöttjéről, Kossuth Lajosról ismeretes. Azt már kevesebben tudják, hogy több különleges építészeti emlék szűkebb hazája is. Az egykori uradalmi központban a tulajdonosok maradandó épületeket alkottak. Többek között ezen műemlékekhez tartozik a faluban álló két kastély. Egyikük a 18. századból való, egyemeletes épület, amelyet gróf Andrássy György építtetett 1740 körül, barokk stílusban. Itt 1914 óta iskola működik. A másik kastély eredete azonban sokkal régebbi időkbe nyúlik vissza. Hosszú ideig a mai Magyarország területén megmaradt egyetlen gótikus illetve középkori udvarházat sejtették benne, ezt azonban az eddigi – bár még korántsem teljes körű – kutatások nem igazolták. Írásos emlékek csak a 17. századtól állnak róla rendelkezésünkre. Alábbi írásomban a kastély négy fennmaradt inventáriumából a 17. század végi állapotokat igyekszem rekonstruálni, felhasználva Geróné Krámer Márta¹ és Feld István² helyszíni kutatásait és az ezekről született beszámolóikat.

Település- és birtoktörténet

Monok és környéke történetéről az első írásos emlék Anonymus tollából maradt ránk, aki szerint Árpád és nemesei a Tarcal hegyén túl ütöttek tábort a Takta vize mellett elterülő mezőn egészen a szerencsi hegyig.³

Monokot 1273-ban kapták meg a Bogát-Radvány nemzetségből származó Lúciak, akik hamarosan a faluról Monakiaknak nevezték magukat.⁴ A 14. században a család pályája felfelé ívelt. A Morvai és Rákóczi családokkal közösen bírták a szerencsi bencés apátság kegyúri jogát, egyes családtagok pedig országos méltóságokat viseltek. A legmagasabbra Monaki Mihály fia Sándor vitte, aki Nagy Lajos uralkodásának utolsó két évében asztalnokmester volt.⁵ Az Anjou-kor után a familia eljelentéktelenedett, a 15. században országos szinten már nem játszott szerepet, bár a megyében továbbra is nagy befolyással bírt.

1 GERÓNÉ KRÁMER MÁRTA: A monoki középkori kastély falkutatása és építéstörténete. *Magyar Műemlékvédelem*, 1961–1962. (továbbiakban G. KRÁMER 1962).

2 FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. (továbbiakban: FELD 2000), valamint Uő: Összefoglaló jelentés Monok kiskastély 2000. évben végzett régészeti kutatásáról. In: *Régészeti kutatások Magyarországon, 2000*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 178–180. (továbbiakban: FELD 2003), illetve a 2000. évi kutatás dokumentációja a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tervtárában.

3 ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Budapest, 1975.

4 SZÚCS JENŐ: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. *Történelmi Szemle*, 35. (1993) 43–45., FELD 2000. 61.

5 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. *História Könyvtár*, II. Budapest, 1996. 169., FELD 2000. 61.

A török időkben Monok sem kerülhette el sorsát. Istvánffy Miklós tudósít minket arról, hogy 1567-ben Hasszán temesvári pása Monaki Mihály itteni kastélyát elfoglalta és őt magát fogságba hurcolta. Ennek a hadjáratnak a település is áldozatul esett, az 1567. évi zempléni adórovás az elpusztított helyek között említette.⁶ A család azonban a 16. század végén újból elindult a felemelkedés útján, Monaki Jánost Rákóczi Zsigmond füleki várkapitánnyá nevezte ki,⁷ majd 1625-ben Monaki Miklós bárói címet kapott a királytól.⁸ Fiával, Jánossal azonban 1643-ban a Monaki-família férfiágon kihalt.⁹ János testvérének, Ferencnek három leánya volt, közülük kettőt Annának, egyet Zsuzsannának hívtak. Az egyik Anna, Andrassy Mátyás, a másik Gönczy Márton felesége volt, míg Zsuzsanna Thököly Zsigmonddal kötött házasságot. Az osztozkodás nem lehetett egyszerű, mert egy 1652. évi forrás arról tudósít, hogy Andrassyné Anna elfoglalta Gönczyné Anna monoki szabad házát és eladta Gecser Mártonnak.¹⁰ Hogy ez a szabad ház a ma is álló kis kastély volt-e, az nem bizonyítható, de a fennmaradt első, 1673. évi összeírás, amely már egyértelműen a mai épületről szól, a kastélyt Thököly Zsigmond tulajdonaként nevezi meg.

A 17. század végének háborús állapotai a kastély történetére is kihatottak. Először a család másik ágához tartozó Thököly Imre foglalta el, de bukása után a császár elkobozta a birtokot kastélyostul. Ezután visszakerült az időközben fiúágon kihalt másik Thököly-ág leszármazottaihoz és Bedegi Nyáry Ferenc tulajdona lett, aki egy Thököly-leányt vett feleségül. A 18. század elején végül az épület az uradalommal az Andrassyak birtokába került. (III.) Andrassy György építette fel 1740 körül a ma iskolaként működő nagy kastélyt.¹¹ Később mindkét épület a faluval a Széchenyi család tulajdona lett.

Kutatástörténet

A kastélyban eddig két szakember végzett alaposabb kutatást. Először Geróné Krámer Márta művészettörténész, aki az 1962–1964 közötti felújítás során tett falkutatási megfigyelései alapján fogalmazta meg építéstörténeti koncepcióját. Véleménye szerint a kastély gótikus eredetű, amelyet később reneszánsz stílusban átépítettek. Ezt a következtetést a DK-i oldalon előkerült egyszerű, élszedett ablakkeretből, valamint a 19. századnak tartott DNY-i toldaléképítményből származó, általa gótikusnak vélt töredékek alapján vont le.¹² A munkálatok során került elő a kastély ÉK-i homlokzatán két, az ÉNy-i oldalon egy reneszánsz ikerablak, amelyeken fekete festés nyomai is mutatkoztak, továbbá az É-i oldal emeleti helyiségében egy ugyancsak festett kökeretes, reneszánsz ajtó, már részben a jelenlegi padlószint alatt. Az ÉK-i homlokzaton megtalált ún. futókutya-díszítést a kutatónő a 17. századra helyezte. Véleménye szerint a kastély a 17–19. század között több

6 G. KRÁMER 1962. 95.

7 G. KRÁMER 1962. 93., DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA (szerk.): Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez. Sátoraljaújhely, 1898. 177.

8 G. KRÁMER 1962. 93.

9 NAGY IVÁN: Magyarország Családjai Czimerekkel és Nemzedékrendi Táblákkal. L–Ö. Pest 1860. 555. (továbbiakban: NAGY 1860).

10 G. KRÁMER 1962. 95.

11 A helyi hagyomány szerint az Andrassyak akkor hagyták el a kis kastélyt, mikor az egyik Andrassy gróf-kisasszony meglátott egy akasztott embert a kastéllyal szemközt emelkedő templomdombon. A látvány annyira megviselte, hogy többet nem akart a kis kastélyban lakni és inkább a nagy kastélyba költözött. (Helyi lakos közlése)

12 G. KRÁMER 1962. 98.

átépítésen esett át és mai formáját 1780 előtt nyerte el¹³. Ez a kormeghatározás a kastély DK-i homlokzatának timpanonjában lévő Andrassy-címeren alapult, ez ugyanis még a grófi címer és nem az 1780-tól használt hercegi. A ma barokk kapukerettel rendelkező bejárat eredeti formáját illetően a művészettörténész egy meglehetősen furcsa hipotézissel állt elő. Eszerint a kastélynak eredetileg nyitott bejárata lett volna, úgy vélte, itt egy nyitott „külső pitvar” és egy zárt ún. „belső pitvar” létezhetett korábban. Szerinte ebből a nyitott pitvarból indult a korábbi emeleti csigalépcső. Erre csak az 1698. évi inventáriumot hozza igazolásul, bár az alábbiakban ismertetendő vizsgálataim nem támasztják alá ezt az elgondolást. Az építkezések legutolsó szakaszában épült volna meg álláspontja szerint az alsó pitvar DNy-i oldalán lévő, emeletre vezető széles lépcső. Ennek a lépcsőnek a keletkezését a 18–19. századra helyezte. Feltételezését, hogy a lépcső a kastély átépítésének végső szakaszában készült, megfelelően bizonyítja a lépcső mögötti belső homlokzaton egyértelműen felismert ablaksor, amely egy korábbi periódusból származik. Itt Geróné Krámer Márta a korábbi gerendafödém nyílásait is megtalálta. A kutató szerint a földszinti helyiségek beboltozása fokozatosan történt a 17. és a 19. század folyamán.¹⁴ Végső összefoglalásában a kastély legkorábbi állapotaként egy kétszintes, szabálytalan alaprajzú, hengeres saroktornyú gótikus épületet képzelt el, amelyet az 1567. évi török ostrom után egy külső köpenyfallal megerősítettek és reneszánsz stílusban modernizáltak.¹⁵

Feld Istvánnak a kastély 2000-ben megkezdett s még máig sem lezárult következő felújítása előkészítéseként volt lehetősége korlátozott falkutatásra és néhány kutatóárok nyitására a homlokzatok előtt és az épületbelsőben. Ő azonban még ezt megelőzően két alkalommal is összefoglalta a rendelkezésére álló dokumentációs anyag alapján az épület építéstörténetére vonatkozó álláspontját és számos kérdést fogalmazott meg Geróné Krámer Márta ismertetett koncepciójával kapcsolatban.¹⁶

Kutatásainak rövid összefoglalójában azután megállapítja, hogy a kastélyon megfigyelhető építészeti stílusjegyek, valamint a kutatóárkokból előkerült leletanyag nem utalnak a 16. századnál korábbi időszakra. A reneszánsz ablakkeretek inkább a 16. század utolsó harmadából származhatnak. A kései datálás mellett szól az is, hogy falkutatás során az is kiderült: a kastély D-i sarokrésze egy későbbi hozzáépítés eredménye. Az épület tehát korai formájában az 1590 körül készült közeli golopi kastély formájához hasonlóan „Z” alaprajzú volt, azzal a különbséggel, hogy itt két négyszögű „torony” helyett egy kerek és egy négyzetes, egymáshoz képest átlósan elhelyezkedő épületrész állt. További korszakhatározó lehet, hogy amíg a monoki kastély reneszánsz ablakkeretei horizontálisan szimmetrikusak, addig az 1581-ben épült, ugyancsak nem messze lévő pácini kastély nyílásai még nem mutatnak szimmetriát. Ezeknek az analógiáknak a figyelembevételével a kutató a „Z” formájú reneszánsz kastély építését a 16. század legvégére teszi, elvetve a középkori eredet lehetőségét s így azonosítását is az 1567-ben állt épülettel¹⁷.

Egy 16. század végi építkezést a történeti események is alátámasztani látszanak, ugyanis a Monaki család csillaga ebben a korszakban emelkedett ismét felfelé, amint erre a történeti részben már utaltam. Monaki János 1595-ben füleki kapitány, tehát olyan

13 G. KRÁMER 1962. 98.

14 Uo.

15 G. KRÁMER 1962. 99.

16 FELD ISTVÁN: A monoki reneszánsz kastély. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXVII. (1999) 403–416. (a továbbiakban: FELD 1999), FELD 2000. 59–63.

17 FELD 2003. 178–180.

személyiség, akinek reprezentációs célokra egy közönséges udvarháznál komolyabb építmény szükségeltett, és ehhez az anyagi erőforrások is rendelkezésére állhattak.

Ami a részleteket illeti, a kutatás során megállapítást nyert, hogy a kastély alsó szintjének terei eredetileg nem voltak lakhatók, alacsony belmagasságuk eleve csak alárendeltebb, mintegy „szigetelőszint” funkciót engedett meg. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a külső falak körben magasabbra futottak, mint a legkorábbi emeleti födém, azaz itt minden valószínűség szerint egy egykor pártázatos, „felsőmagyarországi” kastélyépülettel állunk szemben. Ezen épület eredeti nyílásrendszere és lépcsőfeljárójának helye nagyrészt meghatározható volt, már amennyire ezt a jelentős 17. századi, majd főleg 18. századi átépítése lehetővé tette. Az előbbieken során épülhetett meg a kutató szerint a kastély DNy-i sarokrésze, ekkor pincézheték alá az ÉNy-i részét is, s a homlokzat is új vakolatdíszítést kapott. Majd egy 1780 előtti nagy átépítés tulajdonképpen jelentősen „feltolta” az emeleti járószintet, elbontva az említett pártázatot, s az azt hordó térdfalat használták fel az újonnan kialakított födém számára. Ekkor elfalazták illetve elbontották a korábbi ablakok jelentős részét, kívülről rézsús támfallal támasztották meg a K-i homlokzatokat, s végül ekkor készült el a mai lépcsőház is. A D-i portikusz és a tetőzet megépítésével ekkor nyerte el mai formáját az épület.¹⁸

Az inventáriumok

Mint láttuk, magáról a monoki kiskastélyról kevés írott adat ismert. Az első olyan forrás, amely bizonyíthatóan erről az épületről szól, az 1673. évi inventárium. Ezen kívül még további három ismeretes, a legutolsó 1703-ból. A négy leltár tehát egy viszonylag rövid, 30 éves időtartamot fog át. Ennek előnye, hogy a kastély akkori állapotáról pontosabb képet kapunk, hátránya, hogy az építési periódusokról nem nyújt közvetlen információt. Az mindenesetre nagy biztonsággal megállapítható, hogy az inventáriumok által meghatározott harminc év alatt nem történt lényegi változás a kastély épületében. A négy leltár alapján tehát a 17. század végi állapotokról kapunk bővebb információt.

Az összeírások elemzése sok hasznos információt hordoz, de néhány esetben megállapítható, hogy az összeíró pontatlan adatokat vetett papírra. Alapos vizsgálattal ezek egy részére magyarázatot lehet adni. Így az ilyen jellegű források elemzésekor nagy fontossággal bíró ablakok esetében néhányszor előfordul, hogy a különböző inventáriumok eltérő számú nyílászárót jegyeznek fel, bizonyíthatóan ugyanabban a helyiségben. Ennek több oka is volt. Például az 1673. és az 1698. évi leltárban csak az üvegezett ablakokat számolták. 1685-ban az ablakok be voltak falazva, így valós számukat írták le, míg az 1703. évi összeíró ebben a kérdésben már nem volt következetes, így nem minden térben jegyezte fel az ablakok számát, illetve csak az egyik helyiség befalazott ablakaiban kialakított lőrésüket tartotta említésre érdemesnek. A helyiségek ablak szerinti azonosítását tovább nehezíti, hogy a szobákban közel azonos számú, általában 2-3 ablak volt. Összességében azonban ezek a különböző szempontok segíthetik a vizsgálatot, hiszen optimális esetben két inventáriumból is kiderülhet, hogy egy helyiségben valószínűleg három darab kétszárnyú ablak volt.

18 FELD 2003. A kastélyra vonatkozó adatok legújabb összefoglalása: NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBES-TYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest–Miskolc, 2007. 83–85. Itt a szerzők azonban még csak három inventáriumról tudtak.

Előfordul, amikor erősen valószínűsíthető, hogy az összeíró figyelmetlenségében helytelen adatot jegyzett le. Erre jó példát találunk az 1685. évi leltárban, amikor a K-i oldalon lévő helyiség után azt írja, hogy emellett K felől egy boltozott szoba nyílik, eközben teljesen nyilvánvaló, hogy az említett helyiség Ny-i (egészen pontosan ÉNy-i) irányban van.

Az 1673. évi leltár¹⁹

A latin nyelvű inventárium Thököly Imre fejedelem bátyja, Thököly Zsigmond (1618–1678) birtoklása idején készült, aki valószínűleg első felesége, Monoki Zsuzsanna révén került a birtokba.²⁰

A leltár nyolc helyiséget sorol fel. A szinteket nem különbözteti meg, de a későbbi inventáriumok alapján jól behatárolható, hogy az alsó négy illetve a felső négy szobáról van szó, a pitvarok nélkül. Az összeíró a másik három leltározóval ellentétben az emeletről indult és a földszinten fejezte be a munkát. A terekben lévő berendezési tárgyakkól azt a következtetést vonom le, hogy a kastély ebben az időszakban időnként a földesúr által lakott birtokközpontként funkcionált. Erre utal „a palota ahol ebédelni szoktak” megnevezésű szoba módosabb felszerelése, ágyak, párnák, hosszú és kisebb székek, almárium, kályha. Az alsó szinten a sütőház melletti helyiségben pedig tíz tányért említenek. Az úr tehát néha megszállhatott a kastélyban egy-egy időszakra, az éjszakai nyugalomhoz és az étkezésekhez biztosítva voltak a reprezentatív feltételek. Az épület többi helyisége raktári funkciót töltött be, szerszámok, termények, nyersanyagok, amelyekről az összeíró említést tesz. Az ablakok általában üvegezettek, a kastély fegyverzete pedig két szakállas puskából áll. A későbbi leltárakkal összevetve azt lehet mondani, hogy az épület a vizsgált periódusban lehetett a legjobb állapotban és ebben az időszakban volt ellátva olyan felszereléssel, amely egy egyszerű tisztviselőnél magasabb rangú személy huzamosabb vagy alkalmoszerű ott tartózkodását feltételezheti.

Az 1685. évi leltár²¹

A leltár magyar nyelven íródott, abból az alkalomból, hogy a király elkobozta a bukkott fejedelemtől, Thököly Imrétől a kastélyt. A leírás jóval bőbeszédűbb, mint a korábbi. Említést tesz az udvarról és az ott található épületekről, kertekről. Az épület bejáratát is leírja, akárcsak az alsó és az emeleti pitvart és a lépcsőt. További fontos információ az árnyékszékek, a két pitvar illetve a pincék megjelenése a leltárban. A kastély állaga igen leromlott, az összeíró gyakorta használja a „rosz” illetve a „*semmire való*” szavakat. A háborús állapotokra utalnak a befalazott ablakok, de fegyverzetként mindössze egy rossz szakállas puskát említenek. A felszerelés roppant szegényes, néhány szerszám, gazdasági eszköz. Huzamosabb emberi tartózkodásra a kályhákon kívül mindössze egy nyoszolya, egy asztal és néhány szék utal. Az udvari helyiségek közül megemlíti egy igen rossz állapotú konyhát. Ez arra enged következtetni, hogy a kastély egy nem sokkal korábbi időszakban – azaz az említett 1673. év előtt, talán még a 17. század közepén – jóval reprezentatívabb körülményeket biztosított, főúri lakhelyként szolgálhatott. Ez a korszak talán a bárói címet szerzett Monoki Miklóshoz, illetve fiához, Jánoshoz köthető.

19 Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archivuma, E 156 Urbaria et Conscriptioes, Fasc. 9. No. 8 (továbbiakban: U et C.)

20 NAGY 1860. T–Zs. 288.

21 U et C. Fasc. 152. No. 27.

A helyiségek beazonosítása szempontjából fontos, hogy e leltár a szobákat néhány esetben égtájuk szerint jelöli. Ugyanakkor ez az inventárium néha ellentmondásba keveredik a többivel, illetve a fennálló épületre vonatkozó ismereteinkkel, ezért fokozott forráskritikával szabad csak használni.

*Az 1698. évi leltár*²²

A leltár Thököly Zsigmond, illetve (mivel ő ekkor már nem volt az élők sorában) örökösei számára készült. A Thökölyek tehát eddigre valamilyen úton-módon visszakapták monoki birtokukat a királytól.

Az inventárium részletes, a kastély környékét is leírja, a belső terekről és egymáshoz való viszonyukról is bőszeges információt nyújt. Az épület állagában némi javulás történhetett, így visszakerültek az ablaküvegek, de az összkép továbbra is egy elhanyagolt házat sejtet. Egyik helyiségben sincs alvásra alkalmas bútor, mindössze egy „*semmire való nyoszolyát*” említenek. A leírás alapján feltételezem, hogy az épület inkább mezőgazdasági, raktári célra szolgált.

*Az 1703. évi leltár*²³

Az inventárium a később grófi címet szerzett Nyáry Zsigmond részére készült, aki Bedegi Nyári Ferenc és Thököly Zsófia (Thököly Zsigmond leánya) házasságából született,²⁴ így nyilvánvalóan anyai örökségként jutott a birtokhoz.

A leírás szintén megemlíti a kastély környékét és az összes korábbi leltárakból ismert helyiségeket. Ekkorra a kastély udvarát, kerítését helyrehozták, de az épület állaga a korábbi időszakokhoz hasonló lehetett, magasabb rangú személy itteni tartózkodása nem feltételezhető, a raktári jelleg dominál. A közbiztonsági helyzetre jellemző (kuruc bujdosók mozgalma) az ablakok ismételt befalazása és „*lövő lyukak*” létesítése. Az inventárium szót ejt két bástyáról is, amelyeken a leltár készülte előtt nem sokkal felújítási munkálatokat végeztek. Ezekről a korábbi összeírások egy szót sem ejtettek. Sajnos a bástyák helyzetére a leíró nem tér ki, nem lehet tudni, hogy a két objektum a kastély körüli – ugyan kifejezetten nem említett – falon van-e, vagy pedig esetleg az épület két saroktornyát nevezi meg bástyaként. Én az utóbbit tartom valószínűbbnek. Ma egyébként a kastélyt övező falon látható egy kis bástya, azonban ennek korát régészeti ásatás nélkül nem lehet meghatározni, ezért a forrásban említett bástyával való azonosítása sem lehetséges.

Topográfiai elemzés

A kastély udvara

A kastély udvaráról az 1685. évi, az 1698. évi és az 1703. évi inventárium ad tájékoztatást. Ezek szerint az udvart az 1685. évben silány állapotban lévő sövénykerítés vette körül, ami előtt egy szintén rossz állapotú árok húzódott. Az 1703-ban a sövénykerítést

22 U et C. Fasc. 9. No. 8.

23 U et C. Fasc. 104. No. 50.

24 NAGY 1860. L–Ö. 182.

már felújíthatták. Az udvarra nyíló bejárat egy kétfelé nyíló nagyobb kapuból és egy mellette álló kis deszkaajtóból állt. Az udvaron belül volt egy igen rossz állapotú, kőből épült konyha, amelyet már nem használtak. Alatta egy pince volt, ebben 1698-ban sört tartottak. 1703-ban három ól (istálló?) állt még az udvarban, amelyekben 38 ökör fért el. Szintén a kastélyhoz tartozott egy sövénykerítéssel leválasztott veteményes és gyümölcsös, ahová 1703-ra egy új csúrt is építettek.

A mai terepviszonyok alapján nem lehet a fenti objektumok elhelyezkedéséről semmi biztosat mondani. Csak feltételezhető, hogy a korábbi kapu helye azonos a maiéval, illetve a kerítés a ma meglehetősen lepusztult állapotú kőkerítés helyén futott. A mai fal előtt ároknak a felszínen nyoma sincsen, É felé viszont két oldalt meredeken esik a terep, itt erre szükség sem lehetett.

A kastély bejárata

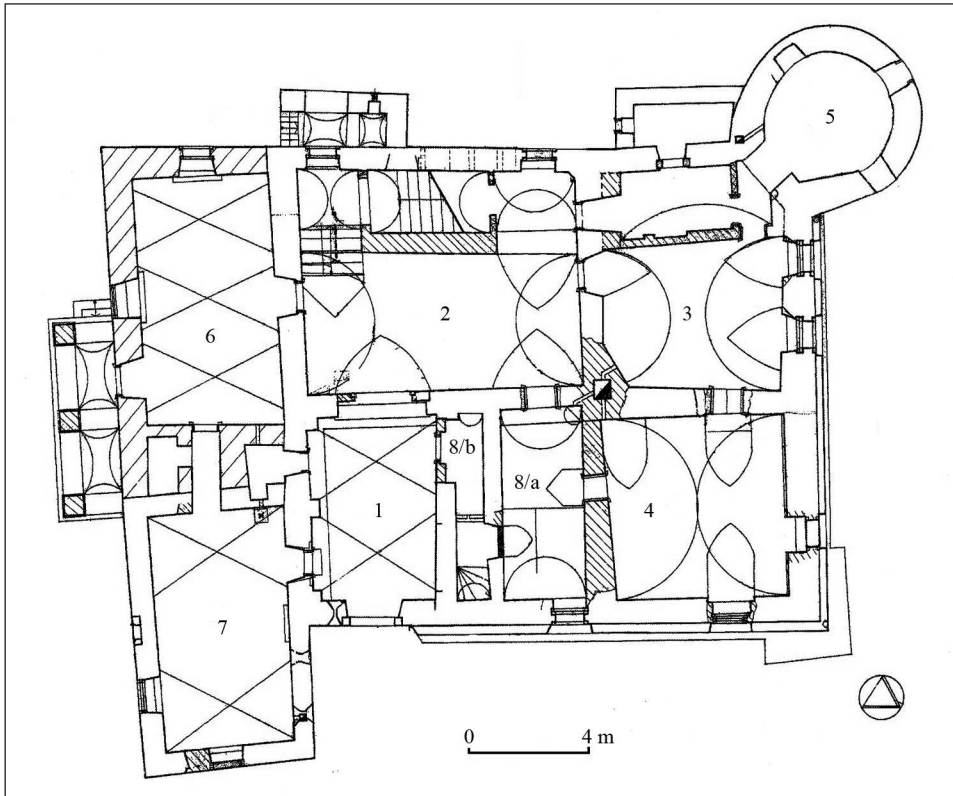
A kastély bejárata a leírások alapján jól meghatározható. Ezek szerint a kapu előtt egy zsindelezett filagória volt, amelyre falépcsők vezettek. A kapu két részből állt. A külső egy felvonó kapu volt, a belső pedig egy egész fából faragott deszkaajtó, amelynek tolóretesze a kőfalba járt. A fentieket mai helyzettel összevetve azonban súlyos értelmezési problémákkal szembesülünk. A mai kapu egy átalakított barokk stílusú bejárat, amelyik a mai járószinttel egy magasságban helyezkedik el. Az összeírásokból kitűnik, hogy a korabeli ajtó a járószintnél magasabban helyezkedett el, és a felvonó kapunak is akkor van értelme, ha előtte valami árokféle húzódik. A megoldás kézenfekvő lenne: a kastély előterét a későbbi korokban bizonyára feltöltötték. A Feld István által a mai kapubejárat előtt húzott kutatóárok azonban ennek a feltöltésnek semmi érdemi nyomát nem mutatta²⁵ és ennek tükrében a források információi nehezen megfoghatókká váltak. Ebben a helyzetben egy olyan problémával szembesülünk, amikor a régészeti eredmények ellentmondani látszanak az írásos emlékeknek. Itt kell azonban megjegyezni, hogy például a már feljebb említett kerek toronynál, amely a kastélyt övező kőfalban áll – a kastély bejáratától mintegy 30 méterre – jól érzékelhető a feltöltődés. Az egyébként ismeretlen korú építmény bejárata, járószintje, sőt egyik lőrése jóval a mai járószint alatt helyezkedik el, így továbbra sem vethető el az a gondolat, hogy a kastélyudvart legalább egy részén feltöltötték. A kérdés eldöntéséhez véleményem szerint további régészeti kutatásra van szükség.

A kastély alsó szintje

A kastély alsó szintje a leírások egyhangú állítása szerint öt bolthajtásos helyiségből állt. Megállapítható tehát, hogy az alsó szint beboltozása az eddigi kutatás által feltételezett időpontnál korábban, már a 17. században megtörtént, bár sem Geróné Krámer Márta, sem Feld István nem számolt egy egységes, 18. századi boltozással.

A bejáratú ajtótól a pitvarba lehetett jutni. A források egy bolthajtásos, kőből rakott helyiségről beszélnek. Ez minden bizonnyal a ma is létező pitvarral megegyező tér (1. kép 1. tér), mely napjainkban két részből áll. Az egyik rögtön a bejárat utáni kisebb rész, ahonnan Ny felé állva jobbra az egykori lépcsőfeljáró és a pincelejárát található (1. kép 8/b tér és 8/a tér alatti pincelejáró) balra pedig egy másik helyiségbe jutunk (1. kép 7. tér). Erről az ajtóról a leltárak soha nem tesznek említést, ennek ellenére valószínűleg létezett,

25 Hasonlóképpen a kastély többi homlokzata előtti árkok: FELD 2003. 178–180., alaprajzzal.

1. A kiskastély földszinti alaprajza a falkutatás eredményeivel
(ritka sraffozás: 17. sz., sűrű sraffozás: feltehetően 18. sz.)

mert különben a D-i tér megépítése előtt e helyiség belülről megközelíthetetlen lett volna. A kisebb pitvarból Ny-ra nyílik a nagyobb pitvar (1. kép 2. tér), ahol a mai lépcsőfeljáró, illetve jobbra és balra egy-egy helyiségre nyíló ajtók vannak.

Úgy tűnik, a 17. században a két pitvart egy helyiségként kezelték, feltehetőleg nem voltak elválasztva. Az emeletre nem a ma álló széles lépcsőn jutottak, hanem a bejáratnál jobb kézre lévő szűk csigalépcsőn, amelynek maradványai ma is láthatók (1. kép 8/b. tér). A mai lépcső egy későbbi periódushoz köthető, erre utalnak a lépcső mögötti elfalazott korábbi ablakok.²⁶ Az inventáriumok elemzése alátámasztja ezt a következtetést. Bár a földszinti helyiségek leírásakor a lépcső pontos helyéről, illetve típusáról a leírások nem tesznek említést, az emeleti terek következőkben említendő vizsgálata kapcsán kiderült, hogy a 17. század végén még a csigalépcsőt használták.

A földszint K-i helyiségei

Napjainkban a pitvartól K-re két bolthajtásos tér nyílik, melyek között egy átjáróban egy bizonyára újabb eredetű füstölő helyezkedik el. Az ÉK felé eső helyiségnek (1. kép 7. tér)

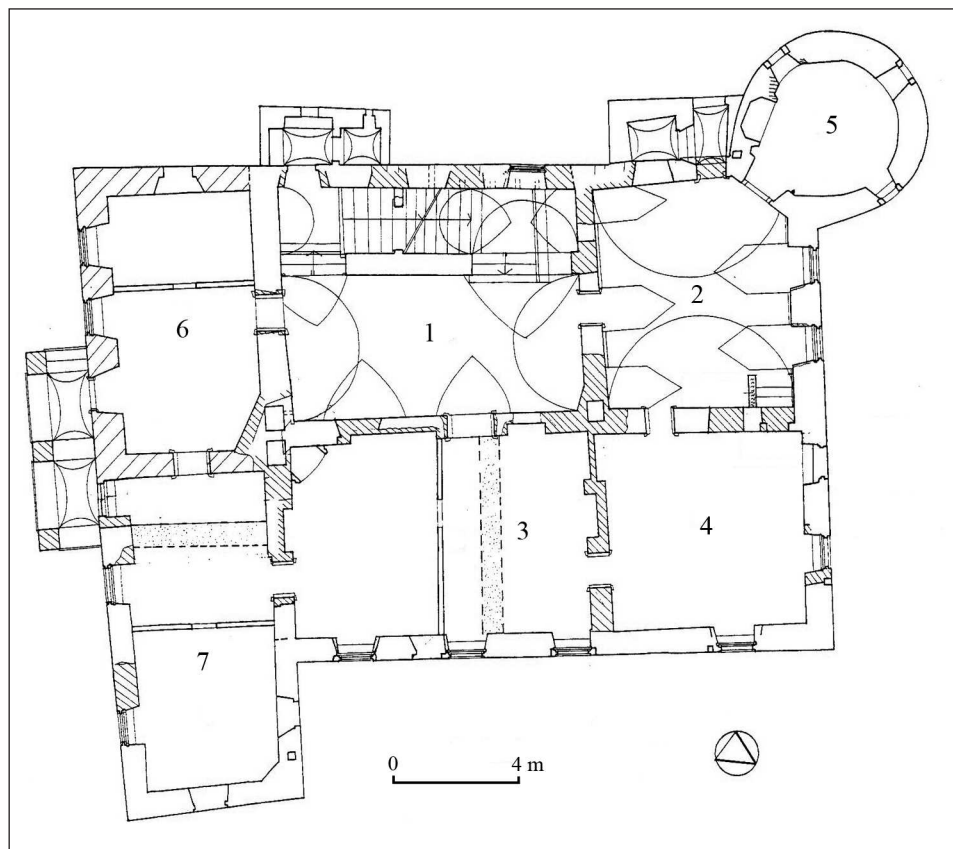
²⁶ Feld István a lépcsőt először az 1780. évi átépítéshez kötötte: FELD 2000. 62–63.

két ablaka van és a kastély bejárati ajtaja előtti térre két lőrés néz. Két ajtaja közül az egyik a DK-i szobára, a másik a kisebb pitvarra nyílik. A DK felé eső térnek (1. kép 6. tér) szintén két ablaka van. Három ajtaja közül egy a nagyobb pitvarra, egy az előbb említett „boltba”, egy pedig a tornác alatt a szabadba vezet. A falkutatás során kiderült, hogy ez a helyiség később épült hozzá a kastélyhoz. A leltárakból nyilvánvaló, hogy ez a tér 1673-ban már állt. Nem létezett azonban a tornác alatt lévő kijáratú ajtó és valószínűleg a füstölő sem. Ebben a szobában 1673-ban csak mezőgazdasági eszközöket, illetve terményt jegyeztek fel. Az 1685. évi inventárium egy „*belül fűtő zöld kályhás kemencé*”-ről is ír, egy molnár készítette asztalról, valamint megemlíti két félig elfalazott ablakot. 1698-ban „*más sütő ház*”-nak nevezték, amelyben egy omladozó kemence és két vasrostélyos ablak volt. 1703-ban pedig az ajtókon kívül másról nem tesznek említést. A szomszédos boltozott térben 1673-ban csak terményeket és mezőgazdasági eszközöket jegyeztek fel, 1685-ben mindössze két betapasztott ablakról tudunk, 1698-ban két vasrostélyos ablak, három új kád és 16 hordó volt itt. Az előbbi helyiségnek (1. kép 7. tér) a D-i külső falán találta meg Geróné Krámer Márta az általa gótikusként meghatározott elfalazott ablakot, a mai járószinthez viszonyítva elég alacsonyan.

A földszint Ny-i helyiségei

A pitvartól Ny-ra szintén két helyiség található. A ÉNy-i részen egy szoba (1. kép 3. tér) és az ebből É-i irányba nyíló boltozott tér (1. kép 4. tér). Ha a mai viszonyokkal összehasonlítjuk, némi változást tapasztalunk. A Ny-i helyiségben egy kis leválasztott előtér található, amelyből DNy-ra a szabadba nyílik egy ajtó. Szintén változás van az É-i térben. Ezt később kettéosztották egy nagyobb és egy kisebb helyiségre. A falkutatás eredményei szerint ezek a változások valamelyik barokk átépítéshez kapcsolhatóak. Az inventáriumokból világosan kiderül, hogy a 17. század végén az É-i oldalon csupán két helyiség volt. Az ÉNy-i volt a sütőház, amelyet valószínűleg konyhaként is használtak a korszakban. Erre utal a házban egyedül itt található „sütő kemencének” nevezett tűzhely. Mint fentebb említettem, magasabb rangú személy tartós itt tartózkodása nem feltételezhető, így az esetlegesen itt tartózkodó gazdasági tisztviselőknek megfelelhettek a gyengén felszerelt sütőház is alkalmi ételkészítésre, bár, mint arról szó volt, az udvarban említenek egy külön álló konyhát is. A sütőháznak azonban több „rejtélye” is van. A legnagyobb a kastély ÉNy-i sarkán álló kerek torony (1. kép 5. tér), amelynek alsó szintje kapcsolatban kellett, hogy álljon a sütőházzal. Ezt az alsó szintet azonban egyik inventárium sem említi. Erre az lehet a magyarázat, hogy a sütőházzal szervesen kapcsolódó részként és nem külön helyiségként kezelték. A másik problematikus kérdés, hogy az 1698. évi leltár ebben a helyiségben 3 ablakról szól, amíg az 1673. évi és az 1685. évi kettőről. Mint már írtam, a monoki inventáriumok következetlenségnek tűnnek az ablakokat illetően. Szintén nem történik említés a torony alján lévő lőrésekről sem.

A sütőházból É-ra nyíló bolt raktárhelyiség volt (1. kép 4. tér). 1673-ban 10 tányér mellett egy sajtnyomót és egy vajköpülőt jegyeztek fel itt. Ekkor azt is említik, hogy az alsó folyosóban egy hordó mész van. Vajon mit értettek ez alatt? A beazonosításkor két lehetőségre lehet gondolni. Az egyik a csigalépcső kis előtere, a másik pedig a pincegádor. (1. kép 8/a és 8/b terek). 1685-ben két betapasztott ablakát említik, 1698 szintén két vasrostélyos ablakát, 1703-ban az ablakok be voltak tapasztva, csupán lövő lyukaknak hagytak itt helyet.

2. A kiskastély emeleti alaprajza a falkutatás eredményeivel
(ritka sraffozás: 17. sz., sűrű sraffozás: feltehetően 18. sz., szaggatott vonal: elbontott falak)

A pince²⁷

A pincejáró a bejárati pitvar É-i felén található, rögtön az ajtó mellett. Az 1673. évi leltáron kívül az összes inventárium említi. Valószínűleg a ma is látható formában létezett a lejáró, ezt a források is alátámasztják. Ezek szerint egy kétfelé nyíló ajtón keresztül lehetett megközelíteni a pincegádort, amelyből egy 3 ágú lőrés nézett a szabadba. Ma ezt a külső köpenyfal elfedi. Az összeírások a pincét egyöntetűen boltozott térnek említik, amelyből azonban egy földbe ástott rejtekpince nyílt. Ma itt egy két részből álló boltozott pincét találunk, amelyet keskeny folyosó köt össze. A pincében végzett építési munkálatok során azonban egy mélyebb szinten előkerültek egy boltozatlan „föld” pince maradványai is. Az inventáriumokban emlegetett „rejtekpince” megnevezés vagy ezt az utóbbit takarja, vagy pedig az ÉNy-i irányba fekvő, mára már beboltozott kisebb pincét. Szintén érdekes, hogy az 1698. évi leltár négy ablakot jegyez fel itt, holott manapság két szellőzőrésen kívül egy sem látható.

27 Alaprajzát lásd: FELD 2000. 54. kép. Az itt feltételezett „korai mag” létét a 2000. évi kutatás nem igazolta.

Az emeleti helyiségek

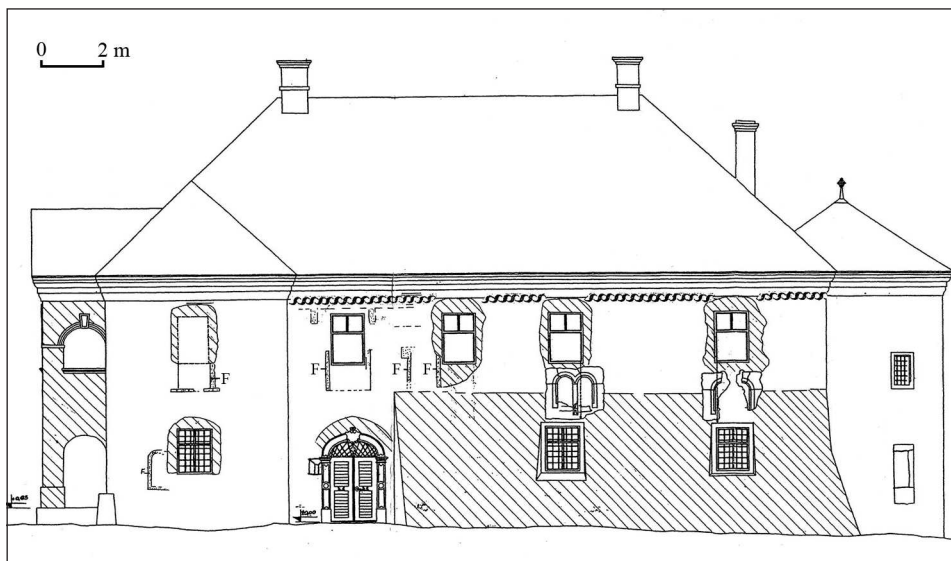
A kastély emeleti szintje mai állapotában hat helyiségből áll, amelyből két tér boltozott (2. kép 1. és 2. terek). Ezzel szemben az inventáriumok öt helyiségről beszélnek, amelyből kettő boltozott, három pedig gerendás mennyezetű volt. A térfedés építészeti megoldása mellett a rekonstrukcióhoz további segítséget nyújthat az árnyékszék elhelyezkedése. Ezekből az emeleten három volt, kettő a Ny-i, egy pedig a K-i falnál, a csigalépcső környékén. Az emelet falkutatása kimutatta, hogy a különböző terek közötti válaszfalak az idők folyamán többszöri módosításon mentek át, így a vizsgált időszakban az emeleti szobák elosztása nem volt azonos a maival (2. kép).

A 17. századi állapotokat a leltárak menete szerint próbálom rekonstruálni és ezt az adott helyen érvekkel alátámasztani. A leltárakból direkt módon nem derül ki a földszint-ről felvezető lépcső elhelyezkedése és építészeti jellege, csupán annyi, hogy egy „félszer” ajtó közbeiktatásával egy, az épület É-i részén elhelyezkedő gerendás mennyezetű felső pitvarba érkezett. Ez tehát ugyancsak a mai lépcső későbbi eredetét támasztja alá, hisz az a felső szint egyik boltíves szobájába (2. kép 1.) vezet, egy kétszárnyas ajtón keresztül. Ezt felső pitvart az 1673. évi inventárium kivételével mindegyik leltár említi. Általában kevés használati tárgyat jegyeztek fel itt. 1685-ben egy asztalkát meg egy sütőteknőt, 1698-ban egy kalodát. Az 1685. évből több egyéb információt is kapunk:

„Az garádicson hogy felmennek, vagyon egy nagy pitvar, melynek padlása deszkás, de igen romladozott állapottal, ezen négy ablak, de mostan be vannak rakva. Ebben vagyon bal kéz felől egy kis árnyékszék, ajtó nélkül...”

Sajnos, ez az egyetlen leltár, amelyik az emeleti pitvarral ilyen bőven foglalkozik, ezért ezen túl csak a helyiség elhelyezkedése és a falkutatás adatai adhatnak még támpontot. Mindenesetre az ablakok vonatkozásában úgy tűnik, hogy egyetlen külső fal jöhet szóba, mégpedig az ÉK-i homlokzaton, azaz a földszinti bejárat feletti, egykor szélesebb helyiségről (2. kép 3. tér) lehet szó. Itt azonban a külső a falszakaszon nincsen hely négy ablaknak meg egy árnyékszéknek, arról nem is beszélve, hogy a feljárati lépcsőt is e fal mellett kellene keresnünk. A négy ablak azonosítása igen komoly problémát jelent. Feloldása elképzelésem szerint kétféleképpen lehetséges. Ha az adott forrást felülbíráljuk, láthatjuk, hogy a négy ablak mindössze egy inventáriumban tűnik fel és éppen a néhány egyéb pontatlanságot is felvonultató 1685. éviben. A leltározó megjegyzi, hogy be vannak falazva, tehát a fényviszonyok is kérdésesek. Sajnos, a többi leltár nem tesz említést az emeleti pitvar ablakairól. A korabeli épületekben a négyablakos helyiségek igen nagy terűek lehetnek. Jellemző, hogy pl. a monoki kastélyban a továbbiakban említendő palotatereknek is csak három ablaka van, de a regéci vár általam elemzett²⁸ inventáriumában is csak a legnagyobb terű helyiségekben található négy ablak. Tehát arra is gondolhatunk, hogy az összeíró kis lőrösszerű nyílásokat is ablaknak nevezett vagy elírt valamit. Amennyiben viszont hitelesnek fogadjuk el az írott forrást, a másik magyarázat az lehet, hogy az emeleti pitvar magába foglalta a K-i szárny K-i végét (2. kép 7. tér) is. Ebben az esetben a négy ablak elhelyezkedése nem jelentene problémát. Itt az osztófalón átalakításokat a falkutatás is kimutatott, bár a megfigyelt jelenségek inkább egy ajtóra utalnak. Ezen kívül példaként hozhatjuk fel az említett földszinti pitvart, amelyik egy

28 MELEGH SZABOLCS: A regéci vár birtoklástörténete. In: A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara Tudományos Diákköri Közleményei. 1. Miskolc, 2003.

3. A kiskastély ÉK-i homlokzatának kutatási felmérése
(sraffozás: 18. sz., F: korábbi ablak keretének fészke)

nagyobb és kisebb térre oszlott (ajtó nélkül), mégis mindig egy helyiségként írnak róla. Ez a variáció itt sem zárható ki.

A szintén említett ajtó nélküli árnyékszékkel látszólag könnyebb dolgunk lenne. Bár a leltár csak annyit említ, hogy „balkéz felé”, de ezen csak a kastély ÉK-i oldalát értheti. Az itteni ablak környékén elfalazás, illetve lefaragás nyomait tárta fel a 2000. évi kutatás (3. kép). Ezek talán az egykori árnyékszék maradványai lehetnek, bár Feld István inkább többszörös ablak-átalakításra gondol, s alul akna sem került elő.²⁹ Az 1685. évi leltár végül egy padlásra vezető lépcsőt is említ, ennek elhelyezkedését azonban nem lehet megállapítani.

Az É-i palota és az ebből nyíló bolt

Az emeleti pitvarból É-ra egy palotának nevezett helyiség nyílt (2. kép 4. tér), ezt minden leltár említi. Az 1673. évi inventárium „másik felső palotának”, az 1685. évi leltár „pitvarból bal kézre nyíló háznak” nevezi. Az utóbbi évben egy deszkás mennyezetű, 2 befonott ablakos helyiségről van szó és egy kívül fűtő rossz kemencéről. Ezzel szemben az 1673. és az 1698. évben 3 ablakot említenek, kályha nélkül, de kétség nem fér hozzá, hogy ugyanazon szobáról van szó. Az 1673. évben raktározásra használhatták, elsősorban mezőgazdasági termények voltak itt. Sajnos itt is szembesülnünk kell az írott források következetlenségeivel, hiszen hol 2, hol 3 ablakról van szó, illetve a kályhánál is ellentmondásba ütközünk. Tovább bonyolítják a helyzetet a helyiségben jól megfogható átalakítások. Ennek a térnek a külső falaiban található a három reneszánsz ablakkeret, a D-i osztófala egy későbbi átalakítás során keletkezett, a nyugati osztófal északi sarkában a járószint alatt egy reneszánsz kőkeretes ajtóra bukkantak.

29 A 2000. évi kutatás dokumentációja a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Tervtárában.

Kezdjük a helyiség méreteivel. A mai D-i osztófaltól mintegy 2 méterre D felé egy korábban elbontott osztófal nyomait tárták fel, amely a pitvart és a tárgyaló teret választotta el. Feltételezhető, hogy az általunk vizsgált időszakban a mainál nagyobb méretű szobáról van szó. Mivel egykor biztosan reprezentatív célú helyiségként szolgált, valószínűleg kályha is állt benne. Ma a tárgyaló térben négy ablak található, amelyek kialakítása egy későbbi időszakban történt meg. Valószínűsíthető, hogy a 16–17. század fordulóján 3 ablak volt a helyiségben. A reneszánsz ajtóról és a szinteltolódásokról – mivel ez a kérdéskör a kastély egészét érinti – az összefoglaló részben szövegek bővebben.

Az északi palotából Ny felé egy boltozott helyiség nyílt. Mindegyik inventárium említi. Az 1673. évben raktárnak használták. Volt itt szárított gyümölcs, szemes termés, vasabroncs, nyers bőr, valamint 2 szakállas puska. Ezekon kívül három ablakáról esik szó. 1685. évben szintén három ablakot említenek, egy belülfűtő földkemencét, egy nyoszolyát, egy árnyékszékét és 4 vashorgot. 1698. évben szintén 3 ablakot írnak le, illetve említik a 4 vashorgot és az árnyékszékét is. Ebben az időben szerszámraktárnak használták. 1703-ban már csak „pár ki be járó galambról” van itt szó. Ha az írásos adatokat összevetjük a kastély mai állapotával, akkor az ÉNy-i helyiséggel tudjuk azonosítani (2. kép 2. tér). Ez is boltozott, a torony mellett a falkutatás a később elbontott árnyékszék-építmény bejárati ajtaját is azonosította. Kérdéses talán csak az ablakok száma lehet. Itt ma jelenleg az ÉNy-i falban kettő, a DNy-i oldalon egy, de a kapcsolódó toronyszobában további három ablak található. Ugyanakkor a toronyszobát soha nem említik, valószínűleg szerves egységként kezelték a boltozott térrel.

A K-i palota és az ebből nyíló bolt

K-i palotának minden bizonnyal a kastély DK-i szárnyát nevezték (2. kép 6. és 7. tér). A pitvar elhelyezkedésétől függően a 16–17. század fordulóján az egész K-i front vagy egyetlen nagy helyiséget képezett és a ma meglévő osztófal egy későbbi korszak eredménye (ezt a falkutatás eredményei teljesen nem zárják ki), vagy pedig a tárgyaló tér csupán a K-i oldal DNy-i fertályára redukálható.

Az 1673. évben ez volt a kastély reprezentatív helyisége. Már az elnevezése is mutatja: „A palota ahol ebédelni szoktak”. A felszerelése is gazdagabb volt. Asztal és székek mellett ágy, párnák, almárium, egy zöld kályha és a korszakot végigkísérő 3 fogas szerepelt a leltárban. A helyiségben 3 üvegezett ablak volt. A későbbiekben, ahogy a kastély is jelentéktelenségbe süllyedt, a felszerelés is megcsappant. Az 1685. évi leltárból megtudjuk, hogy egy kőfalba rakott almáriumon kívül egy „hitvány lábon álló almárium”, egy semmire való nyoszolya, láda is szerepelt a berendezések között. Az állandóságot az almárium mellett a 3 fogas és a kályha jelentette. Ebben a leltárban 5 darab üveglablakot jegyeztek fel. Az 1698. évi leltárból újabb részinformációkat kapunk. Megtudjuk, hogy a zöld kályha kívül fűtős, az almárium zöldre és sárgára volt festve és a három fogas is megmaradt egy asztal társaságában. Az ablakok száma három, amelyek ekkor be voltak tapasztva. 1703. évben a kályha sütő kemence néven szerepel, de megtalálható a 3 fogas – immár ócskának titulálva – valamint a falban elhelyezkedő almárium is. Ekkor 6 db üvegezett ablakról van szó és említik, hogy a mennyezet deszkázott. Amint a fenti felsorolásból kitűnik, az ablakok száma az egyes leltárakban igen változó. Lényeges különbség azonban, hogy amikor a magasabb számok fordulnak elő, akkor üvegezett ablakról beszélnek. A körülmények szerencsés összejárása folytán tehát azt a megállapítható, hogy a helyiségben három kétszárnyú ablak volt, melyek közül 1685-ben egy ki volt törve. Ez

a szám megegyezik a ma ismert ablakok számával, bár a DK-i oldalra 1780 előtt épített tornác biztos okozott módosulást. Azt azonban – mint a földszinten, itt az emeleten is – biztosan megállapíthatjuk, hogy ez az épületrész a 17. század végén már létezett.

Ebből a helyiségből egy boltozott helyiség nyílt. Itt az 1673. évben másfél üvegablakot és szerszámokat jegyeztek fel. Az 1685. évben egy pléhes, vaskilincses ajtót, egy új zöld kályhás, kívül fűtő kemencét, körülötte lócával, két üvegablakot, a boltozatban ütve négy vaskapcsot, egy rossz almáriumot, különböző székeket, egy nyoszolyát, egy rossz szakállas puskát, egy fogast, csomó szerszámot és egy, a boltból nyíló árnyékszékét ajtóval jegyeztek fel. Az 1698. évben egy béllet pléhes ajtót, egy új zöld kályhás kemencét, egy fogast, két üvegablakot, négy horgas vasrudat (valószínűleg a vaskapcsok), egy rossz szakállas puskát, munkaeszközöket és egy Ny-ra nyíló árnyékszékét említettek béllet ajtóval. Az 1703. évben egy béllet pléhes ajtót, egy kis kályhás kemencét - amely körül deszkaszél volt - egy öreg viselt asztalt, egy deszkából készült almáriumot három db fában foglalt ablakkal, egy fogast és egy boltból nyíló árnyékszékét írtak össze.

Nem véletlen, amiért itt ilyen részletesen soroltam fel ennek a helyiségnek a jellemzőit. Ennek oka, hogy a szoba elhelyezkedése a forrásokkal összehasonlítva a legfontosabb információt nyújtja a kastély emeletének 17. század végi elrendezéséről. Mivel ma csak két boltozott tér van az emeleten, kizárásos alapon arról a helyiségről lehet szó, ahol a feljáró lépcső manapság található (2. kép 1. tér). A leltárak szerint az emeletre vezető 17. század végi lépcső egy deszka-mennyezetes pitvarba érkezik, s ilyen deszka-mennyezetes terek elsősorban a kastély ÉK-i oldalán vannak, ott, ahol az említett csigalépcső maradványai láthatók a földszinten. Feltehetnénk, hogy a mennyezetet átépítették egy későbbi barokk periódusban és ami boltozott volt, az deszkás lett, a deszkást pedig beboltozták. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a falkutatás során azt állapították meg, hogy a tárgyalt tér jelenlegi boltozata minden valószínűség szerint a mai lépcsőépítménnyel egykorú. Az 1698. évi leltár azonban véleményem szerint perdöntő érveléssel szolgál arra nézve, hogy a kastély Ny-i felén elhelyezkedő tér az, amelyikről szó van, ugyanis a többi inventárium által is említett árnyékszék irányát is megadja: „Ebből nyílik napnyugatra egy árnyékszék”. Az illemhely tehát a Ny-i külső falon helyezkedhetett el, amit a falkutatás eredményei sem zárnak ki, mivel itt egyértelműen létezett egy csak 1960 után elbontott árnyékszék.

Az eredmények összefoglalása

Az elmondottakból láthatjuk, az írott források feldolgozása sok segítséget nyújthat egy kastélyépület egykori formájának megismeréséhez, de bizonyos ellentmondásokra is rávilágít. A monoki kastély inventáriumainak következetlensége – főleg az 1685. évi leltár, amely helyenként mehökkentő, a többi leltárral és a fennálló viszonyokkal aligha összeegyeztethető információt szolgáltat – további forráskritikai elemzések szükségességét veti fel. Az inventáriumok néha egymásnak is nyilvánvalóan ellentmondanak, de gyakran előfordul az is, hogy a ma fennálló állapotok, illetve a terepen végzett kutatómunka eredményeivel összehasonlítva merülnek fel problémák.

Az épületrégészeti kutatások ellenőrzésére és a pontosabb korszakhatározás érdekében azonban kétségkívül kell az írott forrásokra támaszkodnunk. Az eddigi falkutatások több építési periódusra derítettek fényt, ezek időbeli sorrendjét is képesek voltak meghatározni, de a pontos korhatározás problémákat okozott. A tárgyalt források elemzése

eredményképpen azt azonban mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a 17–18. század fordulójára mi épült meg a kastélyban és mi származik a későbbi időszakokból.

A falkutatások során kiderült, hogy a 16. század vége felé épült, kétszintes reneszánsz kastély egyes szintjei között eredetileg gerendafödém húzódott, amint azt az alsó pítvar Ny-i falán talált gerendafészkek is bizonyítják. Az is egyértelművé vált, hogy a kastély szintrendszere később jelentősen megváltozott, magasabbra tolódott. Ezt jelzi a reneszánsz elemek elhelyezkedése, valamint a toronyhelyiség padlószintjének a jelenlegi szinthez viszonyított helyzete, amely az eredeti emeleti padlószint vonalát őrizhette meg. A szinteltolódásokra a földszinti helyiségek beboltozása kapcsán kerülhetett sor. Véleményem szerint a reneszánsz kastély építésének kora és az általam vizsgált időszak között több átépítési periódussal kell számolnunk. Ezt bizonyítja egyrészt az alsó terek beboltozása, amely az 1673. évre nyilvánvalóan megtörtént, de maga a DNy-i bővítés is.

Annak eldöntése, hogy ezek az átalakítások két vagy több lépcsőben történtek-e, ma aligha lehetséges. Az mindenesetre elgondolkasztó, hogy az É-i palotában talált reneszánsz ajtóhoz, amelynek küszöbe a mai járószint alatt van, lépcső kapcsolódik. Ebből ugyanis az következik, hogy az emeleti szintek egységesítése nem egyszerre történt, azaz az alsó terek beboltozása nem feltétlenül tekinthető egyetlen átépítési periódus eredményének. Ha ezt még kiegészítjük Feld István megfigyelésével, miszerint az említett reneszánsz ajtó jelenlegi helyzetében másodlagos és korábban nem az osztófal É-i felén, hanem a közepén helyezkedett el, illetve mai helyére az alatta lévő földszinti boltozat készítésekor került, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a 16. század vége és 1673 között legalább két építési periódus igazolható a kastélyépületben.

Az eddig ismert források némi támpontot nyújtanak arra vonatkozólag is, hogy a későbbi időszakban mi történt az épületben, de a teljes kép rekonstruálásához mindenképpen szükséges a 18–19. század levéltári anyagának vizsgálata is. Jelenleg csupán azt állapíthatjuk meg biztosan, hogy az 1703 és az 1780-as évek között is történtek építkezések, talán éppen az új Andrassy-kastély építésével párhuzamosan. Ilyen, bizonyosan az 1703 utáni építkezés a földszinten a bejárati ajtó átépítése, a DK-i oldalon lévő két helyiség közötti füstölő, a mai széles feljáró lépcső továbbá az éppen korszakhatározónak használt Andrassy-címeres tornác is.

AZ INVENTÁRIUMOK SZÖVEGE

Az 1673. évi inventárium

Anno 1673 Die 11 Septembris. Praesentibus Nobilibus Dnis Stephano Veres
 Martj, Jurato Notario, Joanne Janto, Petro Trincziny, Ladislao
 Szakolczay ... (?) ac Magnifici Dni'
 Sigismundi Teköly infranotata Bo
 na, pro Fisco Regio occupata hoc ordine Sequunt'

Inventarium

In Castello Monakiensi quid et quantum compertum sit, sequit' hoc ordine'.

A monoki kastélyban mi és mennyi bizonyosan ahogy ebben a rendben következik

In Pallatio ubi prandere solent sunt

Fenestrae ex vitro integrae	no. 3.
Mensa	no. 2.
Sedes Longiores	no. 3.
Sedes minor	no. 3.
Lectum	no. 2.
Acetum cum Vasculis	no. 3.
Pulvinaria majora	no. 2.
Vulgo Fogas	no. 3.
Sedilia	no. 2.
Item una Fornax viridis	
Januae cum Seris	no. 2.
Almaria	no. 2.

In Vicino Fornice

fenestra vitrea	no. 1 1/2
Mensa	no. 1.
Ligones lati	no. 8.
Ligones cum dupplici cuspide	no. 8.
Ferrum pro Arando cum requisito	no. 1.
Ferri Lamina	no. 16.
Pro Rotis Circuli fenej	no. 4.
Januae Ferreae	no. 2.
Cultri Pro Scindendis vineis	no. 10.
Vulgo kapura valo sark vas	no. 4.
Vulgo sindel szegh és Lecz szegh	no. 3000.

In altero Superiori Pallatio

Milij habent'	cub. 2.
Fruментu' in granis	cub. 50.
Hordej	cub. 4.
Vasa Vacua	no. 18.
Cutis (?) bonina (?) cruda media	?
Fenestrae Vitreae	no. 3.
Furcae Lignae	no. 18.

In vicino Fornice.

de merasis ficcis sunt Circuli	no. 21
--------------------------------	--------

De Pomis (?) Siccis	cub. no. 1.
De Pomis recentior'	cub. 1.
De Fenestris Vitreis	no. 3.
Canabis elaborati vulgo Kita	no. 2.
Barbati seu Szakállos	no. 2.
Sub Tecta (?) De Cepis (?)	Cub. 4.
De alio circuli	no. 20.
Micum	cub. 4.
Circuli pro Cadis	no. 25.
Corbes Vacuj pro Apib'	no. 30.
Cutes Crudae J.... (?)	no. 2.
Circuli Pro Vasis	no. 30.

In Domo Pistoria

Mensa	no. 1.
Sedes Longiores	no. 2.
Vulgo Sütő Teknyő	no. 1.
Cribrum	no. 1.
Fenestrae Vitreae	no. 2.
Una Fornax	

In Vicino Fornice

Vulgo Vay köpülő	no. 1.
Vulgo Sait Nyomo	no. 1.
Orbes	no. 10.
In Inferioris ambitu de calce vas	no. 1.

In Alia Fornice.

Frumenti in Granis	Cub. 40.
Cribrum ferren'	no. 2.
Cribrum Lignen'	no. 3.
Sacci	no. 6.

In Vicino Fornice

de Farina	Cub. 3.
De Siccis meratis (merasis?)	Cub. 1.
De Siccis Prunis	Cub. 1/4.
De Pomis Siccis	Cub. 1.
Mellis non distillati vas	no. 1.
De Milio trito (?)	Cub. 1/2.
Seram ferrea' habent	no. 1.
Cadi sunt	no. 10.
Forcular	no. 1.
Putnae	no. 4.
Scafia (?) minora	no. 4.

Az 1685. évi inventárium

Méltóságos Groff Thököly Imre monaki curiájához tartozandó, mind mobilé, mind inmobilé Bonumoknak inventálása nemzeti Békési István Uram ugyan ő Nagysága monaki Udvarbírája keze és inspectiója alól, nemzeti Szilvási János Úr ő Kegyelme keze alá, úgymint Kegyelmes Koronás Király Urunk ő Felsője részire confiscált monaki Inspector a discretója alá, mely ez szerint következik. Anno 1685 die 16. oktobris

Monak

- 1 Az udvarháznak, bé járó kapuja, két felé nyíló, vas sarkas, retezes, deszkás kerítése semmire való, tövissel rakva, árka de az is omladozott állapottal.
- 2 Ezen belől vagy jobb kéz felől egy konyha, köbül mészszel rakott, melynek csak az puszt a kő fala áll fenn, alatta egy puszt a pincze, egészlen bóltos, mészszel rakott.
- 3 Az udvarházra egyenesen mehetni fel, melynek ajtaja előtt, egy kiss fábul való feljáró grádics vagy on. Ennek be járó ajtaja kettő, edgyik fel vonó, vas sarkas, retezes, másik ajtó, egész fábul faragott deszkákbul, vas sarkas, hevederes, retezes, az kő falban be járó fa zár jár.
- 4 Az udvarház ajtaján belől, egy nagy bólt, köbül, meszszel rakott, puszt a semmi sincsen benne
- 5 Ezen bóltbúl nyílik, bal kez felől, egy más bólt, melyben vagy on egy belől fűjtő sütő kemence, kályhábul és földbúl foldozott, mely kemence két vason all, ebben vagy on egy ros z egész sajtó, semmire való, egy fiókos hoszszú deszka láda, pléh nélkül, ablakja ennek kettő, lantornás, vass kereszt vasak benne.
- 6 Viszont ebbül nyílik jobb kéz felől, egy kiss bólt, ezen ros z félszer ajtó, vas-sarkas, hevederes, retezes, ablakja kettő, de be vannak tapasztva.
- 7 Az nagy bóltbul nyílik, jobb kéz felől, egy bólt, meszszel rakott, melynek ajtaja félszer, sarkvasas, hevederes retezes. Ebben vagy on egy belől fűjtő zöld kályhás kemence, vason álló, ablakja kettő, de féligh be vannak tapasztva, Asztal ebben egy, mólnár csinálta, lábával egyútt, egy ros z talás
- 8 Ebbul nyílik egyenesen egy kiss bólt, ablakja kettő, de mostani időben be tapasztva vannak
- 9 Az nagy bóltbul nyílik, az Udvarház alatt lévő pinczének ajtaja, melynek ajtaja két fele nyíló felszer, sarkvasas, hevederes, retezes, ennek aljáró fa grádicsa ros zszas, az pince egészen boltos. Ebben vagy on négy kádak, kettei mégh lehető s kettei ros z, két jó putton, két ros z cseber, két feneketlen ó hordók. Az földszinen való ablakja ezen pincének No4
Lapos kapák valami ros zszak vannak benne No5
két ágú kapák is No6
Ebben a pincében vagy on egy földbúl ásott rejtek
puszt a pince, Vagyon egy öreg h korcsolya No1
- 10 Az nagy bóltbul járnak fel az felső Contignatiókra való palotákra, melynek feljáró hoszszú fa grádicsa, előtte deszkás, mellyen vagy on egy kis ros z ajtócska, fel szer, vas sarkas
- 11 Az grádics on hogy fel mennek, vagy on egy nagy pitvar, melynek padlása deszkás, de igen romladozott állapottal, ezen négy ablak, de mostan be vannak rakva.
Ebben vagy on bal kéz felől egy kis árnyék szék, ajtó nélkül No1
sütő teknő egy hitvány is No1
asztalka lábastul No1
- 12 Az pitvarbul bal kéz felől nyílik egy ház, melynek ajtaja fél szer, vas sarkas hevederes retezes, pléh nélkül, padlása deszkás,

	ebben vagyon egy kívül fűtő, rozszasz, kályhás kemence	No1
	Ablakja kettő, de be vannak fonyva	No2
13	Ezen házból egyenessen napnyugatra, nyílik egy bólt, melynek ajtaja félszer, hevederes, retezes, három ablakja	No3
	Ebben vagyon egy belől fűjtő földbül csinált kemence	No1
	egy nyoszolya deszka	no1
	ebbül nyílik egy árnyék szék, melynek ajtja, vas sarkas hevederes	
	Vannak ezen bóltbannégy vas horgok fel szegezve	no4
14	Pitvarbul vagyon egy fa grádicz, mellyen járnak a paloták padgyán.	
15	Ugyan ezen pitvarbul jobb kéz felől nyílik más egy ház, melynek ajtaja fél szer, vas sarkas, hevederes, pléh nélkül.	
	Ebben vagyon egy kívül fűjtő zöd mázos kemence	no1
	Egy falban való kiss almáriom, zöld és sárga festekes	no1
	Ablakja három, be vannak tapasztva	
	Egy Cassai véka ebben	no1
	Három darab festett fogasok	no3
	Egy deszka asztal lábastul	no1
16	Ezen házból nap kelet felől, nyílik egy bólt, melynek ajtaja fél szer, sarkvasas, hevederes, retezes, pléhes, vas kilincses.	
	Melyben vagyon egy kis zöld kályhás, kívül fűjtő kemence	no1
	Ebbül nyílik egy árnyék szék, melynek ajtaja félszer, sarkvasas, hevederes.	
	Négy vas kapczok az boltozatban	no4
	Egy rozsz almarium	no1
	Egy hosszú kar szék	no1
	Egy kar nélkül való más székes	no1
	Két kis apró szék, asztalos munka festetlen	no2
	Egy rozsz szakállos	no1
	Egy nyoszolya	no1
	<u>Vetés</u> vagyon a monaki határban, két darabban, Circiter Cubul. Cassor. 22.	
	<u>Szőlő</u> vagyon tizenegy darab, melynek hármát egyszer megh kapálják, az nyólc darabját, két esztendeje hogy nem kapálják de megh metszették.	no11
	Vagyon egy Mészárszék pusztá, néha vágnak húst benne melynek annuatim (<i>évente</i>), egy mása fadgyu volna arendája, hat font hús minden marhátul	no1
	Az Udvarházhoz egy nagy pusztá veteményes kert	no1
	<u>Kaszáló</u> rétek közössek Andrási Urammal ő Nagaval	
	Az Erdőis közös,	
	Szántó földekis vannak minden nyomásra elegendők	
	Halászó vizek, Dobi, Szadai, Bekeczi, Felső Luczi, Monaki, határban, melyekis közössek.	
	Jobbágy kettő, melynek egyike, mostan Bíró, nevek Kozma István, másik Marcus György.	no2
	Az többi az kik vadnak Taxások.	

Praesentibus Domins Juratis
Civibus Monokiensis videlicet
Stephano Szabó, Michaelae Dobos,
Benedicto Biro, Gregoris Miko
et Stephano Mikó.
Item Stephano Körössi Jur Notar presen
et pro tempore Inventatore.

Az 1698. évi inventárium

Monoki inventárium 1698 április 27.

universorum bonorum monokiensis in comitatu zempléniensisSigismunndi Thökölyi

Primo

Egy köbül építet sendlyezet Kastél cum omnibus appertinensis

Egy romladozott bejáró két felé nyíló kapu sark vasas hevederes

mellette egy kis ajtó sark vasas hevederes.

A Kastély alatt egy kis kert azon deszka ajtó sark vasas hevederes retezes.

A Kastél piacznán edgy romladozott köbül rakot konyha, ajtaja sark vasas hevederes.

Azon konyha alatt egy pincze fedeles ajtaja vasas hevederes sark vasas kiben belé ser vassa vini no 8

A konyha mellet edgy rossz as olacska (ól) ajtaja sark vasas hevederes.

Ugyan ottan második olacska, ajtaja sark vasas hevederes

A Kastél piacznán edgy sövénybül építet istálo ajtaja deszkás sark vasas hevederes, nyolcz marha belé fér.

no 8

A Kastélynak kerítése edgy darabon sövényel, más darabon töviskel keszitetet

A Kastély piaczából amint bé járnak , a Pitvar aja előtt edgy kis hitvány garádics edgy fel vono kapucska bélet, sark vasas hevederes retesz.

Azon belöl vagy on edgy fél szer deszka ajtó. Sark vasas hevederes.

Azon ajton belöl vagy on edgy köbül építetet bothajta sos Pitvar. Abban vagy on edgy fél sajto.

Azon Pitvarbul északra nyilik edgy sütő ház bot hajtásos azon fél szer deszka ajto, sark vasas hevederes retesz azon házban vagy on edgy jo sütő kályhás kemencze.

Ezen Háznak vagy on három üveg ablaka kettei vas rostélyos az ablakon

Ezen házban vagy on ? pár fenyü szál, szaru fának való.

Ezen házbul nyilik edgy kis köbül építetet bótoicska bóthajtásos, ajtaja bélet sark vasas hevederes retesz ablaka kettő va rostély vagy on fel csinálva a falban négy vas horog

Ameg nevezett pitvarbul nap keletre nyilik más sütő ház köbül rakott bót hajtásos ajtaja rossz as, sark vasas hevederes retesz abban edgy omladozott kemence. Ablaka vagy on kettő vas rostélyos.

Ezen házbul nyilik edgy kis Bót, ajtaja fél szer deszka, sark vasas hevederes, retesz.

Azon Bótban vagy on három vas horog kikben rúd

- szokott állani, vagyon két ablaka vas rostélyos. Ezen bótban vagyon három új kád és két ó Ugyan ottan óh hordó no 16
- A megh nevezett pitvarban vagyon edgy kü pincze a kastély alatt, azon kétfelé nyíló ajtó sark vasas hevederes retesz.
- Abban alá járó garádics. Vagyon benne edgy korcsolya és edgy hitván semmire való szuszék. Capit ?olio No 100
- Azon pinczében vagyon edgy rejtek Capit ?olia 289? Következik a fél járó garadics a felső Palotákra és a Pitvarra.
- Ezen garádicson felmenvén, vagyon edgy fél szer deszka ajtó, sark vasas retezes, hevederes,
- Ezen Pitvarban vagyon edgy kaloda.
- Ezen Pitvarbul nyílik északra edgy Palota. azon vagyon edgy bélet ajtó, sark vasas hevederes retezes.
- Vagyon benne három darab gyalom kötél
- Vagyon három ablaka vas nélkül
- Ezen Palotából nyílik edgy kis bót Ezen vagyon bélet ajtó sark vasas hevederes retezes. Vagyon három ablaka vas nélkül. Két gyükér áso kasza.
- vagyon csákány no 2
- lapos kapa vagyon uj no 5
- vagyon lapos kapa oh no 6
- metcző kés vagyon uj no 8
- metcző kés vagyon oh no 2
- Ezen bótban vagyon vas horog no 4
- ugyan vagyon edgy árnyék szék.
- A megh nevezett felső Pitvarbul Nap Keletre nyíló edgy Palota, azon vagyon edgy bellet ajtó. sark vasas hevederes retesz.
- Ezen Palotában vagyon edgy asztal.
- Item három darab lócza.
- A kü falba bé rakot edgy Almárium.
- Edgy hitvány élés láda sark vasas.
- vagyon edgy jo sütő kemence.
- Három darab fogas.
- Edgy hitványos kar szék hosszú.
- Edgy semmire való nyoszolya
- Edgy hitvány lábon álló Almárium.
- Ezen Palotán öt darab üveg ablak.
- Ezen Palotából nyílik edgy kis Bot.
- Ezen vagyon bélet ajtó pléhes, sark vasas hevederes.
- Ezen botban edgy uj Zöld Kályhás kemence körülötte lócza
- Ezen kemencén edgy kis ajtoeska honnét fütik
- Ezen botba edgy fogas. Két üveg ablaka.
- Ezen botban vagyon a bothajtásban négy vas rud horgas, kin rudat szoktak tartani.
- Ebbül nyílik nap nyugatra edgy árnyék szék.
- Ajtaja bélet sark vasas hevederes vagyon a kastélyban edgy cseber no 1

putton vagyon	no1
désa vagyon	no1
sütő lapát vagyon	no1
szóró lapát vagyon	no1
szapu? kastélyhoz való	no1
béres ökör öregh vagyon	no6
vasas szekér hitványos cum apper	no1
bekötős?? vagyon	no2
járommal	no3
szekér oldal két pár	no2
két fejsze	no2
vagyon faragho	no1
vas villa vagyon	no1
furo vagyon	no1
rudalo kötél vagyon	no1
gyikiny vagyon	no1
szántó? vas vagyon	no2
poroszlya vagyon	no2
eke tokjástul?	no1
vagyon mégh rozsdás szakállós	no1
Következik a külső veteményes és gyümölcsös kert	
Ezen vagyon edgy fél szer deszka ajtó	
sark vasas hevederes retesz a felí zsidelyes	
szűrös kert, sövény kerítés	
benne ökör istálló	
vannak a kertben edgy csürnek való fák	
- állatok	
- buza, árpa, lencse, köles, legelő (fele a falué)	
- réten lakó taxások	

Az 1703. évi inventárium

Inventárium Aⁿ 1703 die 9 augustus

Tekintetes N^oságos Nyáry Sigmond Ur eő Nga

Monaki Kastélyának és abban lévő alkalmatosságokrul álló

és ahoz tartozandó Praediumokkal együtt az mint aláb következik.

1 (primo) Az kastélynak vagyon egy két fele nyíló uj deszkás kapuja mellete egy kis deszka ajtó uj sarkvasas hevederes. Az kastély körül tövisses Sövényes jó kerítés az kastély piaczan vagyon egy köből rakott romladozott konyha, az alatt egy kis bolthajtásos pincze azon egy ajtó sarkvasas hevederes, ugyan az kastély kerítésében vagyon három szalmával fedett ól mellyeknek egyikében el fér huszonnégy ökör, másikában 8. harnadikában 6.

secundo

Az kastélyban be járó ajtó elöt vagyon felvonó híd uj sarkvasas, retezestöl elötte egy lábón álló uj deszkás sindel-es filegoria, azon belöl egy ocska be járó ajtó sarkvasas hevederes, azon ajton belöl egy bolthajtásos pitvar dél felöl abból nyíló öregh boltra egy ocska ajtó sarkvasas, hevederes, ugyanezen boltbul nyíló egy oldal bolt, mellyen vagyon egy jó ajtó deszka sarkvasas hevederes retezes azon boltban vagyon hat kád viselt, az felül irt pitvarban van egy fél ajtó, ugyan ezen praeperificaalt pitvarbul északra nyíló egy öregh bolt avagy sütő ház melyikbe ocska deszka ajtaja sarkvasas hevederes, ezen házba van egy

sütő kemence egy kaloda, abbul vagyon más oldalra nyíló bolt, annak ocska ajtaja viselt, sarkvasas, hevederes ezen boltba rosz lévén az ablakok és hasadékos kitis be rakatvan hagyattam rajta lövő lyukakat. Ugyan az kastély pitvarából két fele alá nyíló pincze ajtó rosz sarkvasas hevederes retezes, azon pincébe egy ó lejáró gradics, az pincze bolthajtásos azon pincebe van egy öreg korcsolya, ugyan ezen bolthajtásos pincében van egy földbül ásott kis pincze az említet pitvarbul az felső contignatiokra járó deszkás gradics, melynek is felü meg van deszkázva ó deszkákkal. Következik egy öreg rosz padlásu gerendás pitvar azon pitvarbul napkeletre nyíló nagy Palota gerendás padlásos, ezen bellet ajtó sark vasas hevederes ezen házban van egy sütő kemence az ház ablaklyai hat darabbul álló fába foglalt üvegablakkal, ugyan itt vagyon három ócska fogas keő falba azon házban van egy a lmárium melynek ajtaja hevederes pleh nelvel, azon hazbul nyíló egy oldalházba mellyk ajtaja béllett viselt sark vasas hevederes pléhes kulcsa nyíló, ezen boltban van egy kis kályhas kemence körülötte deszka szél az kemence ajtajában deszkából való, ugyan itt vagyon egy öreg asztal viselt, a körül deszka loca ezen boltban van egy deszkából csinált viselt Almarium ajtaja sarkvasas hevederes három darabbul álló fába foglalt üveg ablakkal. Egy darab foga...., ezen boltbul nyíló árnyékszékkel. mellyk ajtaja bellet deszkából van sark vasas hevederes vagyon ezen boltban egy viselt deszka nyoszolya perpraecificaal felső pitvarbul következik északra nyíló Palota kinek ajtaja viselt bellet deszkából sark vasas hevederes retezes, ebbül nyílik oldal bolt annak deszka ajtaja sark vasas hevederes retezes, ezen boltban van egy néhány pár ki járó galamb.

Ezen felyül említet kastélynak az fedele edgyik Bástyáján új fára építetett új sindelyes az kastély fedelén közép út pár szarufa új és hét szarufa keőzi, új sindeles az második bástyán sindelyes egy része renovaltatot az többi fedél régi? sindelyes.

3. Ehhez az kastélyhoz vagyon egy öreg kert gyümölcsös veteményes, jó sövényel kerített, annak ajtaja kis sinel lel fedeles deszka ajtó jó sark vasas hevederes retezes a hátullyan vagyon új kert fele nyíló sövény kapu tövises az kertben vagyon egy új Csűr naddal fedett nyulokra építetett

A továbbiakban a kastélyhoz tartozó mezőgazdasági eszközökről, halastavakról és a falubeli borpincéről van szó.

KÖNYVISMERTETÉSEK

KÉMENES MÓNIKA

KÁLYHACSEMPÉK CSÍK-, GYERGYÓ- ÉS KÁSZONSZÉKBŐL, 14–18. SZÁZAD

Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2005.

A könyv témájául – ahogy azt a bevezető részben a szerző is meghatározza – alapvetően a Székelyföld kastélyaiban, udvarházaiban, kúriáiban és paraszti lakótereiben álló kályhák csempei szolgálnak. A cím alapján is jól érzékelhető, hogy a vizsgálódás időintervalluma túlnyúlik a középkoron; számos bemutatott lelet a kora újkor időszakára keltezhető. Kiemelhető a mű katalogizáló és sok szempontból művészettörténeti-elemző jellege is, hiszen alapját egy ilyen tárgyú 2000-ben megvédett szakdolgozat képezi (8. o.).

Kémenes Mónika a „Bevezetés” fejezetében az erdélyi kályhacsempe-kutatás több hangsúlyos elemére hívja fel a figyelmet. Kiemeli, hogy míg a nemesi élettér fűtőberendezései alapján az esztétikai igény mellett a rendelkezésre álló gazdasági erőforrásokra következtethetünk, addig az alsó néprétegek esetében a vizsgált berendezési tárgyak az életminőség színvonalát tükrözik. Rámutat – hivatkozva Daniela Marcu Istrate doktori értekezésére – a kályhacsempe-kutatás kétarcúságára, különbséget téve a kevés régészetiileg alaposan kutatott objektum és a sokkal jellemzőbb kontextus nélküli szórványleletek között (11. o.). Ráirányítja a figyelmet arra, hogy milyen nehézségek árán alakítható ki átfogó kép a csempe készítő műhelyekről a szerveződés, nagyságrend, működési időkeret, értékesítési piac és árufogalom szempontjából, továbbá utal az elsődleges műhelytermékek és másolataik közti különbségtétel fontosságára is (14. o.). Hangsúlyozza a kályhacsempe kerámia-kronológiában betöltött kiemelt szerepét, ennek kapcsán megemlíti a szárhegyi udvarház 1704 után elpusztult pincéinek III. Zsigmond, II. Ferdinánd, Bethlen Gábor és II. Rákóczi Ferenc pénzei által keltezhető omladékrétegeinek egyediségét a térségben (12. o.). Végül köszönetet nyilvánít a mű létrejöttében segítséget nyújtóknak és utal a kimaradt – értelmezhetetlen és feldolgozatlan – anyagra.

A bevezetést követően a szerző fejezetekre bontja munkáját, melyekben a kályhacsempe-művesség egy-egy jellegzetes kérdéskörével ismerteti meg olvasóit. Ezt a felosztást a továbbiakban én is irányadónak tekintem, és ennek megfelelően mutatom be a könyvet.

Így először a fazekasság kialakulásával foglalkozik a szerző Csík-, Gyergyó- és Kászonszék térségében, melynek előfeltételét a megfelelő agyaglelőhelyek feltárása és használatba vétele jelentette. A legkorábbi fazekaskemencéket - melyekben kerámia, kályhaszem és kályhacsempe egyaránt kiégetésre került - Moldvában lokalizálták, korukat a 14–15. századra becsülték (16. o.). A Székelyföld térségében - ahogy erre a fennmaradt szabályzatok is utalnak - a fazekasok helyi céhekhez kötődtek. Egy 1552. évi oklevél alapján ilyen központot azonosíthatunk Marosvásárhelyen (17. o.), de Székelyudvarhelyen, Torjavásáron és Sepsiszentgyörgyön is jól képzett mesterek tevékenykedtek. Nehezebb a központok kimutatása a Csíki- és a Gyergyói-medencében, valószínűleg a kézművesség itt leginkább a mezővárosi Csíkszeredához kapcsolódhatott, de kisebb centrumként megemlíthető még Csíksomlyó és Gyergyószentmiklós is (18–19. o.). Összességében azonban

a három társszék – tudniillik Csík-, Gyergyó- és Kászon – alacsonyabb fejlettségű kézműiparával leginkább felvevőpiaca lehetett a jelentősebb brassói, segesvári, udvarhelyi és kézdivásárhelyi műhelyeknek. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy még a 17. század elején is élő gyakorlat volt, hogy egy mester vagy közvetlen felmenőjének foglalkozása megjelent a család nevében, így – csak egyetlen példát említve – egy 1643-as csík-széki összeírás, melyben a hadköteles férfiakat vették lajstromba, említi egy Bánkfalvi Benedek, alias Fazekas Istvánt (20. o.). Megvizsgálva azonban a Fazekas név megjelenését (melyet feltüntet a 23. oldalon található térkép is) a vizsgált terület településein sehol sem mutatható ki különösebb koncentráció, így ez a módszer nem nyújt különösebb segítséget a csempét készítő központok meghatározásában.

A következő fejezet a kályhacsempék lelőhelyeit tárgyalja. A bemutatott anyag hatvan-hetven százaléka a Székelyföld kiemelkedő műemlékei közé tartozó gyergyószárhegyi Lázár-kastélyból került elő, melynek építéstörténetét a Mátyás vagy II. Ulászló-kori tapasztott falú boronaháztól kezdve a reprezentatív kétemeletes udvarházzá történő átalakításáig követi a szerző (25–26. o.), kitérve az egyes építési korszakokhoz köthető tüzelőberendezések és kályhacsempék leírására is. Szintén kiemelt helyet kap a lelőhelyek sorában a gyergyószárhegyi ferences kolostor, melynek boltvállából a megrepedt fiókos dongaboltozat megerősítésekor 17–19. századi csempetörödékek kerültek elő. A Szent Szűz mennybemenetelének tiszteletére emelt hat helyiséges, refektóriumos kolostorépület története rámutat, hogy a leletek nem keltezhetők 1675 elé (27–28. o.). Hasonlóan részletes építéstörténettel találkozunk a Bethlen-korban emelt szabályos alaprajzú, sarokbástyás csíkszeredai Mikó-vár esetében is (29–30. o.), emellett fontos lelőhely a csíkszentkirályi Andrassy-udvarház és a csíkszenttamási Abaffy-kúria (30–32. o.). Bemutatásra kerül a Csíki Székely Múzeum régészeti anyagának a tárgyhoz kapcsolódó része és Szöcs Vince értékes magángyűjteményének számos darabja is (28. o.). A könyvben megjelenő töredékek kisebb része köthető még Petki István csiklázárfalvi udvarához, Csíkpálfalván Sántha Tamás kertjéhez, illetve Csíksomlyóhoz és az itteni Fodor-kerthez, valamint Imreh Sándor udvarához (32–33. o.).

„A források tanúsága” című fejezetben a felbecsülhetetlen értékű urbáriumok és inventáriumok számbavételére kerül sor, melyek alapján képet kaphatunk a nemesi rezidenciák belsejéről és berendezéséről, illetve a használati- és luxustárgyak tükrében következtethetünk az egykor itt élt kiváltságosok életmódjára. E tekintetben figyelemre méltó a Kálnoki-család fennmaradt összeírása két csíki, vidéki kúriájáról a 17. századból, melyben egy kétmenetes alaprajzi elrendezésű, filegóriás csíksomlyói udvarház belseje, és egy egyszerű háromsejtes, pitvaros csíkkozmási ház parasztkályhás kemenciája jelennek meg (35. o.). Továbbá megemlítené a Mikó-várról készült leltár is, melynek azonban sem eredetije, sem 18. századi bővítése nem tartalmazza a tüzelők leírását. A legteljesebb anyaggal ez esetben is a gyergyószárhegyi Lázár-kastély szolgál, az 1742-es részletes összeírásból ismerjük az egyes helyiségek fűtésre szolgáló berendezéseit, a kályhatestet alkotó csempék színét, a tüzelő típusát és a csempesorok számát (33–34. o.). A 18. században - ahogy erre a könyvben idézett korabeli leírások alapján is következtethetünk - a tüzelőberendezések hasonló szerkezettel épültek, és lényeges kérdés volt a fűtő hiánya vagy jelenléte. Amennyiben ez az elem megjelent, kályhacsempéből vagy téglából épült. Az inventáriumok tanúsága szerint a 17. századi közös kéményű kályhákat, melyeket a pinceszintről nagyméretű fűtővel tápláltak, a 18. században minőségileg ugyan gyengébben osztályozható, de külső megjelenésben igényesebb oromdíszsoros, kályhagombos, belülfűtős berendezések váltották a kastélyban (34–35. o.).

A leghosszabb terjedelmű fejezet a leletanyag kronológiai és tipológiai csoportosítását tartalmazza. A szerzőnő először a kisebb mennyiségben előkerült 13–14. századi kályhaszemeket mutatja be. A legkorábbi emlékek a gyergyószárhegyi Lázár-kastélyhoz köthetőek, az innen előkerült széles átmérőjű, változatos nyílással készült mély, és a kis tálka alakú kályhaszemek segítségével és a megmaradt paticsdarabok alapján egy olyan szögletes kályhatestet képzelhetünk el, melynek külső és belső tapasztása között sekély üreget alakítottak ki a jobb hőkonzerválás miatt. Lehetőség nyílik egy elméleti rekonstrukciós rajz elkészítésére is, mely az előforduló kályhaelemek elrendezésének egy változatát jeleníti meg (37–38. o.). Az erdélyi kályhaszem-anyagban kimutatható strukturális fejlődést tekintetbe véve a legkorábbi edény-alakú darabok helyét a 14. századra az egyenes, bordázott falú, kerek szájú típus veszi át, majd a 15. század elejére – ahogy erre az Almaszegről és Kolozsvárról előkerült leletek is utalnak – a szögletes peremkiképzésű kályhaszemek válnak uralkodóvá (39. o.).

A fejezet további részében a különböző szintű fazekasműhelyek termékeinek keresztmetszetét adó kályhacsempék tárgyalására kerül sor, melyek esetében a dúcok faragásai összefüggésben állnak a készítő műhely gyakorlatlan vidéki, illetve mezővárosi vagy szász céhes jellegével. A munka nem csupán az egyes darabok rendkívül részletező, aprólékos leírását tekinti feladatának, hanem széles földrajzi körben vizsgálja az egyes motívumok analógiáit, és teret enged az egyes darabok kapcsán felmerülő, a tárgyhoz kevésbé szorosan kapcsolódó történelmi és általános kérdések vizsgálatának. Ezt a gondolatmenetet követve, s tekintettel arra, hogy a tárgyalt nagyszámú lelet felsorolására most nincs mód, a következőkben az egyes korszakok és típusok legfontosabb sajátosságaira igyekszem kitérni, illetve – ahol lehetőség nyílik – kiemelem a csempék tágabb összefüggésben történő értelmezését.

A 15. század végének, 16. század elejének egyik legnagyobb csoportját a gótikus formakincsű, mázatlan vagy fehér és vörös földfestésű csempék alkotják, melyek a Székelyföldre és részben Moldvára kiterjedő értékesítési körű műhelyekben készültek, vagy ezek másolataiként képezték részét egy-egy tüzelőberendezésnek (41. o.). Gyakran ismétlődik az Alsórákosról ismert, bordázott szalagokkal tagolt kilencosztatú illetve a Csíkszenttamáson is előforduló dongáshátú típus, de megjelennek a Zsigmond-kori budai párhuzamot mutató forgórózsás, mérműves-liliomos, továbbá kétfarkú szirént ábrázoló csempék is (41–42. o., 8. tábla, 2. kép). A legtöbb helyről ismert motívum azonban ebből a korszakból a sárkány. Valószínűleg a fölötté győzedelmeskedő Szent Mihály arkangyallal azonosíthatjuk a csobotfalvi Fodor-kertből származó lelet alakját (44. o.). A Szent Györgyöt ábrázoló változatot megtalálhatjuk a Dunántúltól Moldváig, ezt a típust gyakran a háttérben imádkozó királylány vagy vár egészíti ki. A vizsgált térségben ezt Csíkszentmihályról és Csíkszentgyörgyről ismerjük (45. o., 8. tábla). Szintén ehhez a korszakhoz kapcsolhatóak fehér angóbra felvitt zöld olommázás, simítófával igazított hátlapú szárhegyi töredékek, melyek a gyermek Jézust ágas-lombos fák között tartó Madonnát valamint forduló lovaszt ábrázolnak (48. o., 14. tábla 2. kép).

A gótikus csoporttal szemben több, valószínűleg rangos céhes központban készült, stilizált kúszóleveles csempé már a kiforrott reneszánsz formakincsét viseli magán. Ezt bizonyítja az a talán ananász díszes töredék is, melyen az 153? évszám már egyértelműen a 16. század elejére keltezi ezt a típust (51. o., 19. tábla, 11. kép). A reneszánsz anyagban fellelhetjük a híres visegrádi és budai Mátyás-kályha nyomán a pajzsot tartó angyalos csempét, melynek primitív plasztikájú szárhegyi változatában feltehetően Szeben címere jelenik meg (50. o., 18. tábla).

Külön figyelmet érdemelnek a budai lovalakos csempék provincializálódása során létrejött különböző szintű másolatok, melyek székelyföldi előképének tekinthetünk egy Siklódról előkerült 1515 évszámú futókutya-soros, kúszóleveses arkádív alatt sisakos, tornalándzsát tartó páncélost és lovát ábrázoló mázatlan leletet (51. o.). Ennek analógiáit Csikszentkirályról, Csikszentsimonról és a Szárhegyről is ismerjük. A szerzőnő a heraldika, egyes reneszánsz formajegyek és az ismert másolatok keltezése alapján feltételezi, hogy a székelyföldi csempékhez egy teljesen új dűcot faragtak, melyhez a mérműves budai típus háttérarchitektúráját alkalmazták, a lovas alakjának egy legkésőbb 1504-es címerábrájával együtt (53–54. o., 20. tábla).

A 16. században nagy területen terjedtek el a geometrikus és növényi motívumokkal díszített mázatlan kályhacsempék. Ezek sorából kiemelkednek az ötszirmú rozettás töredékek, melyek változatait Elzásztól a Rajna keleti partjáig ismerjük (57. old, 27. tábla). A csiki darabok sajátossága, hogy dűcukat bútorfaragásban jártas ember készíthette, ezt bizonyítja a csikszentmihályi tengelyszimmetrikus, gazdagon tagolt ornamentikájú lelet, melynek díszítése párhuzamba állítható a korabeli festett mennyezeteken és bútorokon megfigyelhető formakincessel (58. old, 28. tábla, 3. kép).

A Lázár-kastély 17. századi feltöltéséből származó színes-mázás töredékek leveles diszes és bogysós ábrázolásai mellett a legérdekesebb motívum a Holofernest meggyilkoló Judit alakját ábrázoló csempe. Holl Imre véleménye szerint az erdélyi darabok is a 16. század közepétől a német területekhez kapcsolható, architektonikus keretbe szerkesztett ószövegségi és allegorikus formavilágú csempék köréhez tartoznak. Az ábrázolások ideológiai és aktuálpolitikai tartalma a protestantizmus terjedésével hozható kapcsolatba (59–60. o., 30. tábla).

A 15–16. században a tüzelőberendezések a csempéket és szemeket egyaránt magukba foglalták, ám az elemek technikai összefüggését csak néhány esetben lehet kimutatni. A leggyakoribb gyorskorongolt, négyzetes peremű, hullámvonalas gallérral vagy beszúrkált sávval díszített leletek mellett erdélyi ritkaság a Szárhegyről előkerült mázazott kályhaszem (61. o., 19. tábla, 9–12. kép). Az oromcsempék tekintetében a korszakra leginkább a kihajló peremű, egyszerű vagy lépcsőzetes pártázattal zárt elemek jellemzőek (62. o., 34. tábla).

Az alakos ábrázolású leletek keltezésében nagy segítséget nyújt, hogy a 17. század elejétől a tüzelőberendezések felépítésében – a strukturális szempontokat figyelembe véve – a befogórámával ellátott kályhaelemek egyre hangsúlyosabbá váltak (63. o.). A díszítések között fellelhető a sárkányt legyőző Szent György (37. tábla, 1. kép) mellett a lándzsát tartó, illetve szablyát lendítő lovas alakja (39. tábla, 1–4. kép), a Mikó-vár egyik töredékén pedig kutyás-madaras vadászjelenet látható (64. o., 39. tábla, 5. kép). Kedvelt még a kezében madarat és szablyát tartó nemesasszony (37. tábla 2. kép), a hegyes-tetős toronyépitmény (40. tábla 4. kép) és az életfa ábrázolása (66. o., 40. tábla, 4. kép).

A korábbiakhoz képest sokkal gazdagabb az ismert 17. századi leletanyag. A megfigyelhető formai egységben három alaptípus különíthető el. A centrális vagy posztzimetriás szerkesztésű csoport fontos eleme Lázár István (Csík-, Gyergyó- és Kászonszék főkirálybírája) reneszánsz rezidenciájának feltárása során került elő. A medalionban római katona profilját ábrázoló kacsokkal és liliomokkal díszített kályhacsempe párhuzamai a német nyelvterülethez köthetőek (68–69. o., 44. tábla, 1–2. kép). A habán központok közvetítette terelőmustrás rendszerű csempék közül Erdélyben a legelterjedtebb az egymást metsző, közeiben különböző virágtövekkel kitöltött kórsoros típus (76. o., 89. tábla), melynek esetében a fokozatos elnépiesedéssel kell számolnunk, ahogy ezt a csiksomlyói

Bernád Antal nevéhez köthető, az értelmetlenségig geometrizált díszű lelet is alátámasztja (78. o., 60. tábla). A harmadik jellemző motívum az olaszorsóból kinövő virág, gyakran keresztrel egészítve ki (79–80. o., 50. tábla, 2, 4. és 52. tábla 7. kép), melynek szintén ismerjük provinciális átfogalmazását két tulipántöves, a szárhegyi ferences kolostorból származó töredékekről (80. o., 49. tábla, 1-5. és 62. tábla, 1., 3. kép).

Végül a 18. századi anyag kerül tárgyalásra, mellyel kapcsolatban a legkomolyabb problémát az a tény jelenti, hogy kívül esik mind a régészeti, mind a néprajzi kutatáson. Általánosságban elmondható, hogy a korabeli határőrparancsnokságok fűtőberendezésében együtt találkozunk a barokk manufakturális termékekkel és népies megfogalmazású csempékkel (82. o., 63. tábla, 2-4. kép).

Az összefoglaló fejezetben a szerző hangsúlyozza, hogy a Kárpát-medence egyik legzordabb éghajlati viszonyú térségének leleteivel foglalkozott, ahol a lakhatóság minimális feltételét biztosították a tüzelőberendezések, amelyek mint berendezési tárgyak természetesen térszervezési szereppel is bírtak (83. o.). Ki kell azonban emelnem, hogy vizsgálatait korántsem szűkítette le egy régióra, hanem igyekezett elhelyezni az általa elemzett együtteseket a középkori és kora újkori erdélyi csempeanyagban, következtetéseket vonva le a térség piacaira és a helyi kézművesség fejlettségi szintjére vonatkozóan. Munkája így egy jóval szélesebb körben való tájékozódást segíti.

A továbbiakban sor kerül a műben alkalmazott rövidítések feloldására, az utalás szinten említett irodalom pedig segítséget nyújthat a további vizsgálódásban (87–97. o.). A román és angol nyelvű összefoglalás a nemzetközi szakkutatás számára teszi hozzáférhetővé a közölt anyagot (98–103. o.), a lelőhely szerinti csoportosítású katalógus pedig kitér az egyes csempék illetve töredékek égetési és soványítási sajátosságaira, valamint díszítésükre. Végül a könyvben leírt anyag képi bemutatására kerül sor rajzok, fotók és egész kályhákat ábrázoló elméleti rekonstrukciók formájában, melyek szerintem még közelebb hozzák a tárgyalta témát az olvasóhoz.

Groma Katalin

TOMÁŠ DURDÍK

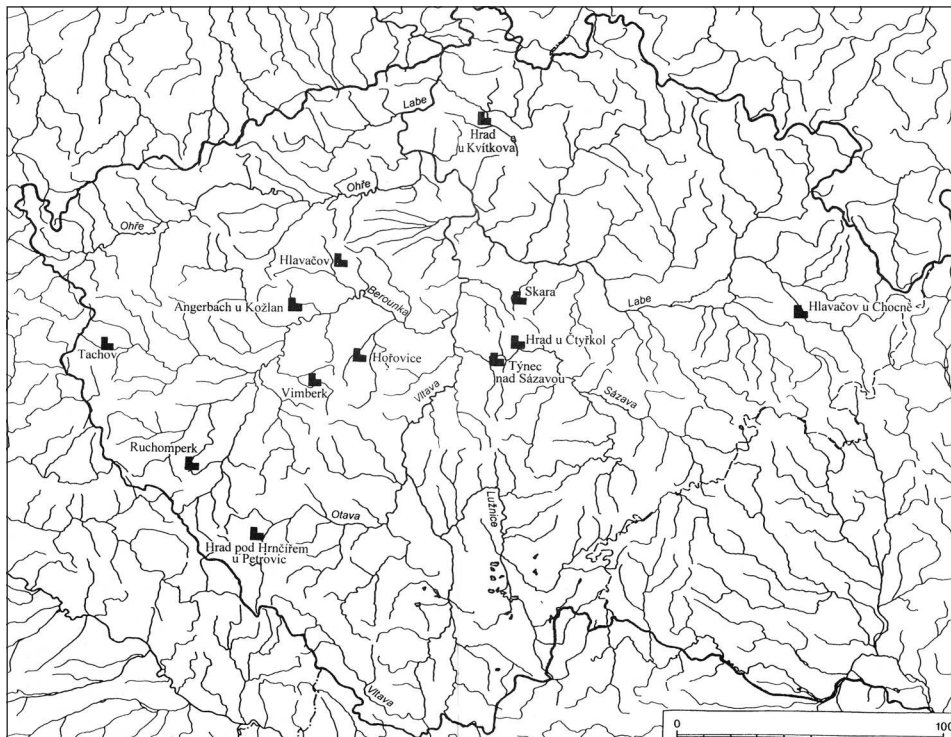
HRADY PŘECHODNÉHO TYPU V ČECHÁCH

Agentura Pankrác, Prága, 2007. 285 o. (CD melléklettel)

2007-ben a legismertebb cseh várkutató, Tamáš Durdík tollából egy újabb könyv látott napvilágot. A nem olyan meglepő esemény annál meglepőbb témát takart. Ebben a könyvben a kutató részletes elemzését nyújtja az általa „átmeneti típusúnak” nevezett csehországi váraknak (1. kép).

A késő középkori cseh várak kezdetének kutatása az 1970-es években vett nagyobb lendületet, amikor új, összetett módszertani alapokon végzett vizsgálatokra építve sikerült

1 Durdík, Tomáš: Současný stáv, potřeby a výhledy výzkumu hradů v Čechách. *Archeologické Rozhledy*, 28. (1976) 172–180.; Durdík, Tomáš: Problematika výzkumu hradů v Čechách. *Archaeologia Historica*, 6. (1981) 7–17.

1. A kötetben szereplő „átmeneti típusú” várak helye Csehország területén (Durdík 2007)

átértékelni a korábban megfogalmazott nézeteket. Ezek egy olyan kétszakaszos fejlődést képzeltek el, amely a korai cseh erődítések minden tapasztalatának és hagyományainak teljes elvesztését jelentette volna.² Ez a „történelmietlen” elképzelés ugyanakkor megalapozatlan is maradt. Egészen az 1970-es évekig nem kaptak kellő figyelmet azok a régészeti megfogható esetek, amelyek a régebbi, kora középkori erődítések és a késő középkori várak elemeinek sajátos szintézisét képviselték – az ide sorolható építményeket a későbbiekben *átmeneti típusú* váraknak (*hrady přechodného typu*) kezdtek nevezni. Az említett időszakban ugyanakkor négy ilyen helyszínen kezdődtek meg szisztematikus feltárások, Hlavačov u Rakovníka, Angerbach u Kozlan, Tachov és Týnec nad Sázavou erődítményeiben. Az eredeti tervek szerint ezek a kutatások tovább folytatódtak volna, párhuzamosan az eredmények részletes feldolgozásával. Sajnos azonban a prioritások megváltozása és más veszélyeztetett helyszínek leletmentései megakadályozták a projekt folytatását. Ugyanakkor a szakemberhiány és az anyagi háttér szűkössége miatt az elvégzett feltárások feldolgozása is nagyon elhúzódt, sőt, Týnec nad Sázavou esetében szükséges alappozsgával máig sem történt meg. Végül emiatt a feltételeken az e típushoz sorolható többi vár területén a kutatások csak felszíni vizsgálatokra, esetleg leletmentésre és célzott kiserőműletű szondázásra szorítkozhattak.

Az utóbbi évtizedben, a könyv kéziratának előkészítése során egyértelműen kiderült, hogy lehetetlen egyetlen kötetben megvalósítani a régészeti leletanyag, vagyis az elsődle-

2 MENCLOVÁ, DOBROSLAVA: *České hrady*. 1. Prága, 1976.

ges forrás részletes közzétételét az ásatások feldolgozásával és a téma egészének kiemelésével együtt. Emiatt a Hlavačov, Angerbach és Tachov feltárásából származó leletanyagot már korábban közölte a szerző egy önálló kötetben.³ A téma iránt érdeklődők így a 2004-ben megjelent kötetet a jelen könyv dokumentációs mellékleteként használhatják.

A 2002. évi prágai árvízben – amikor a víz elárasztotta a szerző akadémiai munkahelyét – az elkészült kéziratot, de még inkább a dokumentációt és a leletanyagot nagyon súlyos károsodás érte. Komoly erőfeszítések árán, sok kolléga közreműködésével azonban mégis sikerült a veszteségeket kiküszöbölni.

Maga a könyv nyolc fő részből épül föl. Ebből az első négy a már említett várakat ismerteti, nagyjából azonos szerkezetben: a vár helyzete és földrajzi környezete, a várra vonatkozó források és a vár története, képi források és kutatástörténet, korábbi ásatások, az 1970-as évek feltárásai, az eredmények leírása, a keltezés, a leletanyag ismertetése típusonként (kerámia, vastárgyak, érmék, állatsontok), az összefoglalás és az értékelés.

Egy külön fejezet foglalkozik az ásatással nem kutatott, de a tárgyalt típushoz sorolható várakkal, majd két újabb részben a szerző értékeli az említett várak kutatásának eredményeit és megkísérli ezeket beépíteni a 13. századi cseh várépítéssel kereteibe.

Tomáš Durdík elsőként *Hlavačov u Rakovníka* várát (2.kép) ismerteti. A négyrészes erősség egy ún. sarkantyú helyzetű homokdomb végén helyezkedett el (tszm: 390 m; rm: 60-65 m). A domb jó minőségű homokját folyamatosan bányásszák, így a vár közvetlen környezete már alig emlékeztet a középkorira, ráadásul a homokbányák néhány tíz méterre már a várat is megközelítették, sőt a nyugati oldalon érintik is a vároldalt (7. o.).

A várról írott forrás nem szól, egykori neve nem ismert. A *Hlavačov* elnevezés először egy 1354-es oklevélben szerepel, mint egy Rakovník melletti malom feletti hegy neve. Kiemelendő Jagelló Ulászló egy 1515. évi parancsa Rakovník lakosaihoz, amelyben elrendeli a hlavačovai szikla lerontását a helyi városi erődítések építése érdekében. Feltehetően ekkor bonthatták el a korábbi várat is. Ugyanakkor a környékre vonatkozó oklevelekből ismert egy *Castellum vetus*, amelyet V. Kočka már 1918-ban azonosított Hlavačovval. *Castellum vetus*-ban több királyi oklevél is kelt, így I. Vencel 1245–1253 között öt alkalommal, és II. Přemysl Ottokár 1255-ben és 1260-ban keltezett itt. Ez a tény jól jelzi a vár jelentőségét. A Přemyslidák vadászterdségében elhelyezkedő Hlavačov azonosítása a *Castellum vetus*-szal a régészeti eredmények tükrében is reális elképzelés marad. A környék egyetlen név szerint is ismert, de a helyszínen nem azonosított vára a régi *Křivoklat*, amelynek már 1110 előtt léteznie kellett. Az új Křivoklattól való távolságát az írott források alapján nem lehet megbecsülni. Tomáš Durdík nagyon óvatosan fogalmazva, de mégis elképzelhetőnek tartja, hogy a *Castellum vetus*, a régi Křivoklat és Hlavačov azonosak (8–9. o.). A vár maradványait a 18–19. század katonai felmérései már ábrázolják. Első részletesebb felmérése 1912-ből való, modern alaprajza csak 1973–1974-ben készült el (13. o.).

A vár négy részből, két-két elővárból és belső várból állt. Az erősségnek őskori előzményei is voltak. A keleti részen fekvő elővár két része közül a külső hosszú, 45 m hosszú, 5 m széles dombhát, amelyet egy árok választott le a domb többi részétől. Az árok ma már alig 0,5 m mély. Az erőteljes feltöltődés oka – Durdík szerint – a forrásokban is említett kőbányászáshoz szükséges út építése. Ugyanez az út pusztította el az első és a második rész közötti árkot. A második rész már valamivel nagyobb, 33 × 25 m-es, és magasabban

3 DURDÍK, TOMÁŠ: Nálezy z hradů přechodného typu (Hlavačov, Angerbach, Tachov). *Castellologia Bohemica Fontes*. I. Prága, 2004.

2. Hlavačov u Rakovníka, alaprajz a szondák helyével
(Durdík 2004, 20.)

A két belső rész közül a keletibb 56×42 m-es alapterületű, itt határozottan kirajzolódik egy majdnem szabályos formájú 52×16 m-es téglalap, amelynek déli, keleti és részben északkeleti széle a harmadik rész széleivel esik egybe. Itt egyértelműen meg lehetett figyelni a tudatos terepformálás nyomait. A területen illetve annak szélein építmény vagy erősítésnyomok nem látszanak. Ugyanakkor számtalan modern gödör valamint a régebbi ásatások betemetetlen árkai szabdalják a felszínt. A gödrök egy része nem is kincskereséshez köthető, hanem – ahogyan ez 1974-ben kiderült, amikor egy konzervdobozokkal teli gödröt „tártak fel” – turisták által ásott szemetes gödör. A belső várat az elővártól egy komolyabb árok választotta le, ez azonban a kőbányászás miatt erősen sérült, illetve részben feltöltötték. Mivel a közúti utóhoz szükséges betöltés szintje nem érte el a második és a harmadik várrész szintjét, ezért azokban lejtős bevágásokat képeztek ki az út vonalában. A vár negyedik része szabálytalan alaprajzú, kb. 40 m hosszú, a legnagyobb szélessége 19 m, a legkeskenyebb része középen volt. A recens bolygatásokon túl itt sem lehetett megfigyelni semmilyen épületmaradványt a felszínen (15. o.).

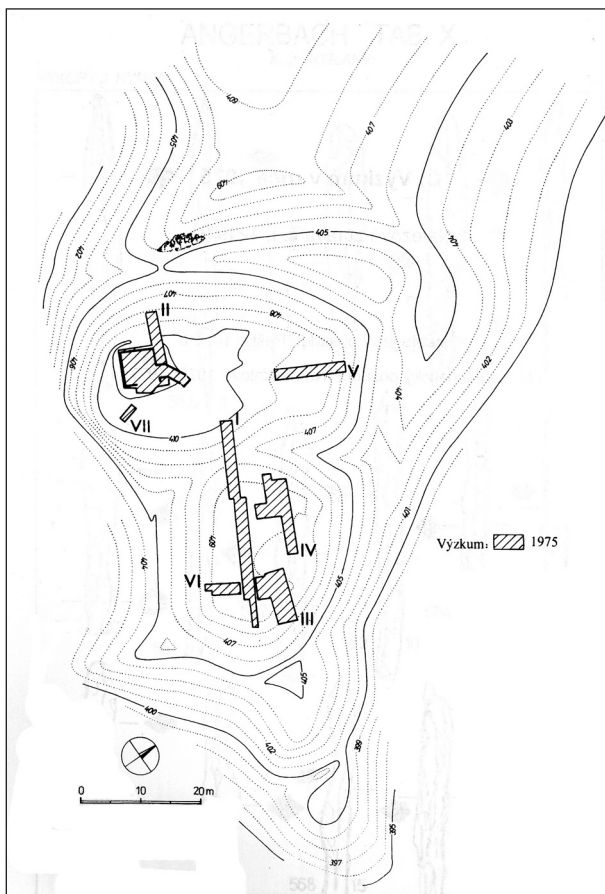
A vár területén már a 19. századtól kezdve folytak „ásatások”. Ekkor kerültek elő a křivoklati Fürstenberg-gyűjtemény leltárkönyve szerint Hlavačovhoz köthető legszebb leletek: 13–14. századi sarkantyúk, egy összetett kardmarkolat valamint egy gránát a 17. század elejéről. Az utóbbiak minden jel szerint a harmincéves háború idejéből származnak, és a Rakovník melletti csata kapcsán kerültek Hlavačovba, amely a környék fontos stratégiai pontjaként – de sáncai miatt is – minden bizonnyal kiemeltebb szerephez

is helyezkedik el, mint az első. A két első rész egyikén sincsenek egykori épületekre utaló felszíni nyomok, miközben jól láthatóan megmaradtak a kisebb sáncként jelentkező oldalsó erősítések. Az egyik helyen a betöltésben sziklatömbök látszanak, amelyek feltehetően az erősítés szerkezetéhez tartoztak. A belső vár külső, keleti része nagyobb és 5 méterrel magasabban fekszik, mint a legnyugatibb, hosszú, keskeny negyedik rész. Mindkét részt egy ma is 6 m mély árok veszi körbe, melynek külső oldala mentén – a keleti, bejárati részt kivéve – egy szokatlanul nagy méretű, 4 m magasságban fennmaradt sánc fut körbe. A nyugati szélén – részben a természetes erózió, részben a homokbányászás és a vasútépítés pusztításai miatt – már nem állapítható meg az erősítések egykori helyzete (14. o.).

jutott a Fehérhegyi-csatát közvetlenül megelőző ütközetben. Régészeti feltárások 1912-ben folytak először a vár területén, ekkor J. Renner kutatta a helyszínt. A későbbiekben V. és J. Fridrich ásatott itt 1953–1955 között, majd E. Soudská 1956–1963 között, V. Fridrich újra 1964-ben és végül 1973–1974-ben Tomáš Durdík. A szerző vezette kutatások előtti feltárásokról csak minimális dokumentáció maradt, leginkább V. Fridrich 1964-es munkáiról állt rendelkezésre használhatóbb információ. Az 1974. évi munkálatok kezdetekor Durdík dokumentálhatta, hogy a vár harmadik része tele volt viszonylag friss kincskereső gödrökkel. A szerző előbb felszíni kutatásokat végzett, majd 1974-ben nyolc szondát nyitott a vár területén, egyet-egyét a második és a negyedik, hármat a harmadik részben, és még egyet a belső várat kerítő sánc déli szakaszán (21–22. o.). Az ásatások tervezett folytatására nem került sor, ezután csak

1979–1981 között végeztek geofizikai felmérést, ez utóbbi a harmadik részre és a negyedik rész keleti végére korlátozódott (46–50. o.). A vár területét az ásatások félbeszakadása után is folyamatosan bolygatták, az 1990-es évektől évenként zajló ellenőrzések után minden egyes alkalommal újabb és újabb rablógödröket jelentettek. Ez a tendencia napjainkra csak erősödött (38. o.).

A várbeli feltárások során előkerült, illetve a rakovníki és a křivoklati múzeumban található leletanyag feldolgozása előzetes tanulmányokban és az előzőekben említett külön kötetben is megtörtént.⁴ Keltezéshez a stratigráfiailag megbízható leletanyagon kívül a szerző fontosnak látta felhasználni a felszíni leletgyűjtés anyagát is, mivel az előbbi csoport a feltárt terület kis mérete és a felső rétegek erőteljes bolygatottsága miatt nem fedte a vár fennállásának teljes időszakát. Ráadásul a homokos altalaj komoly romboló hatással volt a kerámiára is. Hasonlóan negatív hatással járt a talaj a vasleletekre és szinte teljesen elpusztultak a csontleletek.

3. Angerbach u Kožlan, alaprajz a szondák helyével (Durdík 2004, 123.)

4 Durdík 3. jegyzetben i.m. 12–88.

A kerámia alapján való keltezést a leletanyag állapotán kívül nehezítette az a tény is, hogy Hlavačov éppen több kerámiakörzet határán fekszik. A feldolgozott kerámia 97,66%-a fületlen fazék. Ezeknek főbb típusait (A–I) profilrajzokkal és díztítés-típusokkal a szerző külön táblán illusztrálja (41. o. 51. ábra; 44. o. 52. ábra). A régió anyagának figyelembevételével, statisztikai és morfológiai elemzés után (40–45. o.). Tomáš Durdík a vár fennállásának kezdeteit a 13. század eleje és első harmadának vége közé teszi. (Ez a leletanyag az ún. kései *burgwall*-periódus hagyományait mutató befésült vonalköteg-díszes kerámia, egyszerű, enyhén kihajló, megvastagodó lekerekített vagy háromszögletű peremmel.) A vár pusztulásának időszakát ezzel szemben jól keltezi az 1260-as évekre az éppen ekkor megjelenő ún. kolonizációs kerámia (45. o.).

A vár szondázó ásatása kimutatta, hogy a most is látható, az előzőekben ismertetett maradványok mind középkori eredetűek. A belső vár felszíne mai formájában szintén a középkori terep-átalakítás eredménye. Az őskori erődítés nyomait a harmadik rész északi és nyugati szélein figyelték meg. Az elővár erődítéseit nem kutatták, de a második részben nyitott szonda megerősítette a középkori elővár létezését és kimutatta, hogy azt is erődítették. A legfontosabb eredményeket a harmadik rész keleti szélén nyitott III. szonda szolgáltatta. Itt a belső vár feltételezett bejáratától délre eső területet kutatták meg, feltárva a belső- és az elővár közötti árkot is. Az árokban jelentős mennyiségű égett márgatörmelék és téglatöredék volt. A sánc nyomait ugyanakkor csak két helyen sikerült megfogni: egy alig 20 cm magas homokos betöltés mutatkozott a plató szélén illetve homlokfalának nyomvonala. Ha a kettőt összekötjük, akkor egy legalább 4,8 m-es eredeti sáncszélességet kapunk. A belső oldalon egy cölöplyuk-sort is feltártak, ami valószínűleg a betöltést belülről tartó szerkezetnek a nyoma. Így a szélesség további két méterrel növelhető, s ehhez még hozzá kell adni a teljesen elpusztult, kb. 1 m széles kőköpenyezést is. Az árokba került anyag mennyisége alapján a szerző kísérletet tett a sánc egykori magasságának kiszámítására is. Ha a sánc teljes magasságában egységes szélességgel számol – az elbányászott kőköpeny kivételével – akkor csak egy 1 m magas sánc jön ki. A magasság növekszik, ha egy lépcsőzetes szerkezetet rekonstruálunk. De hozzá kell azonban adni az erózióból adódó veszteségeket is: az árok alja lejtett, a fal bontásakor a föld az árkon kívülre is kerülhetett, legújabb kori bolygatásokkal is kell számolnunk stb. Végeredményben egy 2-2,5 m magas sáncot lehet elképzelni, amelynek tetején feltehetően egy önálló pártázatos falnak kellett lenni, mert csak így láthatott el az építmény védelmi funkciókat. Mindehhez hozzáadódik az árok 4 m-es mélysége is.

Az árok betöltésébe csak a már használhatatlan márgatörmelék került. Mindez a kőfalak tudatos és szisztematikus elbányászására utal (51. o.). Az árok legalján előkerült téglák minden jel szerint a pusztulás idején zuhantak ide az erődítés tetejéről. A III. szonda területén megfigyelt másik érdekesség a sánc szerkezetében látható váltás. A plató peremén futó sánc egy, a sánc irányára 45°-ban futó árokban ér véget. Ez, az altalajba mélyedő árok leletanyagot nem tartalmazott, betöltése azonos volt a felette lévő rétegekével, így nagyon valószínű, hogy középkori eredetű. Az árkot leginkább valamiféle alapozásként lehet értelmezni. Tomáš Durdík kétféle rekonstrukciót javasol: vagy a sánc testében a homokra való építkezés miatt fellépő statikai problémák kiküszöbölését elősegítő belső kötőgerenda, vagy a plató sarkának közelébe épített torony alapja kereshető itt. Ez utóbbi esetben a torony a sánc fölé emelkedő része *Fachwerk* szerkezetű lehetett, és akkor ehhez tartozhattak az árok betöltéséből előkerült téglák (52. o.).

A belső vár többi részén húzott szondákban a bányászás miatt az erődítés teljesen elpusztult, de a márgatörmelék jelölte annak egykori helyét. Érdekesek azonban a vár

harmadik részén (a negyedik, legnyugatibb rész felé néző szélén) előkerült nyomok. Itt szárazon rakott kőfal lehetett, mögötte nem volt földtöltés. Ha csak 2 m magassággal rekonstruáljuk itt a falat, akkor az alsó résztől mérve 6-7 m-es szintkülönbség keletkezett. A belső vár két része között nem volt árok. A vár negyedik részén erődítésnyomokat nem találtak, de a köves törmelék miatt egykori léte nem zárható ki. Az elővár második részében ugyancsak sáncoköpenyre utaló márgatörmeléket találtak.

A belső beépítettség szórványos nyomai a vár harmadik és negyedik részében kerültek elő. Itt elsősorban cölöpös szerkezetű faépületek lehetnek. A harmadik rész déli felében egy 4 m²-es helyiséget tártak fel (IV. szonda). Az ugyanott fellelt tapasztás-maradványokból boronaházra is lehetett következtetni. A legtöbb helyen azonban a szondák túl kicsi alapterülete miatt a cölöpökből és gödrökből nem rajzolódott ki értelmezhető alaprajz. A nyugati (negyedik) részén talált habarcsmaradványok alapján egy kőfalú épülettel is számolhatunk, mely talán várkápolnaként értelmezhető. A belső vár egészére kiterjedő geofizikai mérés azonban nem mutatott ki kőfalra utaló anomáliát. A magnetométeres mérés eredményeként e negyedik rész keleti felében kirajzolódó foltról ásatással kimutatták, hogy azt vastag, kemény habarcsos rétegek okozták, minden jel szerint padlórétegek. Hasonló jelenség mutatkozott a terület északnyugati sarkában, ahol téglalap formájú anomáliát jelzett a felmérés, itt talán egy épület lehetett. Ha ezt, a habarcsos törmelékkel együtt egy kápolnához kötjük, akkor hasonló elrendezést kapunk, amilyen számos alsó-ausztriai várnál is megfigyelhető, így Gars am Kamp, Hardegg, Pitten, Pernegg esetében (54. o.). A beépítés jellegét minden bizonnyal a közlekedés útvonala befolyásolta, útnyomok azonban nem kerültek elő az 1970-es évek feltárásai során. Ugyanakkor kézenfekvő, hogy az útvonal a dombháton, középen húzódnak.

Ha a várat egységnek tekintjük, kijelenthető, hogy a hlavačovi vár építetői sikeresen megbirkóztak az erősség összetett rendszere kialakításának feladatával. Igen előnytelen adottságok közepette, egyszerre alkalmazkodtak a terep adottságaihoz és alakították is azt. Főleg a harmadik árok és az előtte állt sánc szerkezete érdemel figyelmet, mely újdonság a korszak eddig ismert erődítési megoldásainak körében. A maga korában a vár megfelelt a vele szemben támasztott elvárásoknak. Legfőbb hátrányai az állandóan fellépő statikai problémák és az ezzel járó aránytalanul magas fenntartási költségek voltak. A vár egy hatalmas – ismeretlen okból keletkezett – tűzvész következtében pusztulhatott el. Végző felhagyásához azonban az ismertetett hátrányok és a környék településszerkezetének átalakulása vezettek, így a leégés után Hlavačov soha nem épült újjá (52. o.). További kutatásnak kell felderítenie a vár szerepét a Přemyslidák vadászerdősége északi részén, mely terület a vár fennállása idején kiemelkedő jelentőséggel bírt (54. o.).

A másodikként tárgyalt vár, *Angerbach u Kožlan*, a Plzeň-régió északi részén, Kožlany falutól északkeletre, egy ugyancsak ún. sarkantyú helyzetű, a Hradecký és Kůzovský patakok által határolt, északnyugat-délkeleti tájolású dombnyúlványon épült fel (tszm: 410 m; rm: 40 m) (3. kép). A középkori környezet az elmúlt két évszázadban itt is jelentősen átalakult, részben a már felhagyott tégláégető és a hozzá kapcsolódó bányatevékenység, részben egy víztározó (Vožehův rybník) építése miatt.

A vár a „sarkantyú” délkeleti végén épült, ahol az alapszikla metamorf palából állt, míg északra a domb felső részét lösz alkotta. Ez utóbbit hasznosította az említett tégláégető is. A terület jelenleg erdővel borított, részben a 19. században ültetett, védett hársfákkal. A vár előtti kiszélesedő lapos dombon ugyanakkor jól láthatók az egykori szántók nyomai (56. o.).

A vár nem sokkal 1238 után épülhetett. Erre I. Vencel két oklevele alapján lehet következtetni, melyek Kožlany falu 1230. évi eladományozásáról, majd 1238-ban történt visszacseréléséről szólnak. A csere oka feltehetően egy, a Přemyslidák előzőekben említett vadászerdőségben létesítetthez hasonló védelmi vonal kiépítésének terve volt.

A vár mai neve többször is előfordul a középkori forrásokban. Első említése 1250-ből származik, az oseki kolostor (Osek u Tepličku) adománylevelében fordul elő. 1307-ben Angerbachot Wilhelm Zajíc z Valdeka kapta, ekkor a vár egy előkelő cseh főnemes, Jindřich z Lipé (Heinrich von Leipe) bebörtönzésének helyszínéül szolgált. Nevével találkozunk 1348-ban, a Maiestas Carolina nemesi jogi szabályzatban, ahol mint kisajtítandó királyi vár szerepel. 1351-ben Kožlany oppidum címmel való felruházásakor említik az angerbachi várnagyot. Utoljára 1360-ban szerepel Angerbach neve az írott forrásokban, ekkor IV. Károly a várat és a hozzá hat falut (Kožlanyval együtt) II. Rudolf rajnai palotagróf János nevű természetes fiának adja zálogba.

Az írott forrásokban említett erősség és a kožlany-i Angerbach egyértelmű azonosítását azonban akadályozza az a tény, hogy Týřov vára németül szintén *Angerbach*ként volt ismert. Ráadásul a két vár között biztosan volt kapcsolat is. Beható elemzés után Tomáš Durdík tisztázta a problémát. Megállapította, hogy a két vár soha sem szerepelt egyszerre a forrásokban, továbbá a 14. századi adatok biztosan Týřovra vonatkoznak, ugyanis a régészeti adatok tanúsága szerint a kožlany-i vár ekkor már nem állt, vagy létezésének utolsó pillanatait élte. A bebörtönzés helyeként sem azonosítható, mert a forrásban említett nagy torony biztosan nem lehetett a kutatott várban. Az egymástól 20 km-re fekvő týřovi és kožlany-i várak kapcsolata nem egyedülálló, sőt, törvényszerűnek mondható a týřovihoz hasonló nagyságú királyi uradalmak esetében. Egy-egy ilyen birtokon a nagyobb, jelentősebb királyi vár mellett gyakran találunk egy kisebb, kiegészítő – vadászati vagy közigazgatási – funkciót betöltő várat. Ezek a „másodrendű” várak az „anyavár” uradalmához tartoztak és emiatt nem is nagyon volt ok arra, hogy felbukkanjanak a forrásokban. Hasonló helyzettel találkozunk Křivoklat – Jivno, Nižburk – Jenčov esetében is. Ugyanakkor nem csak a Přemyslidák vadászerdőségeibe eső uradalmakra jellemző ez a jelenség, hanem például a prágai várhoz is tartozott egy kisebb erődítés Bubenečben, a Královská oborában. Mindezek alapján az ismertetett források inkább a týřovi várra vonatkozhattak (58. o.). Angerbach neve viszonylag korai pusztulása ellenére sokáig fennmaradt. A kora újkori forrásoktól egészen a 18. századig találkozunk vele, így többek között Mořic Vogt 1724–1730. évi térképén is feltűnik a vármaradvány. Az első és a második katonai felmérésen a ugyan név szerint, vagy feliratként nem szerepel, domborzatban azonban jelölték: az első felmérésen három romos részt rajzoltak, a másodikon a vár részeit elválasztó árkokat jelölték (59. o.).

A korai kutatások háttérben elsősorban a vár neve és az említett híres foglya – Jindřich z Lipé – állt. Első komolyabb ismertetése V. Kočka nevéhez kötődik, aki 1918-ban megjelent tanulmányában a vár vázlatos alaprajzát is leközölte, három, szabályos részből álló erősségként ábrázolva (60. o.). Ásatásokat elsőként Jaroslav Hynka tizedes folytatott itt az 1940-es években. Munkásságának eredménye – a terület jelentős bolygatásán túl – egy vázlatos alaprajz, néhány „szelvényének” jelölésével, továbbá a leletanyag, amit a tizedes a kožlany-i helytörténeti múzeumnak adományozott. A még élő Hynkát Tomáš Durdík ugyan egy nyugdíjasotthonban felkutatta, de érdemi információt már nem kapott tőle. Sajnos Hynka az általa feltárt részeket nem temette vissza, így a még megmaradt részek is tovább pusztultak. Alaprajzának felhasználásával az 1970-es években azonban sikerült azonosítani minden szelvényét (64. o.).

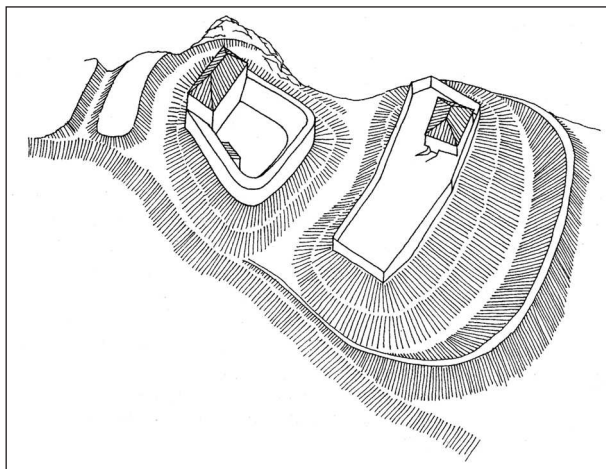
A régészeti kutatások előtt a kétrészes vár területén épületnyomok nem látszottak. A főbejárat felőli oldalát egy kb. 25 m széles és ma is 5-6 m mély árok választotta el a dombhát kiszélesedő részétől. Az árok dél felől a domblejtőig tartott, északon azonban, ahol a lejtő laposabb és kevésbé sziklás, az árok – követve a vár északi oldalát – északkelet felé kanyarodott, belevágódva a lejtő oldalába. Az árok külső oldalát végig, még az északi oldalon is, egy 1 m magas sánc kísérte. A dombhát szántása és feltehetően a Hynka által idehordatott meddők miatt, jelenleg nincs semmilyen látható nyoma a vár egykori megközelítési útvonálának (62. o.).

Az elővár egy 12×38 m nagyságú, nagyjából téglalap alakú kis plató, határozottan ereszkedő északi résszel. Ez utóbbi jelenség két, egymással majdnem érintkező, nagyméretű gödör miatt alakult ki, Hynka ásatásainak köszönhetően. A plató szélein erősítés nyomok nem kerültek elő. Az elővár legfontosabb objektuma egy négyzetes alaprajzú, 6 m belső oldalhosszúságú pince, amelyet a tizedes szinte teljesen kiásatott, majd pusztulni hagyott. Északkelet felől lehetett megközelíteni, egy enyhén ívelő rövid lejáraton keresztül, fala agyagba rakott, helyileg bányászott törtkőből készült. Az ásatások kezdetekor a belső falsík mindenütt látszott, de a fal vastagsága nem volt mérhető (63. o.).

A belső várat az elővártól egy 3–4 m mély, 15 m széles árok választotta el. Dél felől az árok itt is kifutott a domb lejtőjére, míg északon az elővárat megkerülő árokhoz csatlakozott. A belső vár alaprajza leginkább trapézhoz hasonló, 23×17 m kiterjedésű. A felszínen jól kirajzolódott a plató szélén végigfutó, helyenként 1 m magas sánc. A belső területet Hynka itt is jelentős mélységben felásta, teljesen megváltoztatva az egykori domborzatot. A belső vártól keletebbre egy újabb, 1 m-es árok húzódott, amely egy kis háromszögletű részt választott le. Innen további 16 m-re egy újabb hasonló, 1 m-es árok helyezkedett el. A leválasztott sziklás területeken semmiféle emberi tevékenység nyoma nem volt megfigyelhető, ráadásul ezek szintje 4,5-5,5 m-rel alacsonyabban volt belső várhoz képest (64. o.).

A vár rendszeres kutatása 1973-ban kezdődött. Kétéves előkészítés után, 1975-ben megindultak a feltárások is, amelyek azonban az előzőekben már ismertetett okok miatt nem folytatódtak (68. o.). A másfél hónapig tartó ásatás során összesen hét szondával vizsgálták a várat. Az előkerülő anyagot itt is korábban közölte Durdík.⁵ Az ásatás kerámiájának 86,77%-a volt fazék. A szerző rendkívüli alaposággal dolgozza föl könyvében ezt az anyagot, kiegészítve a vár területén talált fém- és állatcsont leletekkel. Az utóbbi két csoport itt előkerült tárgyai keltezésre nem voltak alkalmasak, ráadásul a talajviszonyok miatt állatcsont csak rendkívül kis mennyiségben került elő. A vár erdős fekvése miatt, feltűnő, hogy az azonosítható archaeozoológiai anyagnak csak 9,23%-a származik vadászott állatból (98. o.). A vastárgyak kötött feltűnően sok volt a számszerű nyílcsúcs, de voltak patkók, kulcsok is. A kerámiaelemzést gazdag statisztikai és ábraanyag – profil és díszítéstípusok táblái – kíséri, de a szerző kiemeli, a környék kerámiája még nincs elég alaposan feldolgozva egy részletesebb kronológia felállításához. Ezért a kerámia által megadott tágabb keltezést az írott források segítségével szűkítette, feltételezve, hogy ez az Angerbach nagyjából azonos időben épülhetett Týřov-Angerbachal. Ez alapján a vár kezdetei a 13. század közepe körüli időszakra tehetőek. A pusztulás idejének meghatározása még nehezebb, mivel a 14. században Csehország egész területén stagnál a kerámiafejlődés. A vár területén előkerült legkésőbbi kerámia nagyobb arányban mutat 13. század végi és kisebb arányban 14. századi jellemzőket. Így a várat a szerző véleménye szerint valamikor a 14. század első fele során hagyhatták fel. A pusztulási rétegben talált

5 DURDÍK 3. jegyzetben i.m. 89–257.

4. Angerbach u Kožlan, rekonstrukció
(Durdík 2007. 99., 11. kép)

tett. A kis felületben nem lehetett megfigyelni a kötések formáját, de megállapítható volt, hogy nagy méretű gerendákat és cölöpöket használtak. A külső gerendafalhoz belülről cölöpös szerkezetű újabb fal kapcsolódott, valószínűleg statikai funkciót ellátva. Az egykori kapu helye ebben az esetben sem ismert, de a helyszínből kiindulva nem lehetett túl összetett (99. o.). A belső épületekből a legfontosabb a déli oldalon található nagy kőpince volt. Az északi terület terepformája egyértelműen utal arra, hogy itt is épületek állhattak. Mivel Hynka ásatásai után semmilyen nyomuk nem maradt, feltételezhető, hogy egyszerűbb, talán favázás szerkezetűek lehettek. A kőpince jelentősége abban áll, hogy nagyon kevés 13. századi pinceépitmény ismert a cseh várakból. Hynka bolygatásai miatt nem tudni, hogy a csupasz szikla alkotta-e a padlóját, vagy volt valamilyen, esetleg fából készült borítás rajta. Szerencsésen megmaradtak a sziklába vájt cölöplyukak, amelyek alapján a pince északnyugati sarkában egy kis, fából készült falú szoba rajzolódott ki, keleti irányba nyíló ajtóval. Ez az egyértelműen a fűtési lehetőségek javítására szolgáló $2 \times 2,6$ m-es alapterületű tér a pince lakószintként való használatára utal (100. o.; 74. o., 85. ábra). Az épület egészét földszintesként rekonstruálta a szerző, mivel több szintre sem az épület statikai megoldásai, sem esetleges boltozatnyomok nem utáltak.

A két várrész közötti árokban és az elővár kelti szélén olyan cölöpmaradványokat találtak, amelyek az egykoron ezen a helyen állt fahídra engednek következtetni. A híd pontos rekonstrukciójához azonban nem volt elegendő adat. A belső vár platóján a körbefutó erősítés egyszerű sánc volt, amelyet kívülről szárazon rakott, nagyobb kövekből álló fal tartott, a betöltését helyben – feltehetően az árok készítésekor – bányászott apró kőves törmelék alkotta. A szárazon rakott kőfal sehol nem maradt *in situ*, mert a belső töltés nyomására kidőlt. A sánc belső oldalán nem sikerült olyan nyomokra bukkanni, amely alapján azonosítható lett volna a betöltést belülről tartószerkezet, bár az minden jel szerint lejtős oldalú volt. A sánc alapszélessége 8 m körül volt, a második sánc betöltésében lévő pusztulási rétegekből pedig legalább 3 m-es magasságra lehet következtetni (101. o.). Természetesen itt is még további falat kell elképzelni még a sánc tetején. A kapu feltárt maradványai csak igen kevés támpontot nyújtottak a rekonstrukcióhoz. Biztosan

egyetlen egy érme sem segít: a 14. századon belül közelebről nem lehet keltezni (94–95. o.).

A várat egészként értelmezve (4. kép) a szerző kiemeli, hogy a nyugati külső sánc nem volt kutatva, így szerkezete nem ismert, egykori mérete nem rekonstruálható. Méretei miatt nem kutatták meg az első árkot sem, de hasonló formája miatt feltételezhető, hogy a második ároktól nem sokban térhetett el. Az árkon át való átkelés helye és módja azonban nem ismert. Az elővár erősítése a cölöpös alapozás és a tapasztás-maradványok alapján ácsolt szerkezetű lehe-

csak az állítható, hogy a sánc átvágását itt faszerkezet tartotta, az esetleges felépítmény léte azonban kérdéses. A belső vár északi oldalán egy földbe mélyített objektum sarkát tártak fel, fából épült fallal az északi oldalán. Az objektum értelmezését a szerző nem látja megoldhatónak az adatok szűkössége miatt.

A belső vár legfontosabb eleme a keleti fal mentén álló palota volt, amely elfoglalta a belső plató majdnem teljes keleti részét. A palota két rövidebb oldala a sáncba ékelődött, belülről támasztva a sánc betöltését, ugyanakkor a keleti fala a belső vár erősítésének részét képezte. A fal feltárásánál egyértelműen megfigyelhető volt a *fachwerk* szerkezet: alapozási árokba fektetett gerendára agyagba rakott palából épült a fal, amelynek külső oldalait betapasztották. Ez még a középkori cseh területeken is ritka megoldás volt. A palota legalább egyemeletes lehetett, palával fedett tetővel, az utóbbira a finom kiképzésű, szabályos alakú, átlukasztott palalapok utaltak. A palota bejáratát nem sikerült megtalálni (102. o.), padlószintjén belső beosztásnak sem volt nyoma, talán egy teremszerű megoldással kell itt számolni. Sikerült azonban itt feltárni egy szabályos formájú gödröt, ami egy a padló alá süllyesztett rejtkehely lehetett.

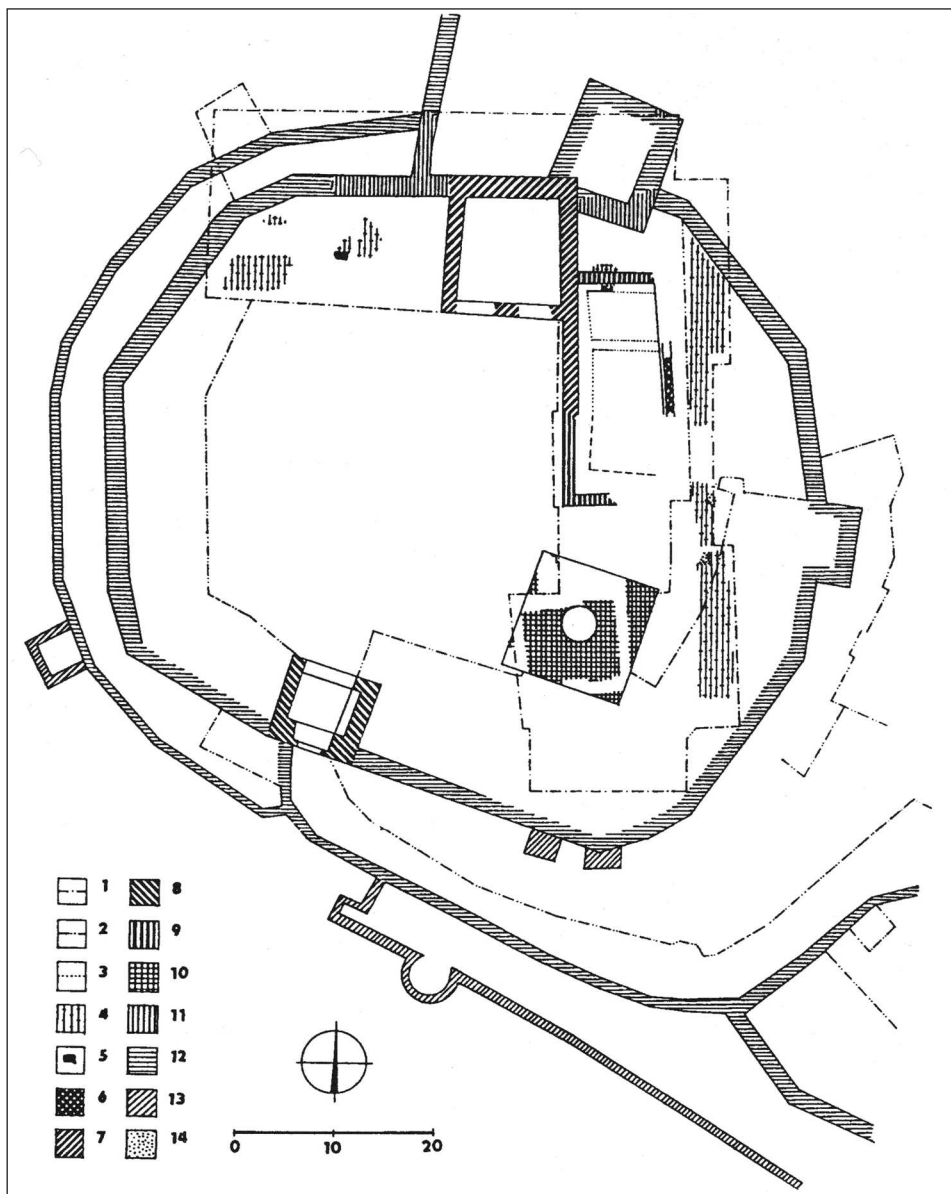
A vár korának egy jól védhető, masszív erőssége lehetett, amely szilárd elemét alkothatta a Přemyslidák vadászerdősége királyi várhálózatának. Ugyanakkor számos hátránya közül kiemelhetők a szokatlan technikai megoldások, mint a palota falának a sánc betöltését rögzítő szerkezetként való használata. Más hátrányai a sánc és a *fachwerk* épületek szerkezetéből adódtak, amelyek karbantartása egy idő után igen gazdaságtalanná vált. Felgyorsíthatta hanyatlását Luxemburgi János uralkodása idején a királyi birtokok eladományozása is, ugyanis kisebb birtokosok nem rendelkeztek megfelelő anyagi háttérrel egy ilyen erősség fenntartásához (104. o.).

A harmadikként tárgyalt vár – *Tachov* – jelentősen eltér a két eddig ismertetett objektumtól. Ugyanis ez máig álló épület, számtalan kora és késő középkori illetve újkori periódussal (5. kép). A 13. század utáni leleteket Tomáš Durdík külön közölte, többek között a már említett katalógusban is.⁶ Ugyanakkor a feldolgozásukra a tárgyalta kötetben nem kerülhetett sor.

A helyszín régészeti feltárása soha nem volt szisztematikus. Az 1960-as évek végére az üresen álló, elhanyagolt és súlyosan károsodott épület fizikai léte is veszélybe került, ugyanis a helyi hatóságok 1968-ban elhatározták lebontását. Csak nagyon nehéz küzdelmek és szakmai összefogás mentette meg végül a műemléket. Az 1970-es években egy határ menti erősség esetében ez egy egészen kivételes eset volt. Az ezután kezdődő felújítás sem volt azonban szakmai szempontból problémamentes, ugyanis a hatóságok alig engedtek régészt a helyszín közelébe. Csak akkor kerülhetett sor célzott feltárára 1976–1978 között, amikor a földmunkával járó nagyobb munkafázisok már véget értek. Az addigi eseményekről így csupán a műemléki hivatal által (természetesen jóval a munkák megkezdése után) kiküldött J. Muk művészettörténész által készített dokumentáció szolgáltat információt. Ő néhány esetben a földmunkákat is dokumentálta. Ezek fényében érthető, hogy a helyszínről rendelkezésre álló régészeti adatok igen töredékesek, rendszertelenek és egyenetlenek.

A vár az azonos nevű város nyugati szélén fekszik. Az erősség egy kiemelkedő domb tetejére épült, amelyet dél és délnyugat felől a Mže folyó határol. Észak és északkelet felé eredetileg meredek oldalakkal rendelkezett, a keleti laposabb, de alacsonyabban fekvő területtől egy mély árok választotta le, amely azonban mára szinte teljesen feltöltődött.

6 Durdík 3. jegyzetben i.m. 259–335.

5. Tachov, alaprajz (Durdík 2007. 143., 151. kép)

A város későbbi kialakulása miatt korai terepviszonyok jelentősen átalakultak. A vár kronológiai helyzetét azonban jól mutatja, hogy a vár tömbje feltűnően kilóg a városfalak vonalából, s a városfalak egyértelműen később épültek a vár falához (111. o. 124. ábra). A korai település távolabb, északkeletre helyezkedett el, a mára elpusztult egykori *Gänsbühl* előváros helyén.

A vár történetét sokszor feldolgozták. A legkorábbi adatok a vyšehradi kanonok krónikájában olvashatók, melyek szerzője 1126-ban Tachov, Přimda és Zhořelec várak át-

építéséről ír, majd ennek egy kicsit ellentmondva, az 1131. évnél beszámol arról, hogy I. Soběslav várat alapított Zhořelecben és Tachovban, amely utóbbi az azonos nevű falu határában fekszik. Ezután sokáig nincs hír a várról, egészen 1285-ig, amikor a vár mellett említik Tachov városát. Luxemburgi János Jindřich z Lipé kezére adja a várat, de 1333-ban Károly herceg visszavásárolja a korona számára. A várral találkozunk a *Maiestas Carolinib*en, az elidegeníthetetlen királyi várak sorában. Ennek ellenére az épületegyüttes sokszor gazdát cserélt, 1421-ben még egy huszita támadást is visszavert (106. o.). 1449–1509 között a Gutštejn család kezén volt, azután újra visszakerült a koronához. A 16. századtól már nagyon jól adatoltak a vár pusztulásai és építkezései. Számos tűzvészről tudunk (1526, 1558, 1777 stb). Létezik egy nagyon jó inventárium is 1555-ből, amely többek között pékséget és sörfőzdét is említ a vár területén. 1547-től a Lobkowitz család birtokolta hosszabb ideig a várat, amíg II. Rudolf 1602-ben meg nem vette, de csak azért, hogy utána, 1606-ban nagyobb haszonnal továbbadja rajta. Ekkor a város tulajdonába került a vár, de az erősen romosodó erősségtől ők is szabadulni igyekeztek. 1648-ban a svéd csapatok az egész várost felégették, a várat kifosztották és az egész addig romosan állt, amíg a Losi család meg nem vásárolta és fel nem újította. 1770-ben egy villámcsapás következtében újra leégett. Végül 1784-ben Tachov várát Josef Nicholas Windischgrätz örökölte, aki itt 1787–1809 között nem túl szerencsés átépítéseket végeztetett. 1802-ben lebontatta a vár legkorábbi részét képező öregtornyot és számos más középkori épületet. 1804–1808 között az egykori sánc várépületen kívülre eső részeit is elhordták. Az ezután már nem sokban változtatott klasszicista kastélyt 1945-ben kobozták el a családtól és utána pusztulni hagyták (107. o.).

A helyszínről számos ábrázolás ismert, de a legtöbb már a klasszicista átépítés utáni formájában mutatja a várat. A két legfontosabb ábrázolást az 1738-as és az 1777-es festmények jelentik, amelyek délnyugati irányból mutatják a várat. Kiemelendő még néhány, a 18. század végi átépítésekhez készített tervrajz, amelyeken pontos alaprajzi dokumentációja látható az akkor még nagyrészt épen álló korábbi épületnek. A két katonai felmérés nem tartalmaz ezekhez képest további információt, mint ahogyan a 19. századi kataszteri térképek sem nyújtanak segítséget (112. o.).

A ma épületről csak az 1960-as években derült ki, hogy számos középkori részt tartalmaz. A kastély egy kerek domb platóján áll, melynek szélén egy nagyrészt barokk eredetű fal fut körbe. E fal több helyen, főleg a nyugati oldalon, párhuzamosan halad a már nem látható középkori körítőfallal. Ezt azért építették így, hogy a két fal között folyókat és termeket képezhessenek ki a föld alatt, ennek köszönhetően ott a középkori falat kutatni is lehetett. Maga a kastély egy L-alaprajzú épület, hosszabb szára észak-déli tájolású, melyhez keresztisére északon kapcsolódik és nyugat felé néz. A hosszanti szárny közep-tengelyében egy átjáró található, amelytől északra középkori részek kerültek elő. Ezek a pincszinten teljes egészében megmaradtak, a földszinten ugyanakkor csak a homlokzati fal középkori, a válaszfal már a reneszánsz korából való. További középkori és reneszánsz elemek kerültek elő az északi szárny udvari homlokzatán, ide egy egész épületrészt építettek be. A szárny közepén futó jelenlegi válaszfal egykoron a vár körítőfala volt, és éppen itt őrződött meg a városfal a várfalhoz való csatlakozásának helye is (113. o.).

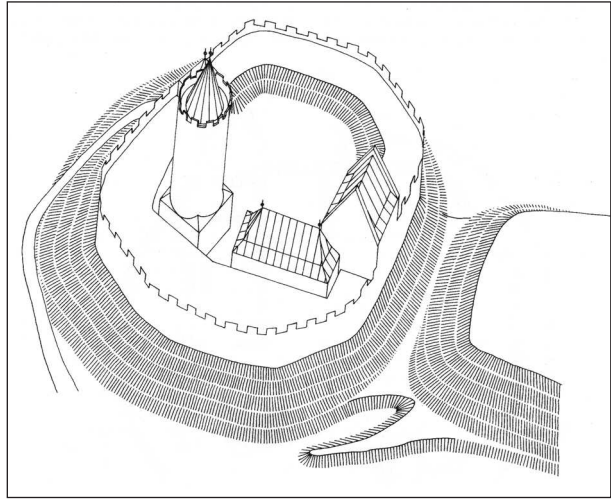
A tachovi vár korai kerámiájának feldolgozása az előző fejezetekhez hasonló alapos-sággal történt, a perem- és díszítéstípusok részletes bemutatásával. A feldolgozás során a szerző több problémára is felhívja az olvasók figyelmét. Ezek közül leginkább az emelendő ki, hogy a leletanyag jelentős része nem köthető rétegekhez, így leginkább statisztikai adatként szolgál.

A régészeti eredmények alapján három főbb horizont rajzolódott ki a vár 1300 előtti történetében. Az első a Soběslav-féle vár időszaka, a második a vár pusztulása és az ehhez tartozó erős pusztulási réteg a 13. századból, majd a harmadik II. Přemysl Ottokár ideje. A legkorábbi periódus kezdetét az írott adatok határozzák meg, s mivel a környék 12. századi kerámiája nincs feldolgozva, a vár felépítése 1126 és a 13. század közötti időre tehető. A második periódus kezdete a vár leégése. Itt a keltezésben a város területéről ismert leletanyag nyújt segítséget. Ennek alapján a pusztulás ideje a 13. század első felére tehető. A harmadik periódus 13. század közepe körüli keltezését a kerámiaanyag viszonylag stabilan megalapozza. Ez utóbbinál megfigyelhető volt – Tachov fontos kereskedelmi út menti fekvéséből adódóan – a külföldi (német) és hazai hatások együttélése, ráadásul a helyi hatások is feltűnően távolról eredeztethetők. A további leletek közül a fémleletek igen kis mennyisége itt is a talajviszonyokkal magyarázható. Ugyanakkor az archaeozoológiai leleteket ennél a várnál lehetett a legjobban feldolgozni (140. o.).

Az ásátások korlátozottsága és az adatok töredékes volta ellenére fel lehetett vázolni a vár 13. század végéig terjedő építéstörténetét. Az egyik legfontosabb eredménynek az számít, hogy sikerült véget vetni a Soběslav-féle vár elhelyezkedése körüli vitáknak, azaz sikerült kimutatni, hogy Tachov legkorábbi vára a mai kastély területén állt. A vár kiterjedését ugyan nem sikerült pontosan tisztázni, de biztos, hogy nem lehetett nagy területű. Elsősorban a mai kastély közvetlen környékére terjedhetett ki, de a későbbi várral nem egyezett meg. Észak felé valószínűleg még túl is nyúlt a 13. századi váron. A soběslavi vár sáncainak maradványait több helyen sikerült megfigyelni. Betöltésének másodlagos felhasználására is sor került a kastély keleti szárnyának nyugati szélénél. A megmaradt sáncrészek az északi szárny délnyugati és a nyugati szárny keleti oldalánál voltak megfigyelhetőek. A szerkezet vonatkozásában a sánc külső vagy belső oldaláról nem sikerült adatot szerezni. Az azonban bizonyos, hogy a belsejében kötőgerendákat használtak. A korai vár belső beépítéséből csak néhány értelmezhetetlen cölöplyuk ismert. Az első periódust egy hatalmas tűzvész pusztította el, melynek keltezése tehát nem lehetséges, de a maradványokra szinte azonnal elkezdték építeni az „átmeneti típusú” új várat, ugyanis a pusztulási és az építési rétegek között sehol sem voltak humusznyomok. A második vár túllépett az első határain, és úgy tűnik, hogy tudatosan nem hasznosított semmit az előzményekből. Valószínűleg a korai vár kicsi is volt és a megégett sánca statikailag sem jelenthetett túl biztos alapot az új épületek számára. Az új építkezések jelentős terepmódosítást is eredményeztek, főleg a várdomb északi és keleti oldalán. Minden jel szerint az északkeleti árok kiásásából származó föld az új sánc betöltésébe került. Az új sánc nem rendelkezett belső vázzal, szélessége 6-8 m között váltakozott. Északnyugaton a betöltésébe másodlagosan a régebbi sánc maradványai is belekerültek az elszenesedett gerendákkal együtt. Az északnyugati szakasz közelében a régi és az új sánc helye egybe eshetett, azonban a 13. századi építkezések során a korábbi maradványokat teljesen elhordták és a helyüket elplanírozták. Az újonnan épült sánc magassága 4 m körül lehetett, ahogy ezt a keleti oldalon régészeti módszerekkel meg lehetett állapítani (142. o.). A sánc homlokoldalának szerkezete nem ismert, belülről azonban cölöpfal tartotta. Ez utóbbi egy tűzvész során leégett, ekkor a sáncot – kiszélesítve annak alapját – egy újabb lejtős földköpennyel erősítették meg. Az északkeleti oldalon álló épületnél a sánc belső oldalát kezdettől fogva kőfal tartotta. Nem tudni, hogy kezdetben merről nyílt a bejárat a vár területére. A város felépülte után ez biztosan megváltozott, ugyanis ekkor az út a város felől, keleti irányból érkezve, dél felé került meg a várat és az ott felépült négyzetes kaputornyon át vezetett a vár területére. Ez az 1793. évi felmérésről ismert alaprajzú kapu-

torony a sáncba ékelődött, és a vár belseje felé nyitott volt. A pontos keletzése bizonytalan.⁷

Kezdetől fogva állt azonban a sánc északi szakaszába beleépített négyzetes épület, amelynek délkeleti sarkához egy másik téglalap alaprajzú, kétrészes, alápincézett vagy süllyesztett padlójú épület csatlakozott. Az utóbbi már nem érintkezett a sánccal, de a kettő közötti távolság minimális volt. A két épületnek jelentős maradványai őrződtek meg a mai kastélyba beépítve, többek között az érintkezésük helye, ezt azonban nem lehetett megvizsgálni. Ennek ellenére a helyzetük alapján szinte biztos, hogy egykorúak voltak (144. o.) (6.kép).

6. Tachov, rekonstrukció
(Durdík 2007. 144., 152. kép)

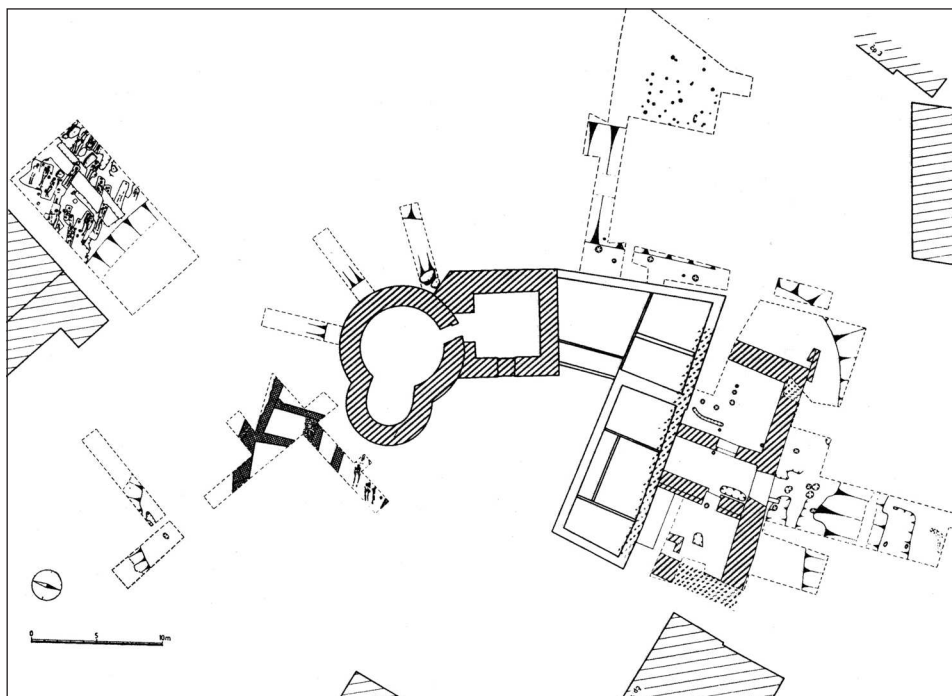
A 13. század utolsó nagy építkezése Tachovban II. Přemysl Ottokár idejében zajlott. Feltehetően a város első erődítéseinek kiépítésével azonos időben a vár délkeleti sarkában egy nagy lakótorony épült. A torony egyedülálló formájú Csehországban, de máshonnan sem nagyon ismertek párhuzamai: alsó része négyzetes alaprajzú, 12 m oldalhosszúsággal, púposkváderes külső borítással. A négyzetes alapzatra magas, hengeres toronyrész épült, amint ez a 18. századi ábrázolásokon látszik. Ezt bontották le 1802-ben. Hengeres lakótorony több helyen is ismert Csehországban, leghíresebbek Křivoklat és Lichnice, a púposkváderes hengeres torony azonban ritkább, egyedül a Markomanka (Hlyzová) torony említhető meg Zvíkov várából (145. o.).

Az utolsó részletesebben ismertetett „átmeneti típusú” vár *Týnec nad Sázavou* (7.kép) Itt egy még a korábbiaknál is összetettebb helyzettel szembesült a kutató. A helyszínen kiterjedt feltárásokat folytatott 1969–1973 és 1976–1977 között Antonín Hejna, aki számos tanulmányt is írt kutatási eredményeiről, legutóbb 1983-ban,⁸ de részletes feldolgozás máig nem született. Tomáš Durdík kiemeli, hogy mivel volt szerencséje a týneci ásatásokat számos alkalommal is személyesen is meglátogatni, ezért alapos képet kapott az előkerült maradványokról. Ugyanakkor az ismertetett könyv megírása kapcsán nem férhetett közvetlenül a már 1986-ban elhunyt Hejna dokumentációjához, és csak a közölt adatokra támaszkodhatott.

Týnec vára egy észak-déli tájolású, ún. sarkantyús helyzetű dombnyúlvány északi szélén helyezkedik el. Az északi oldalon Sázava határolta a területet, míg keleten, nyugaton és részben délről is a domboldal természetes meredeksége nyújtott védelmet.

7 A tachovi korai várról legutóbb: DURDÍK, TOMÁŠ: Raně středověké hradiště v Tachově. *Archaeologia Historica*, 31. (2006) 199–208.

8 HEJNA, ANTONÍN: Týnec an der Sázava – Herrnsitz der Přemyslidenzeit in Böhmen. *Baudenkmalspflege*, 1983. 237–242

7. Týnec nad Sázavou, alaprajz (Durdík 2007, 156, 164. kép)

Leginkább a keleti oldalt kellett mesterséges árokkal tovább alakítani. A mai plébánia-épületek és a vár közötti utca feltehetően az egykori árok nyomvonalát követi.

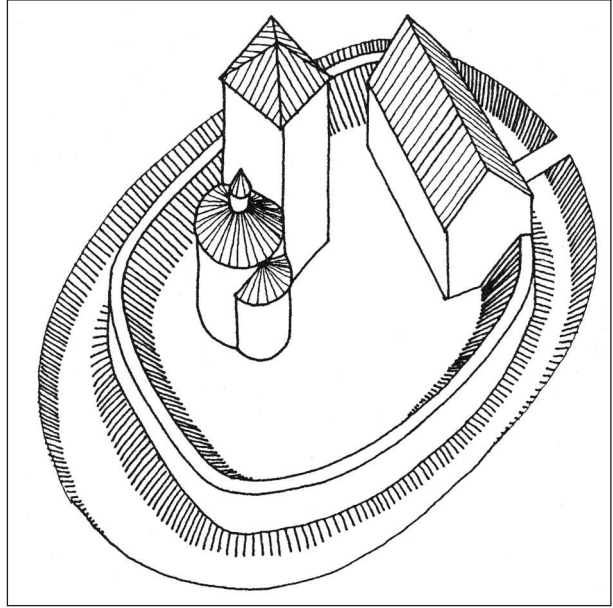
A vár kétrészes volt. A belső vár a terep legmagasabb pontját foglalta el, egy gránit-szikla tetejét, részben kiterjedve a lejtőkre. A legmagasabb ponton egy kora középkori, máig álló rotunda épült, amelyhez nyugat felől egy szintén fennmaradt négyzetes alaprajzú torony csatlakozik. A körítőfalnak csak egy kis szakasza maradt meg a mai múzeumépület falában. Amint azonban a kutatások kimutatták, ez is késő gótikus eredetű. Valószínűleg a belső vár északkeleti sarkán álló L-alaprajzú épület (*Starý Zámek*ként, vagyis Öregvárként is ismert) falai is tartalmazhatnak korai várfalszakaszokat (150. o.).

A szakaszokban napjainkig megőrződött falakkal övezett külső vár a legtöbb helyen alacsonyabban, a belső várat körbevéve helyezkedik el. A többször átépített fal kora bizonytalan, de korai eredete feltételezhető. Erre utalhatna egy nagyméretű poligonális építmény a nyugati oldalon, amely teljesen kilóg a megmaradt falak vonalából. Ez feltehetően egy ágyútorony lehetett. A falkutatás alapján azonban a külső vár falát sem lehetett a 14–15. századnál korábbra keltezni. A vár területén a ma is álló maradványok közül csupán a rotunda és a hozzá kapcsolódó torony tehető a 13. századra (151. o.).

A várdomb és a helyi plébánia közötti területen egy régi út vezet a vár északi oldalánál található gázlóhoz. Minden bizonnyal kezdettől fogva ez lehetett a fő közlekedési útvonal a környéken.

A várra vonatkozó írott források értékelése Týnec esetében is nehézségekbe ütközik, ugyanis ilyen névvel Csehországban nagyon sok falu létezik. Első megbízható említése 1318-ból származik, amikor Oldřich z Týnce (Týneci Ulrich) nevében tűnik fel. Ezután

már csak a 15. század végétől vannak további adatok a vár tulajdonosairól illetve azok változásairól. A 17. század eleji rendi felkelés után elkobzott vár 1622 után veszítette el rezidencia szerepét, ekkor a konopištēi uradalomhoz csatolták. 1654-ben fontos leírás készült az épületekről, amikor egy tűzvész után felmérték az állapotukat. Számos gazdasági épületet említenek ekkor, leírják a tornyot, amely már régóta üresen áll, a vár felvonóhídjáról azt rögzítik, hogy mindenki inkább az árkon keresztül megy a várba, mint a hídon. Ezután a 18. századból több további leírás is ismert, de már vannak konkrét adatok az építkezésekről is. A 18. század végétől híres porcelán

8. Tynec nad Százavou, rekonstrukció
(Durdík 2007. 162., 174. kép)

manufaktúra működött a vár területén. Kialakításához a rotundát is felhasználták. Az 1926. évi földreform után a várat egy magánszemély megvásárolta és részletekben eladogatta. Egyes részei így lakások lettek, míg a rotunda a toronnyal együtt a cseh egyház kezelésébe került (147. o.).

A máig élő és használatban lévő várterületről viszonylag sok újkori ábrázolás ismert, főleg a 19. századtól. Ezek hitelessége és felhasználhatósága eltérő. A katonai felmérések térképei igen vázlatosan jelölik a várat, így kevésbé informatívak, mint a korabeli látképek.

Szinte a terület minden kutatója a rotunda elsőbbségét hangsúlyozta, jóval korábbinak tartva a területre vonatkozó első említésnél. A keltezés így a 11. századtól a 12. század közepéig terjedt, miközben az épület egyesek szerint várkápolna volt, mások viszont egy hercegi palota részeként értelmezték (148. o.). Maga a templom egy kisméretű kerek épület, patkó formájú szentéllyel. Az egykori patrocíniuma nem ismert, jelenleg Szent Vencelnek van szentelve. Fala különböző méretű kváderekből épült, a szövetben látszának az egykori állványzat fészkei. Szentélyének külső síkja valami miatt elpusztult, és még a középkor folyamán törtkőből újra lett falazva. Ugyanakkor magasíthatták meg a hajó falait is. A hajó és a szentély boltozata azonban román kori eredetű. A hajóba egyszerű ajtó vezetett észak felől. A templom egyetlen megmaradt faragott eleme a diadalív párkánya. Az eredeti résablakokból csak kettő maradt, egy az apszis tengelyében, egy pedig a hajó délkeleti falában.

A 8 m oldalhosszúságú négyzetes torony északnyugat felől épült hozzá a rotundához. A templomhoz való igazodása miatt alaprajza nem teljesen szabályos. A rotunda ívét a templom fölé emelkedő fal is követi. Ennek feltehetően statikai oka lehetett. A torony fala egyforma méretű, szabályos sorokba rakott kváderekből épült. Sajnos homlokzata ebben a formában a 20. század eleje helyreállításainak eredménye, amelyek során számos

fontos, az ábrázolásokból csak sejthető részlet tűnt el. A toronyfal a rotundához képest viszonylag vékony: a földszinten 1,7 m, de a padlástérben (azaz az ötödik szinten) már csak 80 cm vastag. Bejutni a toronyba a keleti oldalon lehetett, egy félköríves kapun keresztül. A déli falban egy dongaboltozatos térszakasz vezetett a rotunda hajójába. A torony alsó szintjének északnyugati sarkából a falban egy lépcső indul az emeletre, ezt három résablak világította meg. Hasonló résablak maradványait találták meg a földszint északi falán. Az alsó szintet borda nélküli keresztboltozat fedi, hasonlóan az emeleti teremhez, melyből egy mára befalazott ajtó nyílt kelet felé (153. o.).

A régészeti feltárás eredményeképpen a rotunda egyértelműen a 11. századra keltezhető – főképp körülötte feltárt temető sírjai alapján. Az ehhez a plébániatemplomként értelmezhető épülethez tartozó település legközelebbi nyomai a tőle nyugatra fekvő lejtőn kerültek elő. A korai időszakhoz köthető még egy sánc betöltése a rotundától északra, amelyben gerendamaradványok is előkerültek. Azonban a könyv szerzője nincs teljesen meggyőződve a maradványok sáncként való azonosíthatóságáról. Antonín Hejna a korai várat a václavi vártartomány székhelyeként azonosította. Tomáš Durdík azonban ezt az értékelést nem fogadja el, mert – ha ez tényleg vár volt és nem egyszerű fejedelmi vagy főúri rezidencia –, akkor meg kellene magyarázni a kapcsolatát a Lštěni várával, amely az írott források szerint is a Sazáva alsó folyása menti régióknak volt a legjelentősebb Přemyslida-kori központja.

Az ezt követő „átmeneti típusú vár” (8. kép) keletkezése erőteljes beavatkozással járt a korábbi település szerkezetébe, összefüggésben a templom funkciójának megváltozásával. Nyitott kérdés azonban, hogy a felső vár korai erősítése az átépítés után megmaradt-e, átépítették vagy modernizálták-e, vagy teljesen megszűnésével kell számolnunk? Emellett azt sem tudjuk, ez volt-e a teljes vár a korai időszakban, vagy már akkor is rendelkezett-e egy külső résszel?

Az új vár felépítésével megszűnt a rotunda köré való temetkezés és a korábbi temetőben minden fenntartás nélkül egy jelentős árkot ástak a vár erősítése részeként. A rotunda várkapolnává vált, mellé pedig felépült az új torony. Ugyan a toronytól közvetlenül északra nem volt feltárás, de szinte biztos, hogy az épületegyüttes szabadon állt (161. o.). A torony – a szerző szerint – egy multifunkcionális építmény lehetett, amely egyszerre rendelkezett a lakótorony, az öregtorony (*bergfrit*) és egy, a rotundához tartozó egyházi épület szerepével, de ugyanakkor egyiket sem töltötte be igazán (155. o.).

Az új várhoz tartozott a Hejna által a felső plató északi szélén feltárt háromszögű kőépület, amely leginkább palotaként értelmezhető. Természetesen ennek értelmezése sem problémamentes. Az ismert formájában 19 × 10-11 m alapterületű épület teljes eredeti kiterjedése nem ismert. A későbbi déli traktusnak lehettek román kori előzményei. Az épület tömbje a plató északi lejtőjébe lett belevágvá. Az északi falában egy kisebb átjáró nyílt, amelyhez – a feltárt cölöplyukak alapján – egy kis híd vezetett. Azonban a védelmi funkciót erősítendő e bejáratot később befalazták és a hidat megszüntették. A 13. században az épület északi homlokzata már biztosan az árokra nézett. A palota egykori magasságára nehéz következtetni. A 180 cm vastagságú falak akár egy 3-4 szintes épület rekonstrukcióját is lehetővé teszik. A vastagabb keleti fal egy, a belsejében vezető lépcsőre utal.

A várarok szabálytalan ovális területet vett körbe. A főbejárat helye nem ismert. Északon nem lehetett, mert ott a később megszüntetett mellékbejárat volt, így feltételezhető, hogy a délnyugati oldalon állt késő középkori kaputorony egy korábbi előzményre vezethető vissza.

Az árok belső oldalán egy sánc futott. A szinte nyomtalanul elpusztult erődítést később az árok feltöltésére használták. Az ott meghatározott anyagmennyiség alapján az egykori magasság csak nagyon bizonytalanul rekonstruálható. Ugyanakkor az árokban talált nagyméretű kövek valószínűleg a sánc homlokfalához tartoztak. A sánc alapozásához a terepen lépcsőket vágtak. A homlokfal egykori szerkezete kevésbé ismert, itt egymástól 3,5 m-re 40 cm átmérőjű oszlopgödrök kerültek elő a sziklába vágva. Ez alapján egy közelebről meghatározhatatlan, vegyes fa-kő konstrukció képzelhető el, vízszintes alapozással. E sáncba ékelődött be a palotaépület úgy, hogy az északi fala a sánc homlokfalával egy vonalba esett. A sánc és a palota falai azonban csak érintkeztek, nem voltak egymással kötésben. Ez nem valószínű, hogy kronológiai eltérést jelent, hanem inkább tudatos technikai megoldásról lehet szó, az építmények stabilitásának megőrzése érdekében.

A könyv szerzője szerint a vár méretei, szerkezete és az egységesnek tűnő terve egyformán királyi építkezésre utalnak. Feltehető, hogy Týnec a lštění-i vártartomány felbomlása idején az alsó-sazávi régió egyik új uralkodói központja lett. Majd a királyi birtokrendszer felbomlásának felgyorsulásával a 14. századra ez a vár is magánkézbe került (163. o.). Az erődítmény viszonylag jó megtartása, területének érintetlensége jó lehetőséget nyújt a további kutatásokhoz.

A hetedik fejezetben Tomáš Durdík összefoglalja és váranként 1-2 oldalban ismerteti a típushoz sorolható, de régészetileg nem kutatott hasonló erősségeket, a következő nyolc helyszínt: Ruchomperk (Velký Kouřim), Hrad pod Hrnčirem u Petrovic; Hlavačov u Chocně, Hořovice, Hrad u Kvítkova, Hrad u Čtyřkol, Skara (Úvaly), Vimperk. Természetesen számuk ennél jóval több lehet, a cseh régészet a mikroregionális kutatások alapján több más várról is feltételezi, hogy e típushoz tartozhattak, azonban közelebbi régészeti bizonyíték hiányában a szerző nem vállalkozott ezek ismertetésére. A fejezetben bemutatott nyolc vár – egy kivétellel – beépítetlen, erdős területen álló, írott forrásokban nem említett maradvány. A csoporthoz való tartozásra leginkább morfológiai jelek, így sáncok maradványai, fekvésük és a területükön gyűjtött 12–13. századi leletanyag utal. Szerkezetiileg azonban rendkívül változatos formákat mutatnak: van köztük egyrészes és kétrészes; sziklába vajt és dombra épített, jó megtartású és félig elbányászott is. Pár esetben a szerzőnek vagy kollégáinak még sáncátvágást is sikerült végeznie (pl. Hořovice, 196–197. o.; Hrad u Čtyřkol 212. o.; Skara, 221. o.). Minden esetben Durdík feldolgozza a várak területéről ásatás vagy terepbejárás során előkerülő kerámiaanyagot és ez alapján kísérli meg keltezni az objektumokat.

Az utolsó előtti fejezetben a szerző összefoglalja a típusra jellemző főbb ismérveket. Ezek legfontosabbikja a sánc megléte. A kora középkori sáncokhoz képest ezek visszalépést jelentenek, mert nem rendelkeznek belső vázzal, kivéve homokos altalajra épült példákat (a két Hlavačov). A sánc külső homlokzata feltehetően minden esetben kőből készült, míg a belső változó formát mutathatott. Az erődítés sem méretben, sem szerkezetben nem volt egyforma kiképzésű a várak teljes területén, ráadásul a többrészes váraknál az egyes részek erődítései is eltérhettek. A kőfal és a belső cölöpfal szerkezete szintén változhatott. A belső épületek nem nagyon ismertek, de többnyire föld feletti építmények voltak. A típus „átmenetiségét” a főbb kőépületek elhelyezkedése adta. Ezek a külső kőfalhoz csatlakozva, a sanctóltésbe beékelődve épültek. Ilyen módon már egy, a későbbi időszakra jellemző alaprajzi szerkezetet mutattak. A vártípus keltezéséről elmondható, hogy általában a 13. század első felében, legkésőbb a század közepén épültek. Szinte minden esetben királyi építésű várak voltak (230–231. o.).

A feltűnésük idején a cseh királyi várak három alaptípusának egyikét képviselték. Erre a tipológiára tér ki Durdík részletesebben az utolsó fejezetben, beillesztve eredményeit az általános cseh várépítészeti kereteibe.

A kötetet a végén nagyon részletes bibliográfia egészíti ki, ahol a 12 oldalból 5 oldalon keresztül Tomáš Durdík önállóan vagy társszerzőkkel írt művei szerepelnek.

A végén néhány észrevétellel szeretném kiegészíteni a könyv bemutatását. Az első szemebetűnő dolog a furcsa betűtípus, amely egy idő után ugyan megszokható, de az elején nagyon zavarja az olvasást. Talán a kiadó lehet az oka, ugyanis a korábbi kiadványai között szakkönyvek nem szerepeltek. Nem szükségszerű, de mindenféleképpen hasznos egy ilyen munka végén egy név- és helymutató, főleg, hogy a szerző nagyon sok forrást dolgoz fel. Feltűnőek továbbá Tomáš Durdíknak fejezetenként visszatérő éles bírálati Vladislav Razim egész munkásságára, de leginkább a 2005-ben megjelent művére⁹ vonatkozóan (54., 59., 103–104., 143., 145. o.). A szerző érvelése azonban minden esetben meggyőzőnek tűnik, így az olvasó hajlamos elfogadni a Razim elméleteire adott jelzőket (logikátlan, a valósággal köszönő viszonyban nem lévő, a valóságtól teljesen elrugaszkodott, irreális stb.). Vannak nyomdahibák is, de szerencsére ezek egy esetben sem befolyásolják az érthetőséget (néhány példa: 52. o. utolsó bekezdés části helyett čáti; 62. o. 2. bekezdés možné helyett nožné; 105. o. 2. bekezdés 2004 helyett 204). Nem szerencsés végül, hogy a leletanyag feldolgozások kizárólag a korábban, formailag és kiadásban is eltérő formátumban megjelent katalógusrésszel együtt használhatók. Talán jobb lett volna a tárgykatalógust is a mellékelt, a leletanyag statisztikai feldolgozását tartalmazó CD-n a könyv mellé adni, mert a vásárló a könyv megvételekor nem számít arra, hogy egy három évvel korábban megjelent katalógusra is szüksége lehet.

Összességében elmondható, hogy a kötet nagyon érdekes vártípust mutat be, amely a középkori Magyarországon még teljesen ismeretlen, bár létezése nem elképzelhetetlen. A színvonalas és alapos feldolgozás, a keltezés igen részletes indoklása jó példát is mutathat egy-egy ilyen munkához. A színvonal biztosítéka Petr Chotěbor neve lektorként. A könyv egyaránt ajánlható a korai várak kései periódusával, vagy a kései várak korai periódusával foglalkozó szakembereknek, de a várépítészeti iránt átlagos érdeklődőnek is.

Mordovin Maxim

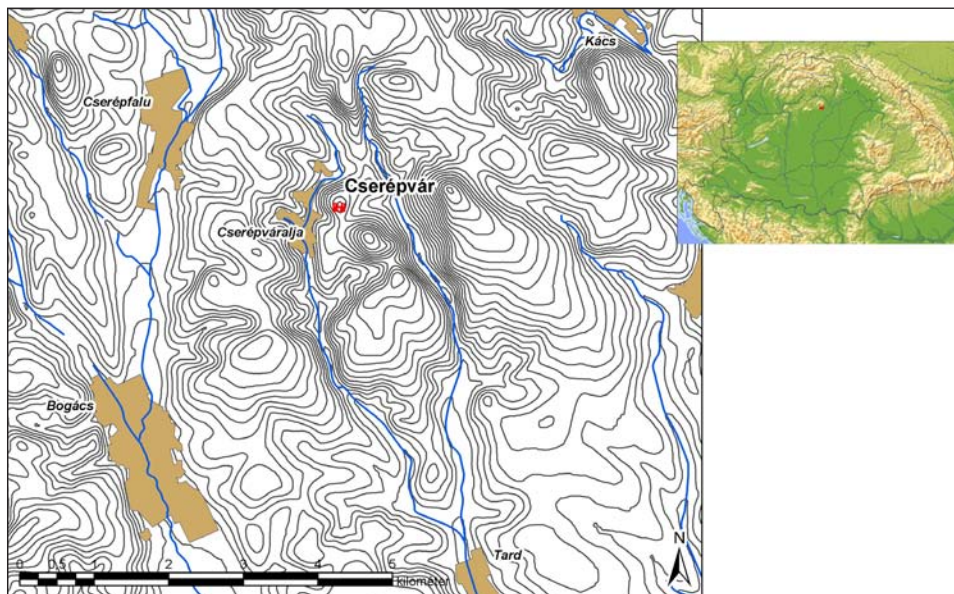
9 RAZIM, VLADISLAV: O tzv. hradech přechodného typu. *Archeologické Rozhledy*, 57. (2005) 351–380. A szerző Tomáš Durdík hármas vártipológiai felosztását bírálja, leginkább éppen az „átmeneti típust.” A kérdéshez l. még: LAVAL, FILIP–RAZIM, VLADISLAV: Příspěvek k diskusi o vývoji raně středověkých opevnění 12–13. století. *Archaeologia Historica*, 31. (2006) 181–198. A vitáról magyarul is olvasható, éppen Razim alapján: HOLÍK, LADISLAV: A csehországi várak kutatásának legújabb eredményei. *Castrum*, 6. (2007) 81–82.

KUTATÁSI JELENTÉSEK

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

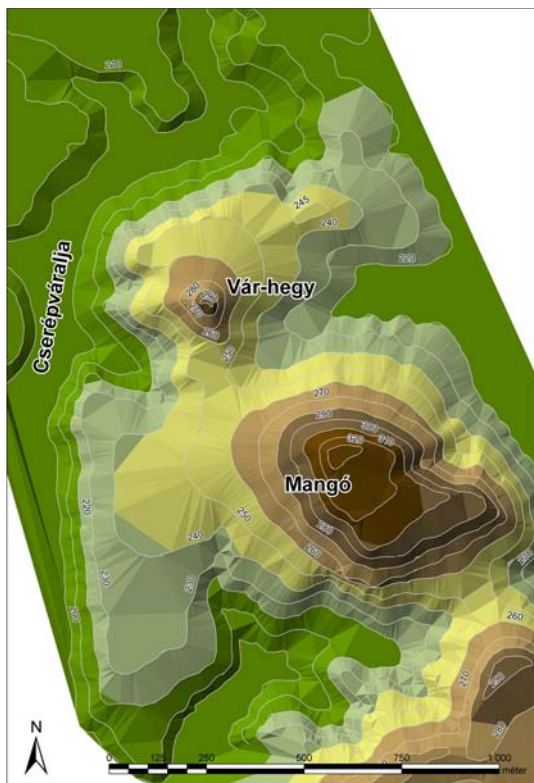
CSERÉPVÁR KUTATÁSÁNAK EREDMÉNYEI

2004 óta végzünk – kutatási terv keretében – minden évben kisebb-nagyobb ásatásokat a bükkaljai Cserépvárban.¹ A korábban teljesen kutatatlan várom egyes részletei ez idő alatt fokozatosan bontakoztak ki, mind a vár formájáról, mind keletkezéséről új, eddig ismeretlen adatokat szolgáltatva. Természetesen ezen ismeretek birtokában még csak tapogatózunk a vár történetének egészében, de már elérkezettnek láttuk az időt, hogy az eddigi négy feltárási idény és a 2007. tavaszán elkészített geodéziai felmérés eredményeit összegezzük.²

1. Cserépvár elhelyezkedése

- 1 A feltáráásokat a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság Herman Ottó Múzeuma végzi, jelen dolgozat szerzőjének vezetésével. A kutatások költségeit 2004–2006-ban a Herman Ottó Múzeum saját forrásából, 2007-ben a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával fedezték.
- 2 Korábbi kutatási jelentésekre lásd: SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS: Cserépvár feltáráásának kezdetei. *Várak, kastélyok, templomok*, 2005/6. 8–9. SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS: Cserépvár 2006–2007. évi kutatása. *Castrum*, 5. (2007/1) 117–119. Jelen dolgozatban a vár történeti ismertetését mellőzöm, csak a régészeti adatokhoz szükséges kérdéseket tárgyalom. Cserépvár részletes történeti összefoglalására l.: MIZSER LAJOS: Cserépvár története. *Borsodi Szemle*, 1979. 35–41.

2. A vár és közvetlen környezete

A vár és környezete

Cserépvár romjai a 290,5 m tszf. magasságú Vár-hegy vulkanikus kúpján találhatóak, a Bükkalja és a Déli-Bükk határán. (1. kép) Relatív magassága az alatta fekvő széles gerinchez képest 40-50 m. Érdekes, hogy a vár közvetlen szomszédságában egy jóval magasabb hegyhát található, a 325 m tszf. magasságú Mangó-tető, amely a vár délkeleti kilátását teljesen eltakarja. Mivel azonban ennek tetejének „hasznos” alapterülete túl nagy, több mint 10 ha, ezért erősítésre sokkal alkalmasabb volt a kicsiny, minden irányba egyformán meredek vulkanikus kúp, a mai Vár-hegy. (2. kép) A várat és környezetét ma erdő borítja (13. kép), hasonlóan a Mangó-tetőhöz, de feltételezhető, hogy használata idején tarra vágták mindkét hegyoldalt az esetleges ellenséges szándékú mozgások ellenőrzése végett.

Ma déli irányból, a Tardot Cserépváraljával összekötő műútról leágazó mezőgazdasági aszfaltozott úton kö-

zelíthetjük meg a várat, a már említett széles, lapos gerincen keresztül. Ez a közlekedési irány azonban újkori eredetű, az 1856–1860 között készített II. katonai felmérés tanúsága alapján csak a 19. században, a váralja terület gerincén épült L’Huillier kastély megközelítésére alakították ki.

A vár középkori megközelítését, s egyúttal a korabeli fő közlekedési irányokat az okleveles források és a kora újkor végén készült I. katonai felmérés segítségével rekonstruálhatjuk. Cserépvár első, 1408. évi említésekor, Bogács és Szomolya határjárása során határpontként jegyezték fel a Balavölgyben futó nagy út és a Cserép várából Bogács felé vezető ösvény kereszteződését.³ A Balavölgyet a mai Cserépváraljai-völgygel azonosíthatjuk,⁴ így a nagy út nyomvonalát a mai műúttal tarthatjuk azonosnak. 1443-ban Cserépfalu, Tard és Bala puszta határjárása során ismét megemléstettek a várból Bogácsra futó ösvényt, amely a mai község területén vezethetett át. Ugyanitt kiderül, hogy ettől délre volt egy másik nagy út is, amely ugyancsak Bogácsra vezetett a várból.⁵ Ezt a mai Furgál-völgy környezetében, a községtől

3 BODNÁR TAMÁS: Tard a középkorban. In: Takács László (szerk.): Tard története. Tard, 2002. 62–63.

4 Korábban a mai Kő-völgygel azonosították a Balavölgyet, azaz egy völgygel keletrebbre, lásd: MIHÁLY PÉTER–PETÉNYI LÁSZLÓ: Cserépváralja története az őskortól napjainkig. Cserépváralja, 2000. 30. A mai Kő-völgy azonban az oklevelekben olvasható Szaduszka(fő)-völgygel azonosítható, tőle nyugatra volt a Balavölgy, azaz a mai Cserépváraljai-völgy. L. erre: GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1987. 767.

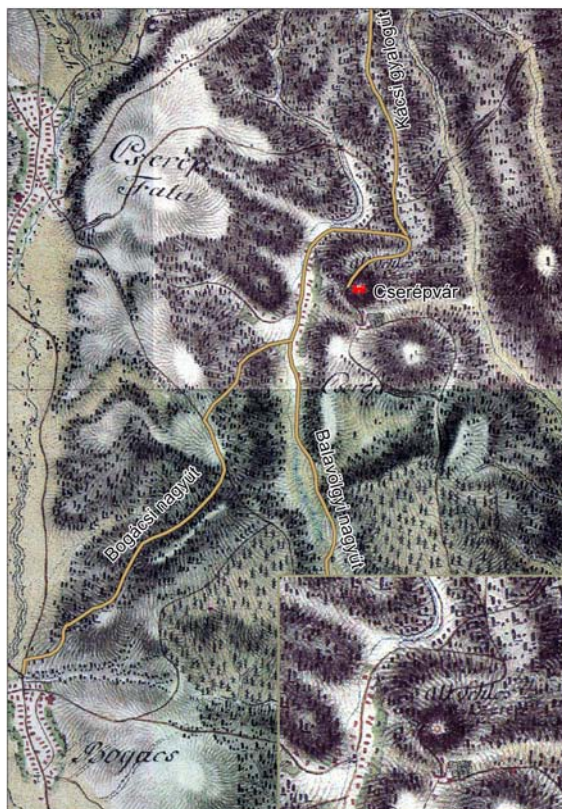
5 BODNÁR i.m. 64.

délre helyezhetjük el. Tehát dél-nyugtra, Bogács falu felé két úttal is számolhatunk. Délre, Tárnokbála és Tard irányába, a két említett oklevél szerint a balavölgyi nagyút vezetett, azaz a ma is használatos Tard-Cserépváralja műút. Ezen főutak – nagyutak – mellett valószínűleg léteztek a bogácsihoz hasonló ösvények Cserépfalu (északnyugat), valamint Kács (északkelet) irányába is. Ez utóbbi útra utal egy kései, 1750. évi határvita esete is, amely egy jóval korábbi történetre emlékezett vissza: „Még török világban, midőn Cserép várából Darócra hazamenő Molnár Katát a gyalogút mellett, amely Kácsra viszen(!) megparáznította a török, ...”⁶ Ezen utak térképes azonosítását az 1783-as I. katonai felmérés, georeferált szelvényeivel végeztük el (3. kép).⁷

Ismerjük tehát a vár tágabb környezetének közlekedési rendszerét, ehhez kellett kapcsolnunk a vár szűkebb megközelíthetősége kérdését. Az I. katonai felmérés idejében ugyan már csak rom Cserép vára, de feltételezhető, hogy az utak Balavölgye felé még az eredeti nyomvonalukat őrizték meg. A kora újkori térképen látható, hogy a vártól északra egy kanyarral fut le az út a völgybe. A 2007. évi geodéziai alapfelmérésen sikerült azonosítanunk a Vár-hegy északnyugati oldalában egykor a várba vezető mélyút egy szakaszát, amely irányát tekintve becsatlakozhatott az I. katonai felmérésen ábrázolt útvonalba. Így valószínűsíthetjük, hogy a várba eredetileg a mai Cserépváraljai-völgyből, a Vár-hegy északi tövétől (a mai község északi szélétől) egy nagyobb, visszaforduló kanyarral lehetett feljutni a felmért mélyúton keresztül.

A vár geodéziai felmérésének és ásatásainak eredményei

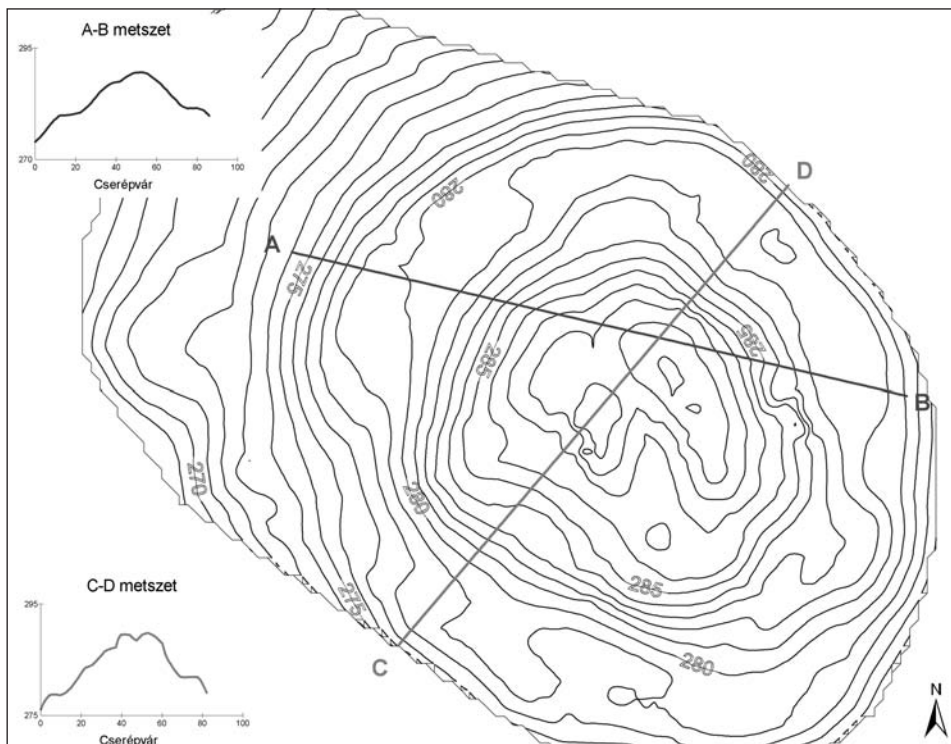
A vár teljes alapterülete 5165 m², ebből a vármag – a belsővár – mindössze kb. 1717 m²-t tesz ki. A négy kutatási évad során 13 felületet (szelvényt és szondát) nyitottunk, ennek során összesen 558,75 m² területet tártunk fel. Ez a teljes vár közel 11 %-a, de mivel

3. Cserépvár. A vár környéke úthálózatának rekonstrukciója az írott és a térképes források alapján (a jobb alsó sarokban a vár közvetlen útviszonyaival)

6 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, IV.501/c. XVIII. XXVI. 1981/8., v. ő.: BODNÁR i.m. 77.

7 I. katonai felmérés, XX-14. sz. szelvény (1783).

4. Cserépvár szintvonalas felmérése és metszetei

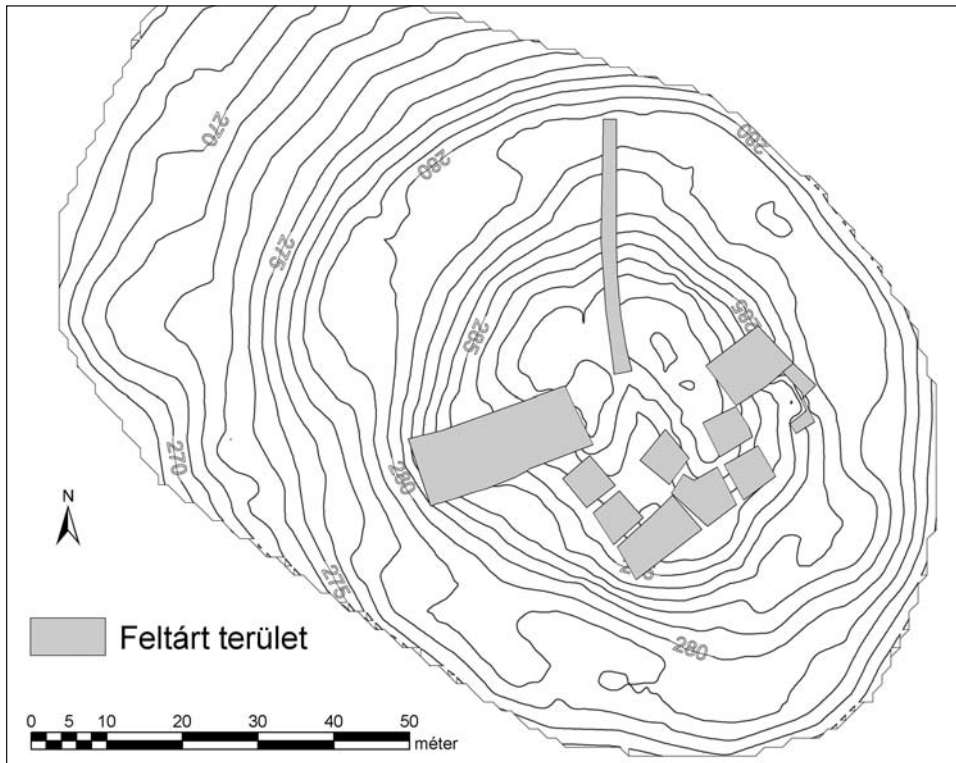
főként a belsővárban dolgoztunk, megállapítható, hogy annak 24 %-át kutattuk eddig meg (5. kép). Az ásatás eredményeit kiegészítik a 2007. tavaszán elvégzett mikrogeodéziai felmérések.⁸ Ennek során a teljes vár területét, illetve a Vár-hegy oldalának egy részét mértük fel, amely segítségével elemezhetővé váltak a különböző terepi részletelemek.

Mikrodomborzati felmérés (4. kép)

A felmérésen jól látható, hogy a vár két nagyobb egysége határozható meg:

1. A külső, fa-földszerkezetű palánkvár, melyet Cserebi Palankanak neveztek a 17. századi források. Ez kívül 10–15 m szélességben, gyűrűszerűen veszi körbe a belső, csonkakúp-szerűen kiemelkedő magaslatot. Ez lényegében egy viszonylag lapos, teraszszerű terület, melyet északnyugaton, északkeleten és keleten is jól megfigyelhetünk. Nyugaton mintegy 25 m-es szakaszon hiányzik ez a lapos gyűrű, ennek oka, hogy itt futott be a már említett mélyút a vár területére. Északon és délkeleten viszont egy-egy, a középső csonkakúphoz csatlakozó dombocska/földhányás töri meg a síkot, melyek rendeltetése a 2007. évi ásatásokig talányos volt. Ez a ma lapos gyűrűnek tetsző külső védőöv azonban feltehetőleg nem csupán egy terasz volt a középkorban, hanem egy sáncárok húzódnak a belső oldalán, amely a belsővár nagy mennyiségű törmelékével később erőteljesen feltöltődött.

⁸ A felmérést és a térinformatikai feldolgozást jelen dolgozat szerzője készítette. A felmérésben segítségemre voltak: Gyói Zsombor, Kurucz Adám és Dr. Gyói Gabriella, akik munkáját ezúton is köszönöm.

5. Cserépvár eddig feltárt részei

A külső palánkerődítés részeként értelmezzük még domborzati/terepi adottságai és elhelyezkedése alapján egy kisebb mesterséges kialakítású dombocskát a mélyút bejárata előtt. Elővéd szerepet tölthetett be, a hegy lankásabb északnyugati oldalát, a felvezető utat, valamint a kaput biztosíthatta a váron kívülről. (A elővédmű gondolata egyelőre csak a felmérésből adódó feltételezés, funkcióját és korát egy jövőbeli szondázással fogjuk tisztázni.)

2. A leírt lapos gyűrű közepén egy 10 m magas, meredek oldalú, 40 m átmérőjű, enyhén ovális csonkakúpként emelkedik ki az egykori belsővár területe. A kúp középső részét egy észak-dél irányú, 3–4 méter mély bevágás szeli át, amely a Vár-hegy déli oldala irányában szélesre kinyílik. Ezt félkörívben övezi a belsővár legmagasabb része. A láthatóan nem természetes eredetű bevágás (katlan) formáját a történeti adatokból ismert 18. századi és nyilvánvalóan későbbi eseti jellegű kőbányászatokhoz köthetjük. A Vár-hegy alatti kastély építkezései kapcsán jelentős mértékben kibányászták a hegy tetejét, a belsővár közepét és déli oldalát, kitermelve az álló kőfalak anyagát és alóla a terméskövet is.

A kutatások előtt felmenő falak mindössze két helyen látszódtak, egy kisebb, sokszög alaprajzú, valamint egy L-alakú fal. A bozót eltávolítása után további két kisebb falmagcsonk is előtűnt. Egyéb falaknak nem volt nyoma, mindössze a mikrogeodézia során felmért néhány 2-3 m széles, enyhén kiemelkedő, hosszanti töltés utalt további falazatok föld alatti jelenlétére. Ezen töltésszerű kiemelkedéseket össze lehetett kötni a falcsonkok irányával, így egy-egy szakaszon már meghatározhatóvá vált az elvi fáltengely.

6. Cserépvár. A korai vár palánkfalának cölöplyuksora, balra a vele párhuzamosan futó belső várfalöv kiszedett helye

7. Cserépvár. A belső falöv feltárása. 1: a kiszedett fal helye, jól látszik a lépcsősre faragott sziklafelszín, mint alapozás, 2: a megmaradt falszakasz

8. Cserépvár. A belső (1) és külső (2) falöv, köztük a falszorossal

9. Cserépvár. A külső falöv belső rétege (1) és külső vastag köpenyezése (2)

10. Cserépvár. A külső falöv magasan megmaradt külső oldala

Ásatási eredmények (14. kép)

Eddigi ásatásainkkal alapvetően a belső(kő)vár szerkezeti, alaprajzi kérdéseire igyekeztünk választ kapni. A 13 megnyitott kutatási felületből 11 részben, vagy egészben a belsővárat és azok falszakaszait vizsgálta. Már az első év során felfigyeltünk arra, hogy a belsővárat egy kettős falöv veszi körbe. A későbbiekben a kialakított kutatóárkokat ezen falak vizsgálatára szelvénné bővítettük.

A viszonylag kis méretű, de hosszú életű Cserép várának több periódusát sikerült meghatározni. A továbbiakban ezek időrendi sorát követve ismertetem az ásatási eredményeket.

1. *A korai vár:* A belsővár keleti oldalát vizsgálva már a kutatások kezdetén meglepő jelenségeket tapasztaltunk. Egy 30 cm széles, a hegyoldallal párhuzamos, szintben futó, sziklába vajt árkot találtunk a belső kőfalöv belső oldalán, a hegytető széléhez közel, dél felé egyre csökkenő mélységgel (6. kép). Az árkokban szabályos közönként, 50 cm-ként faszemes, kormos cölöplyukak voltak megfoghatóak. Mivel sziklába volt vájva az árkok, ezért a behelyezett cölöpöket is az innen kitermelt köves törmelékkal döngölték vissza. A bedöngölésből kevés 13. századi kerámiatöredék került elő. A cölöplyuk-sort csak itt találtuk meg, valamint a vár délnyugati sarkában fedeztünk fel egy rövid szakaszon még további két bedöngölt és szintén kormos, ide sorolható cölöplyukat. Máshol – így a déli oldalon –, ahol e lyuksor feltehetően a hegyoldalt szintben követve haladhatott, már annyira letermelték a sziklafelszint, hogy ott nyilván a belévajt objektumoknak is nyoma veszett. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy keleten déli irányban miért voltak oly sekélyek a lyukak. A cölöpök valószínűleg egy Árpád-kori palánkfalat jelölnek, amely pusztulását egy tűzvész okozhatta. Szórványleletként és más, későbbi rétegekbe keveredve máshol is került elő Árpád-kori leletanyag, így joggal feltételezhetjük, hogy az első építési periódusban a Vár-

hegy legmagasabb pontján egy csekély méretű, egyszerű fa palánkkerítéssel övezett erősség állott, amelynek belső elrendezéséről sajnos nincsenek információink, hiszen azt az említett újkori kőbánya katlanja teljesen elpusztította.

Kihez köthetjük az Árpád-kori „kisvár” építését? Korábban, a várak jellegzetes 13–14. századi elnevezési szokásai alapján a Cserépvár elnevezésből indultunk ki. Eszerint a vár névadója egy Cserép nevezetű nemesi személy lehetett,⁹ akit a szomszédos Cserépfalu településével is összeköttöttünk. Ezt azonban cáfolják az okleveles adatok. Az első „Cserépvár” építését az Árpád-kori leletek és a hasonló jellegű várak alapján a 13. század második felére, végére helyezhetjük. A „Cserép” elnevezés azonban először már 1214-ben helynévként jelent meg a környéken, mégpedig Cserépfalu nevében, amely ettől kezdve hosszú időn keresztül az egri püspök falvai közé tartozott.¹⁰ A vár természetesen ennél jó-

11. Cserépvár. A ciszterna vízszűrő rétege (1), mellette lágy törésű sziklafallal, felette a kőfejtés éles felületei (2)

val később épült fel, így első birtokosát vagy építtetőjét aligha hívhatták Cserépnek. A Cserépfalut említő következő, 1248. évi oklevelet vizsgálva viszont egy meglepő adatot találunk.¹¹ Az ebben található határjárásából az derül ki, hogy Cserépfalu „közigazgatási” határain kívül esik a Vár-hegy, azaz nem is a faluhoz tartozó földről van szó!

Kérdés tehát, hogy akkor mely település határában épült fel Cserép vára? A várra vonatkozó oklevelek ennek megállapítására nem alkalmasak, hiszen a 15. században már Cserépvárhoz tartoztak földek, nem pedig fordítva. Az Árpád-kor vége vonatkozásában csak sejtethetjük, hogy ha nem Cserépfalu, akkor Tard, illetve a középkor folyamán elpusztult Tárnokbála határaiba eshetett a mai Vár-hegy területe. Talán ezt bizonyítják a vár pusztulását követő, 18. századi birtokviszonyok is, amikor Tard helynevei között sze-

9 Valószínűleg egy torzult névalakról van szó, korabeli kiejtése más lehetett.

10 MIHÁLY–PETÉNYI i. m. 28–29.

11 GYÖRFFY i. m. 767., v. ö.: MIHÁLY–PETÉNYI i. m. 29–30.

12. Cserépvár. Várbeli kőbányászás meddőhányója (1), háttérben a külső falölvvel (2)

időben, 1248-ban kapott engedélyt várépítésre a Cserépfalutól északra fekvő Füzérkőn. A Panyitok megyebéli hatalmi ambícióit tekintve feltehetőleg ezt nem hagyták figyelmen kívül és tardi/tárnokbálai birtokokon is várat emelhetek, egy olyan helyen, amelyet jól láthattak Cserépfaluban és Noszvajon, az egri püspök birtokain (17. kép). Így a „vár várat szül” elv¹⁶ alapján Cserépvár I. építési periódusa is feltehetőleg beilleszthető a késő Árpád-kor nemesi várépítési hullámba. Ugyanakkor érdekes, hogy a vár Tard irányából egyáltalán nem látható. Feltételezhető tehát, hogy a Panyitoknak fontosabb volt kifelé reprezentálni a hatalmukat, mit a saját birtokuk irányába.¹⁷

repelt többek között Karud (a vártól keletre lévő szomszédos hegy), a Mangó-hegy, a Török-rét (a vártól északnyugatra), tehát a teljes várkörnyék.¹²

Tardot II. András uralkodása alatt szerezte meg a Miskolc-nembéli Panyit.¹³ Fia, II. Panyit 1265-ben kapta meg a Tardtól északra fekvő Tárnokbálát is.¹⁴ A két településsel a mai Vár-hegy területe is feltehetően a Panyitok kezébe került. A család a 13. század második felében jelentős birtoktestet épített ki Borsod vármegyében, ahol azonban konkurensük volt az Ákos-nemzettség. Az utóbbiak ekkor építették fel Dédes várát a Panyitok váradi (Szilvásvárad) és visnyói (Nagyvisnyó) birtokának szomszédságában. A II. Panyit válaszul felépíttette Éleskő várát, ennek tartozéka lett Tard falu is.¹⁵

A Tard szomszédságában, Cserépfaluban, a birtokos egri püspök viszont épp ebben az

12 TAKÁCS LÁSZLÓ: A község néveredete és helynevei. In: Takács László (szerk.): Tard története. Tard, 2002. 55.

13 GYÖRFFY i.m. 810. Panyittardja néven is említették.

14 GYÖRFFY i.m. 754–755.

15 GYÖRFFY i.m. 746., ill. BODNÁR i.m. 61.

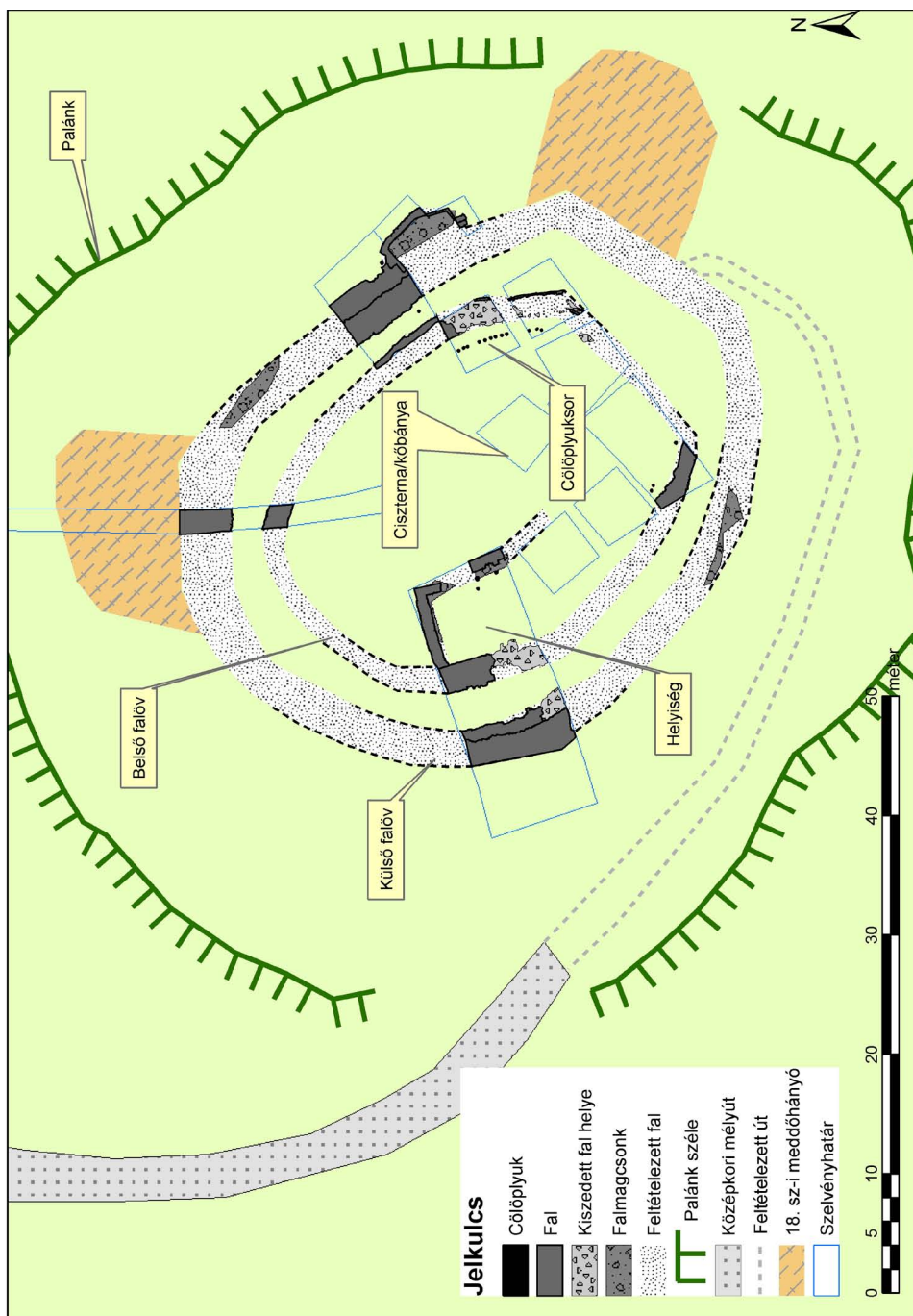
16 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom. Budapest, 1977. 40. Nem beszélve arról, hogy az Örsúr nemzettség területén, Cserépvár keleti szomszédságában további két vár épült ugyanekkor, Kácson és Sály-Latoron.

17 Hasonlóan a kifelé történő reprezentálást hangsúlyozza Pusztai Tamás Kelemér-Mohosvár esetében, ahol a középkori nagyútról volt leginkább látható a vár: PUSZTAI TAMÁS: A keleméri Mohosvár. Egy 13–14. században használt vár kutatási lehetőségei. *Castrum*, 5. (2007/1) 60. Kelemérhez hasonlóan Cserép látthatósági analízisét is a megye 10 × 10 m-es raszterhálójára generált digitális domborzatmodelljének segítségével készítettük el.

13. Cserépvár légifelvétele északkeletről. Jól látható a külső palánk gyűrűje, balra az egykori kastély kápolnája és további épületeinek helye (fotó: www.civertan.hu)

2. *A belső falöv:* A Panyitok birtokait fiúutód híján leányágon a Szécsi család szerezte meg a 14. század harmadik évtizedében. Birtoklásuk viszonylag rövid ideig tartott, ugyanis 1364-ben Nagy Lajos király cserével megszerezte tőlük környékbeli javaikat, egységes birtoktestet kívánt ugyanis kiépíteni Diósgyőr körül. Cserépvár sorsáról ebben az időben semmit sem tudunk, írásos forrás továbbra sem ismert az erősségről. A 14. század mind történeti, mind régészeti vonatkozásban fehér folt. Csak 1408-ban szólalnak meg először az oklevelek a várról, s említik az akkori és korábbi várnagyait. Eszerint a 14. század végén már királyi várként funkcionált Cserép. Mivel 14. századra keltezhető leletanyagot eddig nem találtunk az ásatások során, feltételezhető, hogy a vár „újjáéledése” csupán ekkor történhetett meg. Az első, elpusztult – leégett – vár helyén mindenestre egy valamivel nagyobb kővárat emeltek. A feltárások során a keleti, délnyugati, nyugati és északi oldalakon is megtaláltunk egy 1,6-1,9 m szélességű, változó magasságban megmaradt, a sziklára alapozott, törtkőből rakott, habarccsal kötött falat, mely oválisan futva körbeveszi a vár belső területét (7. kép). Ez a fal egyébként párhuzamosan húzódik az Árpád-kori cölöplyuksorral, attól 1-1,3 méterrel távolabb a hegyoldal irányában (6. kép). A fal építési idejét eddig még nem tudtuk megállapítani, a kőbányászás miatt ugyanis nem maradt meg a belső oldalához köthető rétegződés, a vékony erdei humusz alatt csak a csupasz, letermelt sziklafelszín következett. Sőt a falnak nincs belső oldala sem, hiszen a kőbányászás miatt csak a mélyebben lévő, külső oldalának alja maradt meg. Azt viszont tudjuk/sejtjük, hogy ezen fal belső oldalához épület(ek) kapcsolódtak. Ezek maradványát látjuk a nyugati oldalon mindmáig felszíni falként fennálló L alakú falszakaszban. Ez a falszakasz a külső övező falhoz csatlakozva egy négyszögletes, 6 × 7 m-es helyiséget zárt közre, aminek vélhetően az alagsorát, pincésintjét találtuk

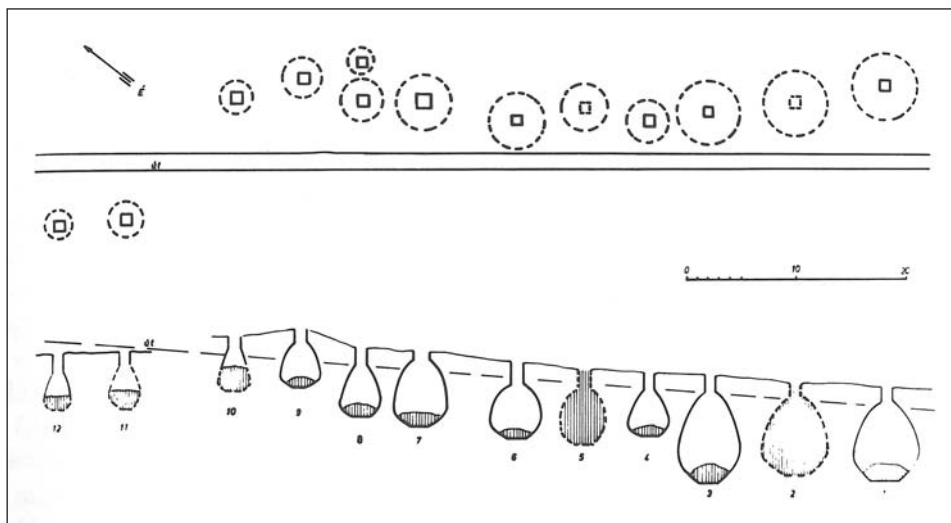
14. Cserépvár feltárt részletei és az eddigi kutatások alapján kiszervezhető alaprajza

meg. Padlószintje nem volt, itt csak a természetes, erősen lekopott sziklafelületre bukkanunk a humusz alatt. Ezen helyiség külső oldalát, azaz a várfalat szinte teljes mértékben elbontották. Csak a kiszedett fal helyét, habarcsos foltokat, illetve egy-egy kötésben lévő követ és az alapozást szolgáló lépcsőzetesen lefaragott sziklafelületet találtuk meg. Ehhez hasonló jelenség volt a keleti oldalon is, ahol a szelvény egyik részében még 1 m magas falak „elfogytak”, így a másik felében már csak a kiszedés helyét lokalizálhattuk (7. kép). Az említett helyiségtől délkeletre még ennyit sem sikerült megfogni. Az itt nyitott szelvényekben U-alakban kinyíló, egyenetlen sziklafelületet találtunk, amelyeket az eseti jellegű újkori kőbányászás nyomainak tarthatunk. A helyiségtől északra azonban viszonylag magasan megmaradt a természetes felszín, ez reményt adhat arra, hogy talán kevésbé bolygatott további terekre bukkanhatunk a jövőben.

Mivel 1408-tól Cserépvárként említik a várat, foglalkoznunk a név eredetének kérdésével. Előbb már láthattuk, hogy nem az első birtokosáról, vagy építetőjéről kapta a nevét. Valószínűnek tartjuk, hogy az Árpád-kor végi erősségnek eredetileg nevet sem adtak. Mivel azonban Cserépfalu irányából jól látszik (mint utaltam rá, feltehetően emiatt is építették ide), ezért feltételezhető, hogy a köznyelv cserépi várnak nevezte, annak ellenére, hogy nem is Cserép határain belül volt. Ez a ragadványnév őrződhetett meg, így, amikor királyi birtokként megújult a vár, már Cserépvárnak nevezték.

3. *A külső falöv:* Már a kutatások kezdetén felfigyeltünk arra, hogy a kisméretű belsővár egy kettős falrendszer veszi körbe. A belsőt a fentiekben elemeztük. Vele párhuzamosan rátaláltuk a keleti, nyugati és északi oldalakon nyitott felületeken egy igen vastag, kétrétegű kőfalra (8. kép). A belső rétege 1,1-1,5 m vastagságig terjedt, a külső 2-3 m vastagságú volt. A fal összvastagsága így 4-4,4 m közöttinek bizonyult mindhárom helyen. A belső, korábbi és a külső kettős fal között egy 2 m széles falszorost alakítottak így ki, amelynek a sziklafelületen kialakított járószintjét – letaposott barna földet – is megtaláltuk. Keleten ezt több vékony, építési törmelécsíkból rétegesen képezték ki. Ezekből a rétegekből egységesen 15. századi leletanyag került napvilágra, így a külső falöv készítését ekkorra keletezhetjük. Mivel a kettős falöv vékonyabb belső rétege szépen kialakított külső falsíkkal rendelkezik, nyilvánvaló, hogy a külső esetben egy utólagos köpenyezésről van szó (9. kép). Megépítésének természetesen lehettek statikai okai, hiszen a meredek, vagy meredekre lefaragott hegyoldalban szükség lehetett a korábbi fal megtámasztására, de valószínűbbnek tűnnek a stratégiai megfontolások. Véleményem szerint egy 4-4,5 m vastag fal kialakítására a tűzfegyverek elterjedése után lehetett csak szükség. Egy ilyen, a teljes várfalat érintő vastagításnak a 16. század eleje előtt aligha lett volna értelme. Sajnos a középkori források nem szólnak várfelújításokról, építkezésekről, így pontosabb keltezésre ma még nincs módunk.

A későbbi kőbányászás miatt a külső várfalöv belső oldala gyakorlatilag csak néhány cm magasságban maradt meg. Így sajnos a belső falsík sem ismert, hiszen ránk maradt részét még fedte a járószint. A külső oldal viszont roppant impozáns méreteket mutat, 4-5 m-es magasságú részleteket bontottunk ki, ezek alsó részükön ép falsíkkal, felső részükön általában már csak falmaggal maradtak ránk. E falak keleten és északon enyhén befelé dőltek, ezzel szemben a nyugati oldalon kibontott külső várfal függőleges volt (10. kép). Mindegyik helyen a lefaragott sziklára alapozták a falakat (7. kép). A két falövről egységesen megállapítható volt, hogy a kőbányászás során „lefejezett” hegyplatón jóformán minden elpusztult, csak a hegyoldal meredekségének köszönhetően maradtak meg a mélyebben lévő jelenségek. Ez a falak esetében természetesen mindig a külső oldalukat jelentette.

15. Gabonátároló vermek a Vár-hegy oldalában. Felmérés: Nováki 1986. 27.

4. A palánk: a 16. század első felének, közepének erődítési munkálatainak tarthatjuk az 1568. évi várleltárban már említett palánk kialakítását. A fa-földszerkezetű külső erődítés nem volt előzmény nélküli: a korábbi, 13–14. századi várak külső oldalán, az itteni „földsánc” gerincén emelték. A 2007. évi ásatások során átvágtuk az északi oldalon a 12,5 m széles sáncárkot és a külső oldalán megtaláltuk a palánk nyomait. A sánc szélén, a geodéziai felmérésen is azonosított vonalban 3,2 m vastagságban igen keményre összedöngölt köves, törmelékes felszínre bukkantunk. Benne egymásra merőleges, 30 cm széles faszenes árkok jelentkeztek, ezek alján és oldalán erősen átégett paticsdarabok helyezkedtek el. Bár még kis területet vizsgáltunk, első megállapításaink szerint a palánk fa rácsszerkezetének árkait fedeztük fel, amely gerendái tűzvész során pusztultak el. A bedöngölt kemény felszín a rácsszerkezet mögött egy keskeny sávban tart még, majd meredeken lejt befelé.

5. Bástyaszerű(?) építmény: mindenképpen külön építési fázisként kell megemlékeznünk a keleti oldal mindig is felszín feletti falként jelentkező sokszög alaprajzú, kisméretű bástyaszerű erődítéséről. A mindössze 7 m széles és csak 1,5-re kiugró építményt utólag emelték a külső vastag falóvhöz, falelválása jól látszott a feltárások során. Építési idejét tehát a 16. század eleje és az 1596. évi török megszállás közötti időszakra helyezhetjük. Feltehetőleg a török 1552. évi első megjelenését követően vált szükségessé bástyát emelni a várfalak elé. Ennek méretét és erejét azonban csak szimbolikusnak tarthatjuk. Felmerülhet emiatt, hogy az építmény nem más, mint egy nagyobb támpillér, amellyel a meredek hegyoldalban emelt vastag falat kellett csak megtámasztani.

6. Az árok: Két helyen vizsgáltuk meg a külső falakon kívüli rétegződést, nyugaton és az északi átvágás során. Ezzel gyakorlatilag a sáncárok formáját és feltöltődését kutattuk. A vastag „önmaga törmelékét” eltávolítva – amely a vár felhagyását és a várfalak széthordását követően a belsővárból kifelé erodálódó másodlagos törmeléket és szemetet jelentette – előbukkant egy vörösesbarna, erősen faszenes, égett, 90-150 cm vastagságú réteg, amelyből nagy mennyiségű kora újkori leletanyag (szemét) került napvilágra. Mikor kerülhetett bele ez a sok szemét? Faszenes, vörösre égett állaga alapján ezt egy nagy tűzvész

követő időhöz kell kötnünk. A forrásokból tudjuk, hogy 1687. október 30-án a császári csapatok ostrommal foglalták vissza a várat, s ennek során azt felégették. A szepesi kamara kiküldött embere csak a belső várat találta meg. 1697-ig többször sürgették az erősség rendbehozatalát, amely ekkor részlegesen meg is történhetett, hiszen mind a Tokaji Ferenc-féle felkelésben, mind a Rákóczi-szabadságharcban kisebb szerephez is jutott még Cserépvár. Az ekkoriban elvégzett renoválásokhoz kapcsolhatjuk a megtalált égett-kormos-szemetes réteget is. Valószínűleg az ostromban kevésbé sérült belsővárat hozták csak rendbe, a leégett, így használhatatlanná vált palánkot azonban felhagyták és a külső fal elé, az árokba szórták a nagy mennyiségű szemetet.

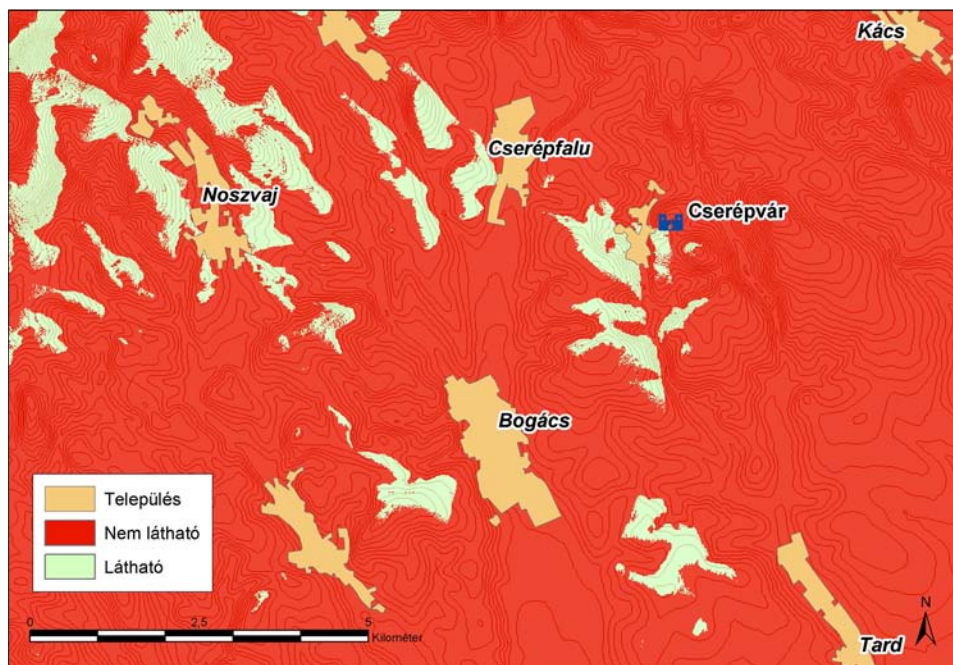
7. *A kőbányányászás nyomai és a ciszterna:* A Rákóczi-szabadságharcot követően minden szerepét elvesztette

Cserépvár. 1719-ben a várat L'Huillier Ferenc egri kapitány szerezte meg, aki azt végleg lerontva, köveiből a Vár-hegy alatt kastélyt építtetett (13. kép).¹⁸ Nyilván nemcsak ekkor, hanem később is, sőt a falubeli építkezésekhez is bányászták innen a követ. A belsővárban nyitott szelvények közül többen találtuk meg ennek az újkori bányászatnak a nyomait. Az itteni belső katlan legmélyebb pontján nyitott szelvény emellett további tanulságokkal szolgált. A több mint 1 m vastag apróköves törmelékréteg alatt egy vastag szemétreteget találtunk, amelyből nagy számban, vegyesen kerültek elő kora újkori és középkori leletek. Alatta, 3,5 m mélységben egy sík, keményre taposott felszínre bukkantunk, amelyen ideiglenes tűzrakóhely nyoma is felfedezhettük. E szint és a hozzá kapcsolódó feltöltődés elbontása után meglepetésként egy 40 cm vastag szürke agyagréteg következett. A Vár-hegyen és környezetében nincsen agyag, ezt ide kellett szállítani. Az agyagréteg funkcióját egy-egy nyári zápor világította meg, ugyanis megállt rajta a víz, azaz vízzáró szerepet töltött be! Ez a mélyedés és az alján talált vízzáró réteg egyértelműen egy egykori ciszternára utal (11. kép). Cserépvárában vélhetőleg ez volt a legfőbb, vagy egyetlen víznyerőhely.

16. Cserépvár. A vár alatti egyik nagyméretű gabonatarló belülről.
Fotó: Nováki, 1986. 30.

18 A Vár-hegyről és környezetéről 2008-ban készített légifotókat László Jánosnak (Civertan Bt.) köszönhetem.

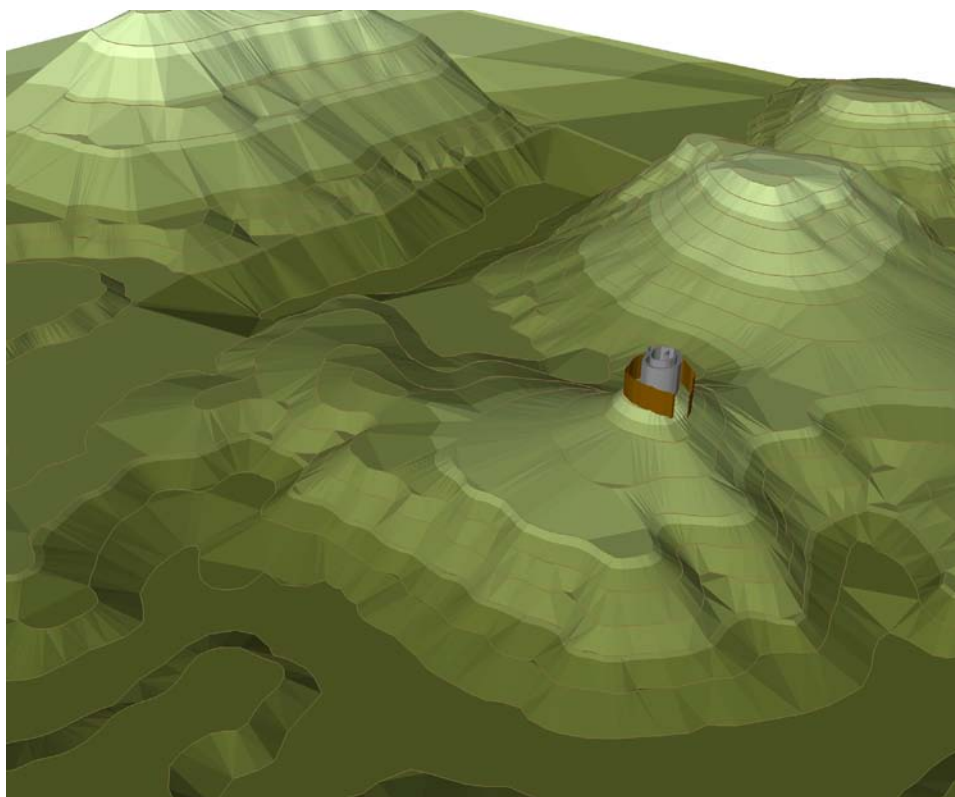
17. Cserépvár láthatósági analízise egy 20 m magas tornyot tételezve fel.
Eszerint a várból alig volt szemmel tartható a környék

A vízellátásról írott források is szólnak. Az 1568. évi várleltár bejegyzésében olvasható: „Egy szekér kiben vizet hordanak, hordóstul,...”¹⁹ Egy 1633. évi török forrásból tudjuk, hogy ekkor felmentik Miskolc városát az addigi szolgáltatásaik alól, miszerint vízfordó szekereket kellett Cserépvárhoz küldeni.²⁰ A ciszterna eredeti oldalfalai a keményre taposott járószint és a vízzáró réteg közti 60 cm-es feltöltődésben maradtak csak meg. Ezen a szakaszon falazásnak nem volt nyoma, csak a faragott sziklát találtuk meg. A tűzhelyes járószint felett azonban szemmel látható váltás volt megfigyelhető a ciszterna oldalát alkotó sziklafalban. A kiszélesedő szikla innentől felfelé éles törésű volt, sík felületekkel rendelkezett, kővágás nyomai látszottak rajta. Ez arra utalt, hogy a vár felhagyása után 60 cm vastagságban feltöltődött az itteni egykori ciszterna. Ezt a szintet használták a 18. századi kőbányászok járószintként, felette kezdték el fejteni a terméskövet. Az amúgy is mély ciszterna oldalfalainak kibányászása megkönnyítette a munkájukat. Ennek során az egykori vízgyűjtőből kiindulva egy teljes bányaudvart alakítottak ki, amely kutatásunk kezdetén egy feltöltődött katlanként jelentkezett a felszínen.

Az egykori ciszternának csak a negyedét tártuk fel, fenekének átmérőjét ez alapján 6 m körülinek becsüljük. Vélhetően a várudvar közepe táján helyezkedhetett el és a belső falóvhöz kapcsolódó épületek tetejéről gyűjtötte össze a vizet, s azt szekerekkel is hordhatták bele. Mivel az udvar járószintje a bányászat során elpusztult, így eredeti mélységét nem ismerjük, de a jelenlegi felszínhez képest is 4,5 méter mélységben található.

19 MIZSER LAJOS: Cserépvár 1568. évi leltára. *Magyar Nyelv*, LXXIII. (1977/3) 380-382.

20 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, IV-1501/n. 8.

18. Cserépvár rekonstruált tömbje a digitális domborzatmodellre vetítve

A kőbányászás egy másik nyomát is feltártuk a külsővár, a palánk területén. Az északi oldalon átvágtuk a lapos gyűrűt megtörő félkör alakú dombot. Erről kiderült, hogy a várfalak pusztulása után keletkezett meddőhányó, amely a bányászat során letermelt humuszos réteget és a nem hasznosítható apró köves törmelékot rejtette (12. kép).

Összességében megállapítható, hogy a teljes belsővárat „lefejezték” a kőbányászat során, az eddig kutatott területeken a szikláig elpusztították az ott volt objektumokat, sőt, mint láttuk, a ciszternából kiindulva még mélyebbre is bányásztak. Egyedül a mélyebbre nyúló régészeti jelenségek (cölöplyukosor, kőfalak alja) menekültek meg, illetve a hegy meredeksége miatt nem érintették a bontási munkák a falövek külső oldalát sem, így azok jelentősebb magasságban maradtak ránk. A kőbányászás esetében megfigyelhető volt, hogy az inkább a vár déli oldalát érintette, dél felé „fogytak el” a falak, illetve dél felé nyílt a kialakított bányaudvar szája is. Ennek kétféle magyarázatát sejtjük: a déli oldalon lehetett a belsővár bejárata, ahol kihordták a követ, illetve délre volt a kastély, így a hozzá közelebbi oldalt termelték ki jobban.

Cserépvár funkciója

A vár funkcióját erősen meghatározta Árpád-kori szerepe. Mint láttuk, minden bizonnyal a Panyitok hatalmát volt hivatott reprezentálni kifelé, nyugati irányba. Késő kö-

zéporkori története során birtokközponttá vált, csekély méretű uradalmának (többek között Cserépfalu, Tard, Mezőnyárad tartozott hozzá) gazdasági irányítását végezték innen. A török megjelenésével végvárrá vált, Eger keleti elővára lett. Ez a szerepe azonban inkább csak jelképes volt, gondoljunk csak arra, hogy támadás esetén inkább feladták, mintsem védekeztek volna. Egyetlen komolyabb ostroma is csak egy napig tartott. Mint erősség, egyedül a nyugati irányt tudta szemmel tartani. Utakat nem ellenőrizhetett, hiszen az Egerből – Noszvaj–Bogács–Tard–Ábrány falvakon át – Miskolc felé vezető főútra nem, vagy alig lehetett innen rálátni, mindössze egy rövid szakasz látszott belőle Noszvajnál (17. kép). Csak jelentéktelenebb, környékbeli utakat tarthattak innen szemmel. Egy ilyen eldugott helyen fekvő vár a kora újkorban legfeljebb portyák indítására volt alkalmas és azok végállomásaként szolgált, erre több forrásunk is utal (18. kép).²¹

Egyetlenegy szerepet tudott tökéletesen ellátni, amely részben hadi, de inkább gazdasági funkció volt. Mint uradalmi központ, tárolóhelyként szolgált. Ennek fő elemeit – a várbeli tárházon és a pincéken kívül – a Vár-hegy nyugati, délnyugati oldalában található 12, tufába vágott gabonátároló verem alkotta (15-16. kép). Hogy mikor alakították ezeket ki, sajnos nem tudjuk. A vár használata során is csak egyszer említették meg őket, az 1568-as várleltárban: Tardon összeírtak harmadfél asztag árpát, amit a vár alatti vermekbe kell tölteni.²² Valószínű, hogy nem egyszerre készítették őket és nem is volt egyszerre mindegyik használatban. Annyi gabona nem is lehetett a teljes uradalomban, hogy mindet kihasználják – Nováki Gyula számításai szerint a 12 verem összesen 626 m³, azaz 452 tonna befogadására lett volna képes.²³ Hasonló gabonásvermeket találunk Egerben, Boldogkőn és Sárospatakon is. Ha megvizsgáljuk Eger vermeit, melynek Cserép elővára volt, akkor megállapítható, hogy ugyan számszerűen nincs nagy különbség Eger és Cserépvár között (Egerben 9, Cserépváron 12 ismert gabonátároló volt), azonban átlagméretük nagyon eltérő: Egerben 18 m³, Cserépváron 52 m³. Ha Boldogkő várát – ahol 6 gabonátárolót mértek fel – egy „átlag” várnak vesszük, ahol csak „saját használatra”, az uradalom gabonáját őrizték, ott is csak 28 m³ az átlagméret.

Miért kellett egy kis uradalommal rendelkező, kis méretű várnak ilyen sok és ilyen nagy gabonátároló? Az 1568-as várleltár bizonyítja, hogy az uradalom gabonáját tárolták itt, de esetleg felmerülhet, hogy a végvári időszakban az egri vár számára is őriztek itt terményt. Erre lehet utalás a visszafoglalásról szóló forrásunk: „Caraffa az utakat elzárta, hogy a városnak [Eger] se Cserépről, se Sirokról, se Szarvas-kőről élelmet ne hordhassanak ...”.²⁴ Márpedig Cserépvár gabonátárolói alkalmasak lehettek arra, hogy Eger élelmiszerraktáiraiként szolgáljanak.

Hogy valóban betöltött egy ilyen raktári funkciót Cserép, az bizonyítja, hogy a visszafoglalás után „meglehetősen mennyiségű gabonát, mézet és más élelmiszereket” találtak itt, amelyeket azonnal eladtak a miskolciaknak.²⁵

21 Az 1560-as években Verancsics Antal egri püspök panaszkodott, hogy a cserépi hajdúk rablóhadjáratokat folytatnak. 1588-ban a hatvani vásáron ütöttek rajta többek között cserépi „lovagok”. MIZSER 2. jegyzetben i.m. 37.

22 MIZSER 19. jegyzetben i.m. 382.

23 A tufába vágott gabonátárolók összefoglalására lásd: NOVÁKI GYULA: Tufába vágott gabonásvermek Északkelet-Magyarországon a törökkortól az újkorig. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1986–1987. 13–87. A méretek elemzésénél a cikk IV. táblázatának adatait használtam fel.

24 MIZSER 2. jegyzetben i.m. 38.

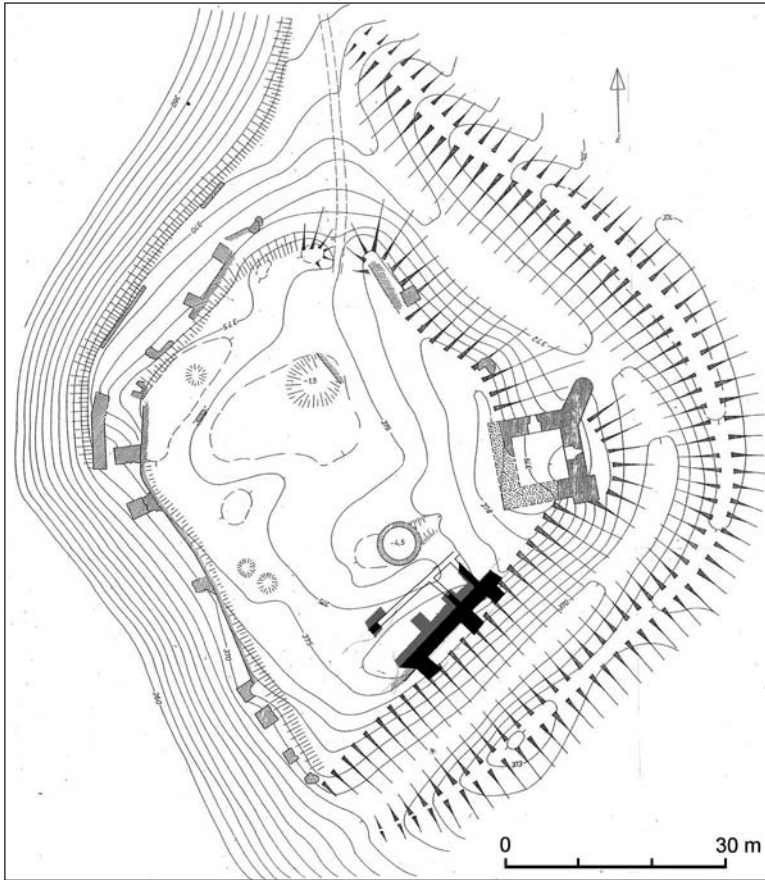
25 Uo.

KOPPÁNY ANDRÁS

A CSOBÁNCI VÁR 2007. ÉVI KUTATÁSA

A vár DK-i falszakaszának romvédelmi munkáit megelőzően került sor a várban régészeti feltáráásra. Ennek során egy, a várfalszakaszra merőleges árokkal átvágtuk a rétegeket, majd a falazási munkákhoz szükséges mértékben a fal belső síkja mellett hosszanti árkot alakítottunk ki. A hosszanti árok csak a helyreállítás falazási munkáit segítette, így nem volt lehetőség a rétegek mélyebb átvágására.

A keresztárokban három jól, karakteresen elkülöníthető járószint, a fallal párhuzamos hosszárókban pedig két, a várfalhoz másodlagosan hozzáépített osztófal került elő. A feltárt legalsó járószint alatt 15. századi, felette 16. századi leletanyagot tartalmazó réteg feküdt, ez utóbbit zárta a következő járószint, a felette elhelyezkedő rétegből 17. századi kerámia került elő. Az utóbbi réteget a legfelső járószint zárja, felette a várfal 18. századi kerámiát tartalmazó omlásrétege fekszik. Ahol az osztófalak a várfalhoz csatlakoznak, a várfal külső oldalán ugyancsak másodlagosan épített támpillérek állnak, melyek közül az egyik a helyreállítási munkák kapcsán került kibontásra.

1. Csobánc vára. A 2007-ben kutatott terület jelölése a Nováki Gyula által készített felmérésen (fekete: feltárt illetve helyreállított falak, szürke: kutatóárkok, fehér: kiszervekeshető falvonulat)

2. Csobánc vára. A 2007-ben kutatott várfalszakasz a helyreállítás után

3. Csobánc vára. A várfalra nyitott keresztárok fotóján jól kivehetők az egykori járósíntek

A várudvaron egy kisméretű szondában feltártunk egy, a várfallal párhuzamosan futó falat, melynek alapozását egy hasonló irányú, korábbi falra építették. A magasabb fal falazóhabarcsa azonos az említett osztófalak és támpillérek falazóhabarcsával, míg a visszabontott fal falazóhabarcsa jól elkülöníthető mind a várfal, mind a támpillérek és osztófalak habarcsától.

A visszabontott falat nagy valószínűséggel azonosíthatjuk azzal az épülettel, melyet az 1560-as években készült Turco-féle felmérés tüntet fel a vár ezen részén. A felette elhelyezkedő falak által határolt és a várfalon kívül támpillérekkel megtámasztott épületszárny alaprajzát Rómer Flóris, illetve Berg Károly rögzítette a 19. században, kiépülését az 1600-as évek elejére datálhatjuk.

Mindezek alapján három periódust sikerült feltárnunk 2007-ben. Az első periódushoz a várfal tartozik támpillérek és belső kőépület nélkül. A második periódusban egy, a várfallal párhuzamos szárny épül, melyet visszabontva alakítják ki a harmadik periódusban a külső támpillérekkel is megtámasztott épületszárnyat.

A reményeink szerint 2008-ban is folytatódó feltárás bizonyára pontosabbá, árnyaltabbá fogja tenni a vár déli részének építészeti korszakait.

HATHÁZI GÁBOR–KOVÁCS GYÖNGYI

A CSÓKAKŐI VÁR 2007. ÉVI ÁSATÁSA

A 2007. augusztus 6–31. között zajló kutatási program célja az alsóvár 15. századi kaputornya kutatásának befejezése, valamint az alsóvár legnyugatibb sávjának feltárása volt.

A kaputorony az alsóvár eddig ismert egységeinek legértékesebb műrészleteket őrző eleme. Az egykor két- vagy háromszintes építmény Ny-i homlokzatán nyíló (egykor félkör, vagy szegment-íves záródású?) kapuzatát az 1960–1962, illetve 1997–2000 közötti folytatott korábbi kutatások részleteiben már érintették. Kőkeretezése élszedett, csapórács számára „vezető sinként” kiképzett, felül kőfészkekkel a felhúzó lánc- vagy kötélrendszer számára, alsó harmadában gúlás élmegállítási-kerékvetős lábazattal. A belső oldalon előkerültek a fakapu szárnyainak perselykövei, a külső oldalon – a küszöb szintjén – fennmaradtak a felvonóhid forgótengelyét hordozó konzolos perselykövek is. A kapu előtti barbakán-elővédmű 1960–1962. évi feltárása napvilágra hozta a torony külső farkasvermét is, valamint a hozzá bevezető, falszoros-jellegű út falazott maradványait. 2007-ben kibontásra került a teljes toronybelső, illetve a torony alsóvárba nyíló K-i bejárata, s annak falszorossá kiképzett előtere is (1. árok B. szakasz, illetve felület). Egyértelműen kiderült, hogy a 15. század középső harmadára keltezhető torony K-i oldalának alsó szintje eredetileg nyitott volt – legalábbis beszükitésre utaló tagolás, vagy belső kapu nyomai e periódusból nem maradtak fenn – és nem rendelkezett belső farkasveremmel. A toronybelső K-i felének vékonyabb falú, „szögletes patkóalakú” köpenyezett beszükitése, egyben K-i kapu-kialakítása utólagos eredetű. Maga ez utóbbi bejárat az alsóvárba nyíló előtér 15. századi kövezett járósíntjére ül rá, a torony belsejébe nyúló D-i köpenyfal-szakaszának alapozásból pedig (mely a toronybelső 15. századi, fehérmurvás sziklakeresztő ágazatára ül) Matthäus Lang von Wallenberg salzburgi érsek (1519–1540) évszám nélküli ezüstje (zweier) került elő. Figyelemmel a vár szinte lakhatatlan, elhanyagolt állapotát jelző 1528-as leírásra, s az 1543-as török foglalásra,

1. A csókakői vár alaprajza a 2007-ig feltárt területek és az építési periódusok jelölésével

e toronyátépítés a Bakicsok birtoklásának időszakára (1530-as évek, 1540-es évek legeleje) valószínűsíthető. (A vár átfogóbb felújítási programjára utalhat a felsővári ciszterna ugyanekkorra tehető javítása és tetőzetének cölöpszerkezetű megerősítése, melyet I. Ferdinánd 1530-as érme keltez.) E köpenyezett beszűkítés kisebb, törökkori (17. századi) sárga agyagfalazatú javításai voltak még megfigyelhetők. A 18–19. században jelentős bolygatásnak kitett toronybelső feltárása során kétperiódusú, kövezett törökkori járószint nagyobb, összefüggő felületei (a felső járószinten a falköpenyezés vonalát kísérő néhány cölöplyukkal), alattuk pedig az elbontott 15. századi járószint kevert-hamus feltöltési ágyazatának egy kisebb foltja került még napvilágra.

Az alsóvár legnyugatibb – É–D-i irányban 17 m hosszúságú és 6 m szélességű – sávjának teljes átvágása eredményeként átfogó képet kaptunk a 15–19. századi rétegviszonyokról, amellet, hogy számos fontos objektum, építészeti részlet is napvilágra került.

Az 1. árok É-i szakaszán (1/A. szakasz) – az alsóvár Ny-i zárófala, a várkáporna és az oda felvezető lépcsősor, valamint a kaputorony K-i előtere által lehatárolt – kettős sziklaterasz került napvilágra. Ennek nagyobb kiterjedésű alsó platóján, a Ny-i zárófal és a kápolna által közrezárt sarokban, sikerült beazonosítanunk az 1962. évi feltárás során megtalált 15. századi fémfeldolgozó műhely helyét, kiterjedését (a természetes sziklaágyba véssett, erősen átégett objektum-helyek, intenzív faszenes-hamus kevert feltöltéssel). Vélhetően ezen objektumokhoz kapcsolódó, V. László és Hunyadi Mátyás pénzeivel keltezett agyagos járószint csonkjára is rábukkantunk. Sikerült tisztázni a kettős sziklaterasz 16–17. századi viszonyait is. Feltárára került e korszakból a 15. századi kápolna és lépcsősora elé húzott, kazettás földkitöltéssel bélelt É–D-i fal. Ennek tövében – a kettős sziklaterasz ÉK-i sarkát elfoglaló felső platón – egy törökkori tűzhely (kemence?) került napvilágra. Ettől D-re egy, a kápolna elé húzott fallal és a sziklaterasz D-i peremével egyaránt párhuzamos támfalszakaszra bukkantunk, amit a 15. századi járószintre alapoztak. A két fal által közrezárt terület – a 15. századi jelenségeket elfedve – sárga sóderes (17. századi kerámiával keltezett) sziklakiegylenlítő feltöltést kapott, a sziklaterasz felső platójának szintjéig.

Az 1. árok középső szakaszán (1/B. szakasz) került feltárára a kaputorony K-i bejáratának falszorossá kiképzett előtere. A szinte humuszköltés nélküli, habarcsos kőomladékkal fedett falszorost É-ről a kettős sziklaterasz csaknem függőlegesre levészt, kb. 2,5 m magasságú sziklafala, D-ről az alsóvár (a falszoros járószintjétől számítva ma kb. 1,9 m magasságig álló) D-i főfalrendszere határolja. Kövezett, középtengelyében vízszivárgós 15. századi járószintjére csaknem teljes épségben bukkantunk rá, a 16–17. századi építések kevésé érintették. E kisebb beavatkozások egyikeként ültették Ny-i peremére a kaputorony már ismertett 16. századi K-i bejáratát, D-i sávjának megbontására majd gyengébb nivójú visszaállítására került sor a D-i főfalrendszer 16–17. századi átalakításai során. A falszoros jelentősebb átalakítására a törökkorban került sor (kísérő leletanyag 17. századi): É-i oldalán, a függőleges sziklafal mentén – kötés nélkül lerakott, másodlagos felhasználású középkori kvádorsorra alapozott – karóváz, vörös-fehér vakolású sárga agyagfalat emeltek. (Anyaga megfelel a toronybelső falköpenyezésén észlelt kisebb javításoknak).

Az 1. árok D-i szakaszán (1/C. szakasz) az alsóvár kaputoronyához csatlakozó D-i főfalrendszer beeső szakasza került megkutatásra. Megállapítás nyert, hogy az alsóvár D-i fala kétperiódusú. É-i (belső) falsíkja a 15. századi kaputoronnyal egykorú, azzal egybeépített. A 16–17. század folyamán ez elé D-ről egy újabb, a kaputorony elé épített barbakkánnal szerves kötésben álló, K-i végén „olaszos” szögben törő falsík épült, majd e kettős fal tetejére két helyiséget emeltek. A kaputoronyhoz D-ről csatlakozó szoba az 1960–1962. évi feltárások során megkutatásra és műemléki bemutatásra került, az et-

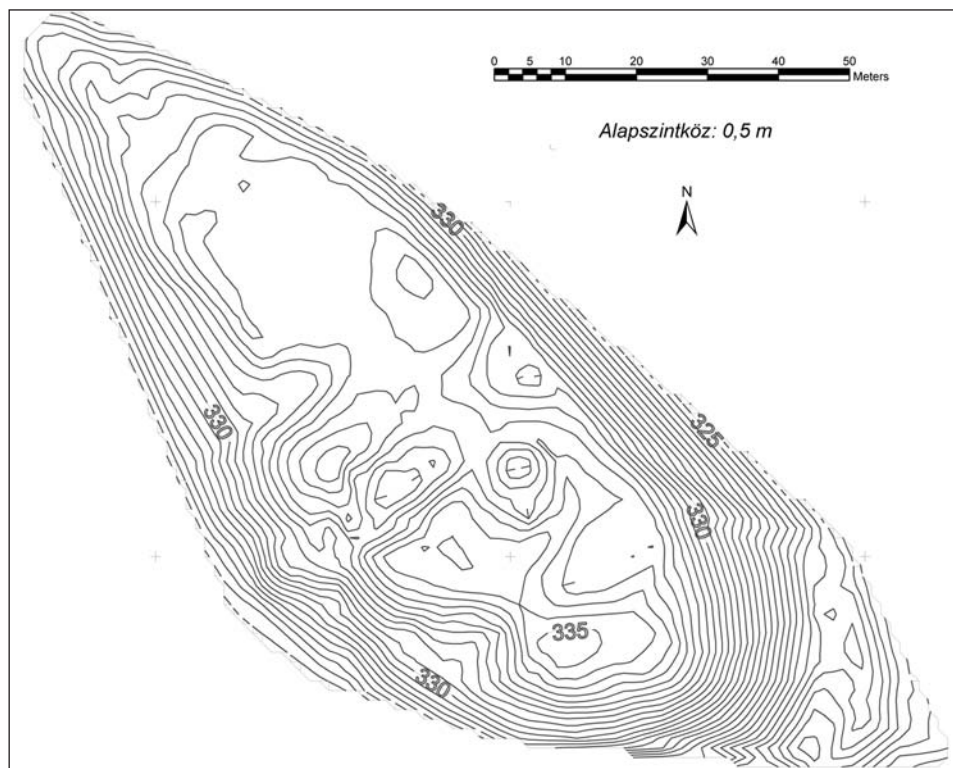
től K-re eső helyiséget – mint „őrszobát” – Siedel Ignác uradalmi tisztartó feljegyzései (1830/40-es évek állapotai) említik. Az építési periódus azonosíthatóan szerepel a vár 1690-ben készült „karlsruhei felmérésén”, 16–17. századon belüli pontosabb kormeghatározása további kutatásokat igényel. Felső időhatárára nézve fontos adalék, hogy a kettős fal tetején, annak falszövetébe vésett (s minden bizonnyal a K-i helyiség padlóját is áttörő) 17. századi hulladékgyödörre bukkantunk. (Kérdés, hogy a Siedel Ignác által az őrszoba kapcsán említett, „5 öl mélységű” kúttal mennyiben hozható összefüggésbe.)

RINGER ISTVÁN–SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

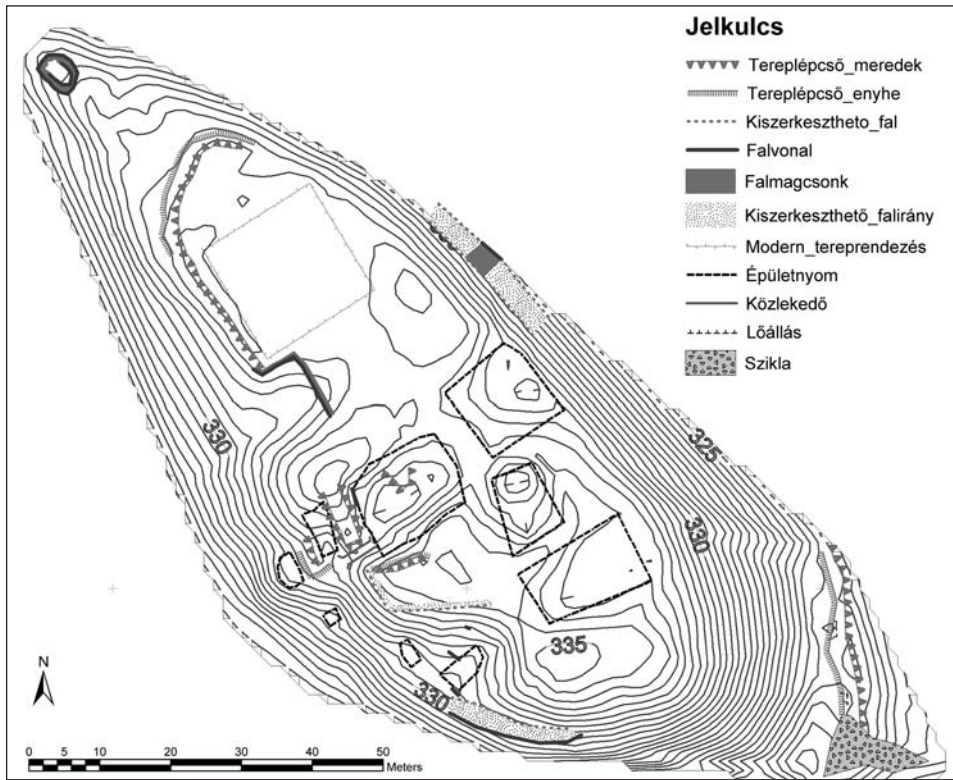
JELENTÉS A SÁTORALJAUJHELYI VÁR FELTÁRÁSÁT MEGELŐZŐ MŰSZERES LELŐHELYFELDERÍTÉSRŐL

A tatárjárás utáni várépítkezések során épült fel a mai Sátoraljaújhely melletti, 335 m tszf. magas Várhegyen a középkori forrásokban Patak vagy Újhely váraként egyaránt emlegetett erősség, melynek azonosításában Détsy Mihály szerzett elvülhetetlen érdemeket.

A tudománytörténet tárgykörébe száműzött korábbi vélekedésekkel ellentétben a sárospataki vár utóbbi, mintegy félévszázados történeti-régészeti kutatása során meggyőző érvekkel nyert bizonyítást, hogy az erősség legkorábbi részének vélt Vörös-toronynak

1. Sátoraljaújhely-Várhegy szintvonalas felmérése

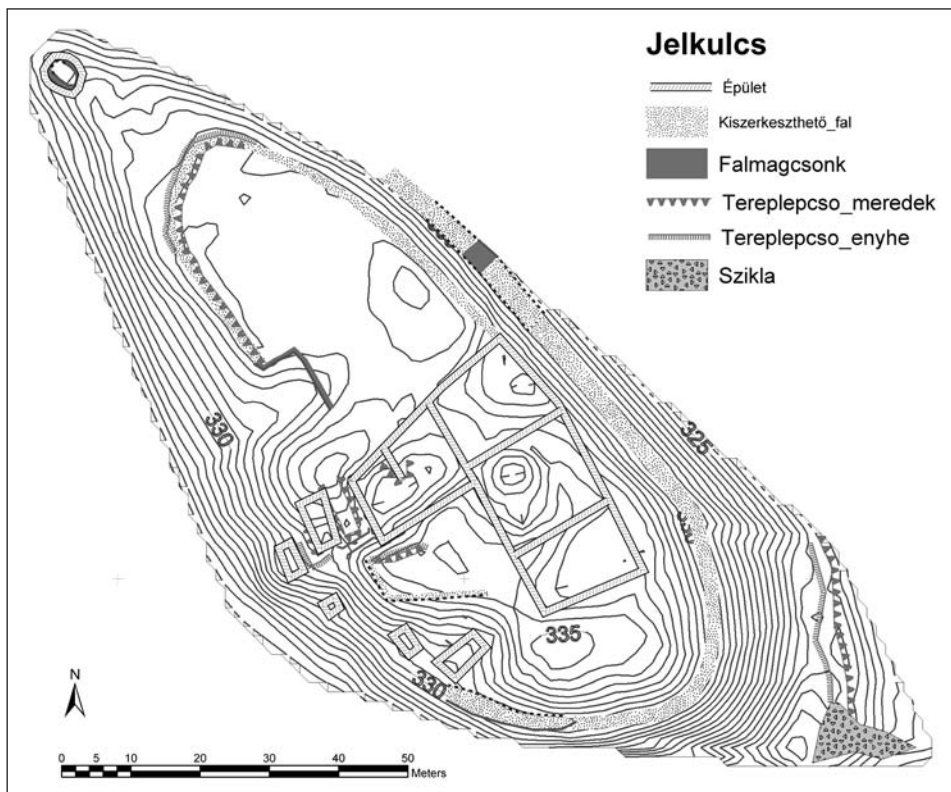

2. Sátoraljaújhely-Várhegy. A régészetileg értelmezhető terepi alakzatok térképe

nincsenek Árpád-kori részletei. Ezzel a felismeréssel párhuzamosan fogalmazódott meg a témával foglalkozó kutatókban a kérdés: hol állhatott akkor az Árpád-kori forrásokban emlegetett pataki vár? Détszy Mihály a Patakra vonatkozó okleveles adatok elemzésével mutatta ki, hogy a korai vár a mai településtől mintegy 12 kilométerre lévő Sátorhegy keleti nyúlványán, a mostani sátoraljaújhelyi Várhegyen állt. Az Árpád-kori forrásokban előforduló „castrum Potok” véleménye szerint azonosítható az 1261. évi, V. István által a sátoraljaújhelyi vendégnépek számára adott szabadalomlevélben föltűnő „castrum nostrum de Saturhigy”-gyel. Érvei között szerepel, hogy együttesen sosem említik az oklevelek a pataki és újhelyi várat, csak váltakozva. Emellett jó néhány továbbá, igen meggyőző forrást idéz, többek között egy, a pataki vár helyét pontosan meghatározó 1310. évi oklevelet. Ezen kívül több olyan észrevételt is tett, mely még inkább valószínűsíti, hogy „castrum Potok”-ot ne a későbbi Sárospatakon keressük.¹ Az azonosításon túl ugyancsak Détszy Mihály foglalta össze az 1530-as évek végén elpusztult várra vonatkozó történeti adatokat, melynek részletes áttekintéséről ezúton eltekintünk.²

1 DÉTSZY MIHÁLY: Hol állt a középkori sárospataki vár? *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, VI. (1966) 177–197.

2 DÉTSZY MIHÁLY: Újhely várának története. Sátoraljaújhely, 1994. (A sátoraljaújhelyi Kazinczy Múzeum Füzetei, 1.) A várra vonatkozó legújabb összefoglalás: NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája. 1. Miskolc, 2007. 106–107.

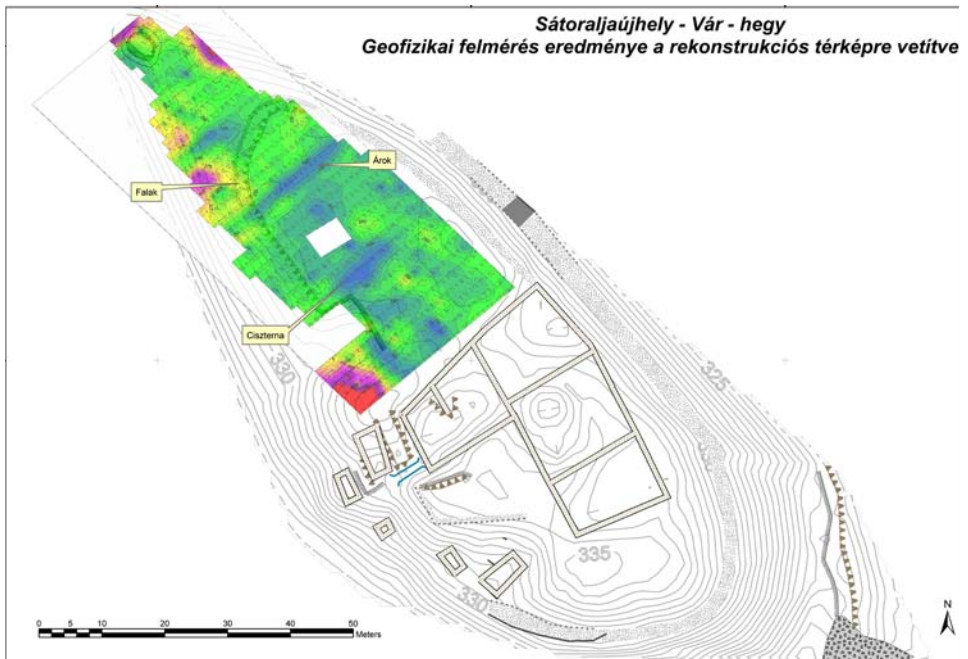
3. Sátoraljaújhely-Várhegy. A terepi alakzatokból rekonstruálható építészeti elemek

A vár területén régészeti feltárás nem folyt, 1986-ban Nováki Gyula és Sándorfi György készített először felmérést a várról³ (6. kép).

2006 decemberében együttműködési megállapodás jött létre Sátoraljaújhely Város Önkormányzata valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma között a vár területének régészeti kutatására. A kutatást előkészítő évben, 2007-ben került sor a terület geofizikai kutatására, s régészeti-geodéziai felmérésére. A műszeres vizsgálatokat megelőzően megtörtént a Várhegy – javarészt erdősült – területének kitisztítása, s az aljnövényzet kiirtása (7. kép).

A geoelektromos méréseket a Miskolci Egyetem Geofizikai Tanszékének munkatársai végezték, Hursán László vezetésével. A Várhegy területének mintegy harmadán, annak ÉNy-i részén került sor a mérésekre, ott, ahol szabad szemmel alig volt érzékelhető terepi elem vagy jelenség (4. kép). A mérési adatok értelmezése során speciális körülményeket kellett figyelembe venni. Épületalapok kutatásakor rendszerint kis fajlagos ellenállású, agyagos, fedőszalattal és ágyazó közzel találkozunk. A Várhegyen nagyon vékony talajréteg alatt ugyanakkor különböző állagú andezit helyezkedik el. Ez lehet szálban álló, melynek fajlagos ellenállása a legnagyobb, de előfordulhat töredezett, törmelékes formában is. Nagy mennyiségben ez utbbinak is fajlagos ellenállás-növelő hatása van. A mért terület

3 Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattára, 1839-86. 166. doboz.

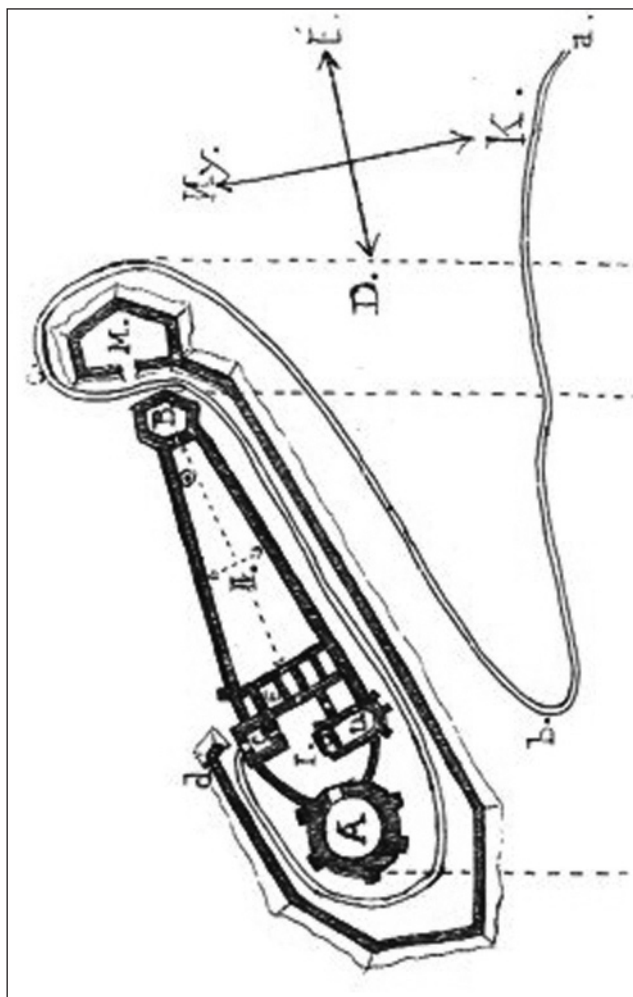

4. Sátoraljaújhely-Várhegy. A vár ÉNy-i részén elvégzett geofizikai felmérése izovonalas anomáliatérképe a szintvonalas felmérésre vetítve

DNy-i sarkán jelentkező igen nagy ellenállás-értékek eltemetett objektum létét feltételezik, de az oldalhatás és a szilárd kőzet-aljzat is hozzájárult az 1000 ohmm feletti fajlagos ellenálláshoz. Hasonló mondható a kutatott terület Ny-i szegélyén látható anomáliákról. A terület É-i szélén, az ellenállás-növekedés fő oka az oldalhatás, de nem zárható ki nagy fajlagos ellenállású kőzet, vagy épületmaradvány jelenléte sem. Jellegzetes anomáliákat okoztak a kis fajlagos ellenállású képződmények, amelyek vastagabb feltöltést, esetleges mélyebb töbröket jeleznek. Említést érdemel a K–Ny-i irányban elnyúlt ellenállás-minimum, melyet egy belső várárok hatásával magyarázhatunk. Ezt alátámaszthatja az ugyancsak K–Ny-i irányú fajlagos ellenállás-növekedés, ami a várárok melletti fal maradványai okozhatnak. Markáns ellenállás-csökkenés jelentkezett a 14. és a 20. szelvény közötti, K–Ny-i irányban kissé elnyúlt területen, mely esetleg ciszterna helye lehet.

2007 nyarán és őszén elkészítettük a Várhegy régészeti-geodéziai felmérését is. A kutatás célja a középkori várrom terepi elemeinek számbavétele, felmérése és régészeti értelmezése volt. A tervben egy precíz, EOVS rendszerbe illeszthető mikrodomborzati térkép létrehozása szerepelt, amely segítségével meghatározhatóak az elpusztult és az évszázadok során erodált vár mesterséges létesítményei. A méréseket Szörényi Gábor András régész és Győi Zsombor egyetemi hallgató, valamint Ringer István régész végezte, továbbá részt vett még a munkában Hermann Orsolya Zsanett egyetemi hallgató. A térinformatikai feldolgozást Szörényi Gábor András készítette el.

A felmérés előtt 2007 júliusában terepszemlét tartottunk, melynek során megtekintettük a kutatandó objektum elemeit és a mesterséges eredetűnek tartható terepalakula-

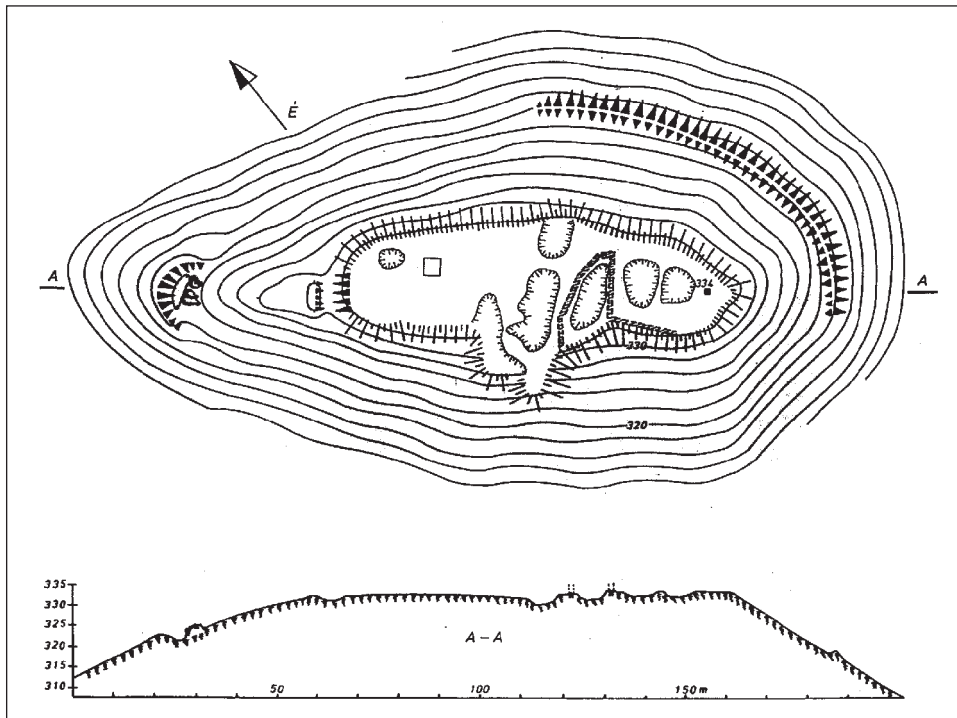
5. Sátoraljaújhely-Várhegy. Soós Elemér 1904. évi rekonstrukciós alaprajza

tokról vázlatrajzot készítettünk. Ezt követően kilenc alappontot helyeztünk el a vár területén, oly módon, hogy azok összességének felhasználásával a teljes vár lefedhetővé vált.

A várhegy geodéziai felmérését 2007. augusztus 9-én, 15-én, valamint október 15-én mérőállomással végeztük. A felmérendő terep nagyobb része ekkorra már növényzetmentes, kisebb része még bozótos erdő volt. A három nap összesen 1165 pontot vettünk fel, 3 × 3 m-es rácshálóban haladva. A terepalakulatuk töréseinél ezt a rácshálót a domborzathoz igazítva besűrítettük. Összesen 5347 m²-nyi területet mértünk fel e módszerrel, a vártető teljes területét, valamint a K-i külső sáncjelenségeket.

A Várhegy 125 × 45 m-es ÉNy-DK-i tájolású, ovális alakú, minden irányban meredek oldalú terület. Két egységre osztható, az előzőekben említett ÉNy-i felét a modern korban egy nagyobb területen elplanírozták és ott átjátszó antenná-

kat, valamint egy ezekhez tartozó kőépületet emeltek. Így ezen a felületen érthetően nem találhattunk régészetileg értelmezhető terepalakulatot. A DK-i fele azonban rendkívül részletgazdag, több nagyobb mélyedés, bennük falnyomok illetve habarcsfoltok utalnak épületek nyomaira. Ezeket mikrodomborzati felméréssel próbáltuk értelmezni. A tetőn kívül a vár szerves része volt még a mára csak a K-i hegyoldalon érzékelhető egykori sánc egy rövid, 25 m-es szakasza. Ez is csupán egy 5 m szélességű lapos gyűrűszerű teraszként maradt meg. A vár használata idején azonban nyilván egy sokkal markánsabb sánc és a hozzá tartozó árok helyezkedett itt el, csak ez a meredek hegyoldalon teljesen feltöltődött. A sáncot itt és ÉNy-on is a hegygerinc sziklájának merőleges átvágásával alakították ki, amely máig jól látható. Felmerülhet, hogy a többi oldalon azért nem találtuk meg a sáncárok folytatását, mert ott a meredek hegyoldal nem tette szükségessé ezt a típusú védelmet.

6. Sátoraljaújhely-Várhegy. Nováki Gyula és Sándorfi György 1986. évi felmérése

A felmérés során *tereppontként* értelmezve meghatároztuk a vár felszínseit, illetve az oldalak palástjait. A rézsüként megfogható *meredek és enyhe dőlésű tereplépcsőket* egykori, leomlott falszakaszok felszíni maradványának értelmeztük, amelyek tengelye meghatározza a várfalak/mesterséges létesítmények irányát. A vár területén nyolc helyen foghattuk meg kisebb falszakaszok külső síkjait, ebből magasabban álló felmenő falsík összesen kettő volt. Ezen falsíkokat *falvonal* néven mértük fel. Jól látható, hogy ezek „összejönnek” más egyéb vonalas objektummal (tereplépcsővel, épületnyommal). A falszakaszok irányultsága alapján *kiszervezhető falirány* néven megadtuk a meglévő falak feltételezhető felszín alatti futását. A terepen látható markáns mélyedéseket – *épületnyomnak* elnevezve – többszintes/alápincézett épületek omladékaként értelmeztük és mértük fel. A köztük húzódó egykori átjáró/falszoros(?) helyét egy hosszanti, összekötő mélyedésben találtuk meg, melyet *közlekedőnek* nevezetünk el. A várhegy 20. századi „hasznosításának” terepi elemeit véljük felfedezni az adótorony és épülete környékének négyyszögletes *tereprendezésében*. Hasonlóan modern koriak lehetnek a K-i és É-i oldalon, a város felé néző, középkori eredetű sáncba bevágott kisebb négyyszögletes mélyedések, melyek II. világháborús géppuskafészekként, *lőállásokként* értelmezhetőek.

A fenti terepelemek koordinátáinak összességéből (1165 pont) szintvonalas térképet generáltunk (1. kép). Ezen a térképen ábrázoltuk a felmért terepi elemeket (2. kép). Térinformatikai módszerekkel a mért adatok az ábrázolhatóság mellett értelmezhetővé, valamint szerkeszthetővé váltak, így a középkori eredetűnek tartott terepelemekből rekonstrukciós térképet szerkeszthettünk (3. kép). Végül a területen végzett geofizikai

7. Sátoraljaiújhegy-Várhegy. Légi felvétel (www.civertan.hu)

felmérések eredményeit georeferáltuk és a szintvonalas felmérésre, valamint a geodéziai eredmények által rekonstruált térképre illesztettük rá (4. kép).

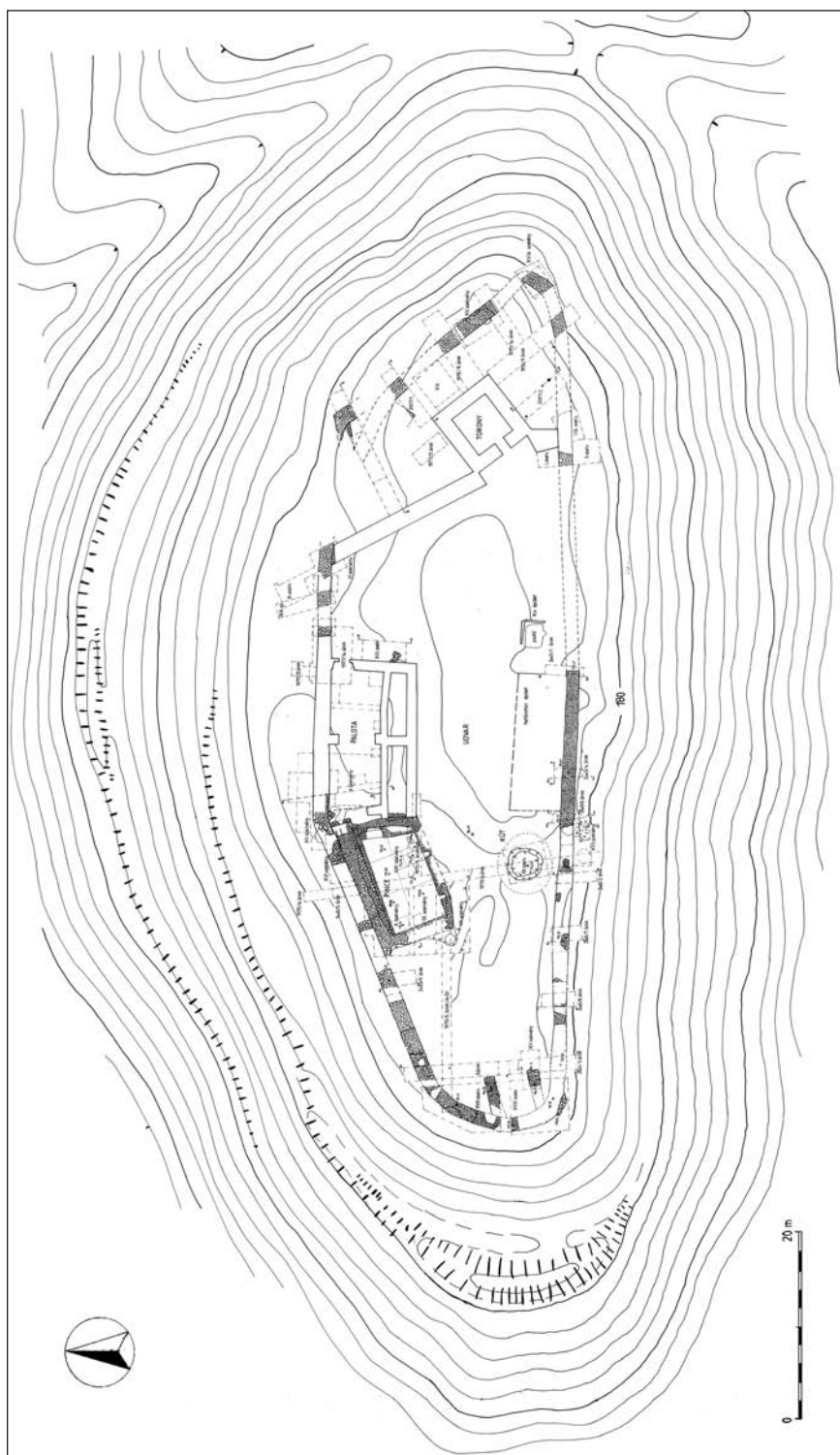
Összegezve tehát olyan, a felszíni – nem „destruktív” – régészeti kutatásokhoz nélkülözhetetlen térkép-együttest készítettünk el, amely értelmezhető módon ábrázolja a felszíni terepi mintázatokat, valamint a felszín alatti geofizikai módszerekkel megfogható elemeket is. Mindezek segítségével próbáltunk egy előzetes rekonstrukciós képet megfogalmazni a várról. Ezen rekonstrukciós elemek természetesen előzetesek, céljuk az volt, hogy a későbbi régészeti feltárásokhoz kiindulási támpontokat nyújtsanak, hisz az adott építmények léte, illetve kiterjedése csak ekkor lesz pontosan tisztázható. Érdemes megemlíteni, hogy az általunk elkészített rekonstrukciós kép több ponton hasonlóságot mutat Soós Elemér 1904-ben készített váralaprajzával (5. kép).

FELD ISTVÁN

A SOLYMÁRI VÁR 2007. ÉVI ÁSATÁSA

A vár 2005-ben megkezdett s a maradványok 2006-ban elvégzett építészeti bemutatásához kapcsolódó újabb kutatási szakasza 2007-ben az ELTE Régészettudományi Intézete Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszéke tanácsátásaként folytatódott. Ennek során egyrészt tovább dolgoztunk az ÉNy-i ún. nagy- vagy mélypince feltárásán, másrészt újabb kutatóárokokkal vizsgáltuk a K-i torony körüli, részleteiben még nem ismert területet.

A nagypincében a D-i és a Ny-i oldalon bontottunk egy átlagban 100 cm vastag betölt(öd)ési-pusztulási rétegsort, mely továbbra is a pince középső része felé lejtett. A feltételezett fászerkezetű felépítménnyel kapcsolatba hozott paticosos-vasszeges betöltés

I. A. solymári vár 2007. évi ásatási alaprajza

már nem mutatkozott a pince Ny-i részében, feltűnő volt viszont itt az a néhol 30 cm-es vastagságot is elérő, gyúrható sárga agyagból álló réteg, mely az utóbbi szintjénél mélyebben került elő. A K-i (még feltáratlan) pinceág kökeretes ajtaja küszöbszintjéig csak a Ny-i, erősen lepusztult pincefál előtt jutottunk el a DNy-i sarokban. A D-i fal itt feltárt boltfészkeben még megmaradt az egykori, ismeretlen időben beszakadt dongaboltozat néhány téglája is, maga a Ny-i falsík azonban a szinte rácementeződött omlásréteg miatt csak részben volt kibontható. A rétegek továbbra is jelentős mennyiségű kerámia-, üveg- és fémanyagot tartalmaztak a 16. század közepéről, kiemelendők a losticei és a Rajna-vidéki kőcseréptöredékek, továbbá egy feltételezhetően zsákvázon nagyobb darabjai.

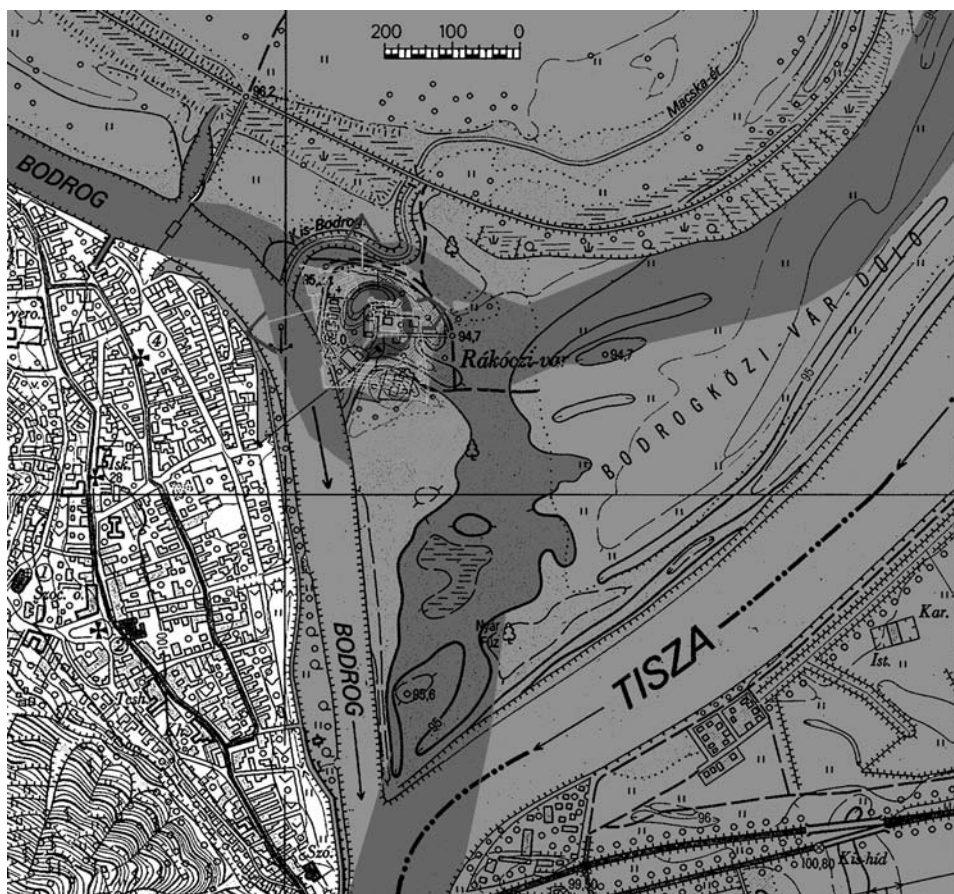
A K-i torony D-i és K-i oldalára illetve a toronyhoz É felől csatlakozó belső osztófalra merőleges kutatóárkokkal egyrészt az elbontott K-i várfal pontos vonalát kívántuk meghatározni, másrészt a terület eddig még nagyrészt ismeretlen szintviszonyairól kívántuk adatokat nyerni. Ennek során megállapítottuk, hogy az ÉK-i részen 1976-ban megtalált falszakasz nem a 14. század végi várfal része – ez utóbbi kissé Ny felé, enyhébb ívvel csatlakozhatott be a belső fal É-i végződéséhez s minden bizonnyal már a középkor végén részlegesen elbontásra került. Ekkor itt jelentősebb, részleteiben még nem ismert építkezésekre is sor kerülhetett – nem kizárt, hogy ez a várkapu esetleges áthelyezésével is kapcsolatba hozható. Kiderült továbbá, hogy a terepszint ekkor – de már a várépítés idején is – erősen lejtett ÉK felé, s a mai lépcsős terepkialakítás egyértelműen Valkó Arisztid 1930 körüli feltárásaival hozható kapcsolatba. Megfigyelhettük továbbá, hogy a DK-i, torony körüli terület nem egyetlen szakaszban került feltöltésre, a 100–130 cm vastag feltöltési réteg úgy a torony DNy-i, mint ÉK-i sarka mellett legalább két, egymástól élesen elütő részre volt elválasztható. Ami a feltöltések korát illeti, úgy a várépítés korából származó járószintről, mint magukból a főként homokköves – s az említett nagypince építésével kapcsolatba hozható – rétegekből Zsigmond-kori kályhacsempe- és kályhaszemtöredékek kerültek elő. A feltöltés a vár teljes, még tovább kutatandó K-i részét érintette, s egyértelműen annak legfelső rétegébe alapozták úgy a négyszögű tornyot, mint a hozzá kapcsolódó falszakaszokat.

MAKOLDI MIKLÓS

TOKAJ VÁRA A 2007. ÉVI FELTÁRÁSOK TÜKRÉBEN

Tokaj Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a történelmi Zemplén vármegye déli szegletében található a Tisza és a Bodrog összefolyásánál fekszik. A mai város Árpád-kori eredetére utal, hogy már Anonymus is említi Himesudvar (Hymesudoar) néven.¹ A fontos stratégiai helyen fekvő településnek a természeti adottságai is kiválóak, hiszen itt található a Zemplén az Alföldhöz tartozó nyírségi homokbuckákkal, illetve a mocsaras – ártéri gazdálkodásra kiválóan alkalmas – Bodroglakó egy jó talajjal rendelkező, gazdag termést adó Taktaköz. Az itt élők számára tehát mindig is biztosítva volt a taktaközi gabona, a bodroglakói hal, a nyírségi gyümölcs és természetesen a tokaji szőlő, ezáltal a bor. Emellett erre futott egy fontos kereskedelmi út, mely a Miskolc-Debrecen illetve a Kassa-Nagyvárad közti árucserét bonyolította. Ezen útvonalnak Tokajnál volt a tiszai

1 ANONYMUS: Gesta Hungarorum. Hasonmás kiadás. Budapest, 1975. 16., 17. fejt.

1. Tokaj vára a Bodrogköz végében, egykor és ma (Jurecz László munkája)

átkelőhelye, mely így elkerülte a bodrogközi, illetve a Tisza menti mocsarakat. Fontos tudni, hogy a Tiszának – középkori viszonylatban – Tokajnál a legkeskenyebb az ártere, hiszen itt a rakamazi magaspart és a Tokaji-hegy közötti távolság alig 3 kilométer.

Vegyük tehát sorra a település előnyeit: tökéletesen ellátható gabonával, hallal, gyümölcssel és vaddal; továbbá itt található az ország egyik legforgalmasabb révje és talán a legfinomabb fehérbort adó borvidéke. Ezen tényezők együttes hatásának köszönhető, hogy a település az Árpád-kortól a kora újkorig mindig is fontos szerepet játszott az ország életében. Ennek fényében nem meglepő, hogy Tokaj mindig is rendelkezett várral, sőt várakkal s ezek egyik feladata a nagy jövedelemmel is járó rév védelme volt évszázadokon keresztül.

Az első ezek közül az Anonymus említette sáncvár lehetett,² a második már valószínűleg egy kis kővár, mely feltehetően a Bodrog torkolata fölötti hegylábán emelkedett és

2 Uo. „Az imént mondott Turzol pedig Árpád vezér kegyéből ennek a hegynek a tövében (Tokaji-hegy), ahol a Bodrog a Tiszába ömlik, nagy földet szerzett, és ugyanezen a helyen földből való várat épített, amit a jelenben is Hímesudvarnak neveznek.”

valamikor a 13. század második felében épült, de a helyi viszálykodások következtében hamarosan el is pusztult.³ A 14. századból már nem ismerünk említést róla. Végül valamikor ez utóbbi erősség végső pusztulása után építik meg Tokaj történelmének harmadik, egyben leghíresebb várát, mely a Tisza és Bodrog összefolyásánál, már a Bodrogtömbben létesült (1. kép). Első említése 1410-ből való,⁴ de elképzelhető, hogy már a 14. század második felében megkezdődtek itt az erődítési munkálatok – talán épp az Árpád-kori földvár maradványain.⁵

2007-ben ezen utóbbi – később Rákóczi-vár néven ismert – erősségnek kezdtük el a feltárását. Megjegyzendő, hogy a területen addig semmilyen régészeti jellegű kutatás nem folyt, tehát a vár lényegében érintetlenül feküdt. Összes addigi információnk csak a róla fennmaradt kora újkori metszeteken és alaprajzokon, illetve a Détsky Mihály által nagy alaposággal összegyűjtött írott forrásokon⁶ alapult, annak ellenére, hogy a területen máig hirdeti a vár egykori múltját egy földből 2,5 méterre kimagasló lőréses bástyamaradvány és egy másik, középkorinak tűnő alakatlan falcsont is. Emellett egyértelműen azonosítható a belsővár árkanak egy szerencsés módon fennmaradt szakasza, illetve felismerhetőek a felszínen a külső vár sáncainak, bástyáinak tömbjei is. Mindez pedig jól összevethető a korabeli metszetekkel és a jelenkori helyrajzi adatokkal is. Ugyanis a vár pusztulása (1704–1705) után a területet „felparcellázták”, kertként használták, majd lakóházakat is építettek ide. Ennek következtében jött létre az a sajnálatos helyzet, hogy jelenleg 22 helyrajzi egységre tagolódik ez 2-3 hektáros terület, lakóházakkal, keretekkel, gazdasági épületekkel (2.kép). Talán ez lehetett az egyik oka annak, hogy a várat eddig nem kutatta senki. De volt egy nyomasztóbb érv is emellett, hogy a vár régészeti feltárása sokak számára „lehetetlennek” tűnt! 1954-ben ugyanis Tokajtól légvonalban 15–18 km-re felépítették a tiszalöki vízierőművet. Ez az áramfejlesztő mű lényegében tönkretette a környék élővilágát és rengeteg kárt okozott a Tisza és Bodrog menti települések mélyebben fekvő házaiban és pincéiben. Elárasztotta talajvízzel a tokaji vár területét is, ugyanis a városnál 4-4,5 métert emelt az átlagos vízszinten! És erre jönnek az árvizek...

- 3 Ezt a várat a forrásokban „Kwreu”, a Körév néven említik. Először IV. Kun László ad rá építési engedélyt 1283. szeptember 20-án, a „nyíri” nemeknek (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár, 40165.), majd Aba Amádé birtokaként is említik (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény, 285755.). További irodalom: NÉMETH PÉTER: Körév–Himesudvar–Tokaj. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 14. (1975) 3–8.; DÉTSKY MIHÁLY: A tokaji vár története. Tokaj Várostartó Tanulmányok. II. Separatum. Tokaj, 1995. 5–6. Minden bizonnyal ezen 13. századi vár egykori helyére utalnak a folyótorkolat fölötti hegyláb Óvár, Palóta, Klastromhegyi, Santz, Kalodás dűlőnevei, illetve a hegyláb tövében található Óvár nevű utca: PAP MIKLÓS: Tokaji tanulmányok. Tokaj, 1992. 1–2., 11-12. ábra.
- 4 1410-ben Zsigmond király Tokajt castellumával, Tállya várát és Tarcalt Garai Jánosnak, Miklós nádor fiának és János feleségének, Hedvig mazoviai herceglánynak adományozza 12000 forint értékben, majd 1422-ben ezeket boszniai várakért cserébe visszaváltotta (DÉTSKY i.m. 6.)
- 5 Erre természetesen semmilyen közvetlen adatunk nincs. Hacsak az nem, hogy a 15. századi belső vár területe néhány méterrel magasabban fekszik környezeténél. Így elképzelhető, hogy ezt a szintkülönbséget az elplanírozott régi földvár tömbje adja. De az sem zárható ki, hogy már a 15. század során halmoztak ide földet az árvízvédelmi és hadászati szempontokat is figyelembe véve. (A terület egyébként tökéletesen sík árvízi öntéstalaj). Természetesen az is elképzelhető, hogy az Anonymus által említett vár a Tokaji-hegy lankáin vagy annak tövében helyezkedett el és a területen tapasztalható jelentékeny erózió tette máig felismerhetetlenné.
- 6 DÉTSKY i.m.; illetve legújabbban: NOVÁKI GYULA–SÁRKÓZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kunc korig. Magyarország árainak topográfiaja. 1. Miskolc, 2007. 132–134., 99a-b. ábra. (Az utóbbi munkában a 99/b ábra léptéke sajnálatos módon téves, a valóságban 100 m az ott feltüntetettől nagyobb távot ölel fel, a vár területe így kb. 185 × 220m, azaz 4 ha; ravelinnel 5 ha.)

Egyszóval ennek az alacsonyan fekvő erődítménynek szinte megpecsételődött a sorsa és kérdésessé vált a kutathatósága 1954-ben.

Ennek ellenére a Tokaji Várbarátok Köre Egyesület kezdeményezésére, a miskolci Herman Ottó Múzeum intézményi keretei között, a szerző helyszíni vezetésével 2007 nyarán megindultak az alaprajz hitelesítését célzó ásatások. Ezek arra próbáltak választ keresni, hogy az említett körülmények ellenére vajon kutatható-e régészeti Tokaj vára, és ha igen, akkor érdemes-e folytatni, kibővíteni, tervszerűvé tenni ezt a kutatást? Mindezt annak érdekében, hogy megismerhetővé váljon a vár egykori formája és története, hogy ezzel beilleszthető legyen a megye jobban ismert várai közé – és nem utolsósorban azért, hogy az erősséget be lehessen mutatni a nagyközönségnek, hogy híre újra bejárja a „nagyvilágot”.

A vár építéstörténeti vázlata az írott és képi források alapján

Mielőtt eredményeinket részletezném, szükséges nagy vonalakban megismernünk a várnak a metszetek és az írott források alapján rekonstruálható építési periódusait, annak érdekében, hogy fogalmat alkothassunk arról, mi volt az előzetes ásatás során a célunk, mit kerestünk és mit találtunk.

1410-ben itt csak egy castellumot említenek, tehát ekkor még nem állt itt várak nevezhető épületegyüttes; talán csak egy fallal kerített lakótoronnyal kell számolnunk, melynek alaprajzát azonban nem ismerjük.⁷ A 20. század elején Soós Elemér, a kor nagy polihisztorja, rendkívül termékeny, de korántsem mindig megbízható várkutatója, néhány hitelesnek nem tartható 17. századi metszetből kiindulva egy nagy kerek lakótoronyt rekonstruált, melyet előbb kerek fallal majd egy négy rondellás, de alapvetően csigavonalú védelmi rendszerre épülő modellel egészített ki.⁸ Soós Elemér elmélete ugyan világos fejlődési sort mutat, viszont nehezen egyeztethető össze a későbbi, hitelesnek tekinthető alaprajzokkal (3–5. kép). Ugyanis ezeken a belső vár közepén nem kerek lakótorony, hanem egy „üres” várudvar található. Viszont az 1640-es és 1660-as években készült metszeteken mégiscsak látszik egy, a többlettől magasabb, négyszögletes torony, magas barokk tetőzettel (5–7. kép). Ebből kiindulva tehát elképzelhető, hogy ez a négyzetes alaprajzú nagy torony a vár legkorábbi épülete, amihez talán már a Hunyadiak, de legkésőbb a Szapolyaiak építettek hozzá egy palotaszárnyat, sőt alakítottak ki egy négytoronyos várat. Talán még a Szapolyaiak vették mindezt körbe egy négy rondellával erősített fallal, mely a korábbi – a Gerő-rendszer megnevezését használva – „belsőtoronyos” vár falaival együtt falszorost képezett.⁹

Így alakulhatott ki tehát a majdani vár központi magja, a későbbiekben belsővárként emlegetett épületegyüttes. Minderről korabeli ábrázolás nem maradt fenn, de az ide vonatkozó írott források is eléggé hézagosak a 15. századra nézve. De mivel a vár a Hunyadi Mátyás trónraléptétől nagy karriert befutó Szapolyai család egyik legkorábbi

7 L. a 4. jegyzetet!

8 SOÓS ELEMÉR: A tokaji vár története, hadi és műleírása. Sátoraljaújhely, 1914. 1–8.

9 Ezen építkezésekre a következő források utalnak: 1452-ben a várnagyhelyettes, Budai Mihály ellen eljárás indul, mivel erőszakkal fogdosta össze a jobbágyokat, hogy a várban árkokat ássanak és szálfákat hordjanak (DÉTSZY i.m. 7), továbbá 1459-ben úgy adja zálogba Mátyás Szapolyaiaknak a várat, hogy az adománylevél szerint a zálogbirtokosok a visszaváltásig emelendő új épületek költségeinek visszatérítésére is igényt tarthatnak. DÉTSZY i.m. 8. (A továbbiakban az egyes, idézendő források vonatkozásában csak Détszy Mihály tanulmányának oldalszámait adom meg!)

fontos adománybirtoka, első székhelye, ráadásul közel 70 évig (1459–1528) az övék, ezért joggal feltételezhető, hogy ezt a belső várat ők építik ki a kor színvonalának megfelelő védművekkel és a kor izlésének megfelelő pompával. Ez az állapot minden valószínűség szerint megközelítőleg rekonstruálható egy 1565. évi metszet alapján (8. kép), azzal a lényeges különbséggel, hogy míg Zsámboky János itt egy sarkain kiugró tornyos belső várat ábrázol, addig a későbbi alaprajzokon egyértelműen látszik, hogy ez a vár a diósgyőrihez hasonlóan „belsőtornyos” kellett, hogy legyen (3-5., 9. kép).

A 16. században viszont jelentőset lépett előre a haditechnika, így sokkal nagyobb lett a széles körben csak ekkor elterjedő ágyúk tűzereje is. A vár új tulajdonosa, a Habsburgokhoz mindvégig hű Serédy Gáspár kénytelen volt továbbépíteni az erősséget, hiszen János Zsigmond többször komoly ostrom alá vette a várat, hogy apja örökét visszafoglalja a I. Ferdinánd kegyeltjétől. Valószínűleg az 1530-as évek harcai kapcsán épül meg a vár egyik legnagyobb védműve, a kelet felé elterülő hatalmas ötszögű ágyútorony, melyet ekkor még csak egy fa híd köthetett össze a „belső várral”.¹⁰ Ez az az épület, amely minden hiteles metszeten egyértelműen azonosítható és ez alapján tájolhatóak egymáshoz a korabeli ábrázolások.

Amikor a Serédy család csillaga lehanyatlott, több áttételen keresztül Némethi Ferencé lett a vár, aki az erősséggel együtt áttételt az erdélyi oldalra és ezzel komoly veszteségeket okozott a Habsburg-pártiaknak, kik éppen ezért nem hagyhatták megtorlatlanul az áruháza. A nagy küzdelemre készülve Némethi a Hegyalján több várat is megerősített, köztük a tokajit is. Minden valószínűség szerint ekkor épült ki a korábbi vármag körül a kronológiai értelemben elsőnek tekinthető külső vár.¹¹ Ez látható egy 1565 körüli alaprajzon (9. kép) és Zsámboky János vitatott hitelességű metszetén is (8. kép). Láthatjuk hogy a három folyó, a Tisza, a Bodrog és a Kisbodrog által körülhatárolt szigetet gyakorlatilag teljes egészében erődítéssel vették körül ekkor, alkalmazkodva a folyók természetes partvonalához. Ebből adódott az, hogy hadászati viszonylag egyedi módon, egy olyan erősséget hoztak létre, melyet összesen kilenc kőből épült olasz bástya és kerek rondella erődített, illetve befoglalták ebbe a rendszerbe tizedik vagy „elővédbástyaként” a korábbi ágyútoronyt,¹² továbbá a nyugat felé eső oldalon egy kaputornyot is emeltek. A rendszer lényege az lehetett, hogy a magasabban elhelyezkedő, s a város felé eső nyugati és déli részeket olaszbástyák védik, míg a nehezebben támadható keleti és északi oldalt kerek rondellák, illetve a korábbi ágyútorony erődítik. Az idézett rajz hitelessége erősen megkérdőjelezhető, viszont az írott forrásokkal jól egybevágh, sőt a 2007. évi ásátás meg-

10 1536. április 14-én Serédy Gáspár veszteségeket szenvedett el, mert a „rossz munka miatt” felrobbant a Kassán öntött nagy ágyúja. Pedig „az ágyú felállítására egy elég erős elővédbástyát építettek, melyből az ellenség földi és vízi erőit vissza tudták verni, és nem csekély kárt okozhatnának az ellenségnek, ha pénzért vagy kölcsön kaphatnának egy nagyobb ágyút.” DÉTSHY i.m. 14.

11 Némethi nagy építkezéséről több forrás megemlékezik, l. DÉTSHY i.m. 22–25. Érdemes külön kiemelni a következőket: Tokaj várához nem szükséges több építőanyag, „mert az csaknem teljesen elkészült”; „Ez (Némethi) vitéz ember és sok vitézlő ember nagyon nála (2000!), mast pedig az fából is embert kellene csinálnunk, annira megerősítette az Tokaj várat és takartatta (ellátta), hogy még Tokaj soha olyan erős nem volt, mint ez idejében... Jeles végháza lenne Ófelségének (Ferdinánd) ez Tokaj, mind Gyulára, mind Váradra, mindefelé...” DÉTSHY i.m. 22. A külső vár első említése az 1565. évi csataleírásban: „A mieink (németek) teljes erőből támadtak és a falakat (!) körös körül mind bevették. Azonfölül megszerezték az összes ágyút, amit a külső várban eddig ellenünk használtak, így most a belső vár és annak falai várnak ránk...” DÉTSHY i.m. 24.

12 Ide kapcsolható a következő forrásidézet: „miután a vár meglövéldözött felső bástyáján (*talán az ötszög alakú ágyútorony? M. M.*) kevés ellenséget figyeltek meg, váratlanul megrohmozták, legfelül a kerek elővédét (*az egyik rondella? M. M.*) is megmásták és emberül megtámadták az ellenséget”. Beszámoló az 1565. évi ostromról: DÉTSHY i.m. 23.

figyeléseivel is több szempontból összeegyeztethető. Ezért használhatóságát, ha fenntartásokkal is, de egyáltalában nem zárom ki.

A 16. század közepére tehát már kialakulhatott a vár végleges szerkezete, központjában a vizesárokka körülvett, négyrondellás védővonallal erősített belsővár, kívül pedig a folyók partvonulatához igazodó sokbástyás külsővár, szoros összefüggésben a Serédyek által épített ágyútoronnyal, melynek hídja biztosíthatta a közvetlen átjárhatóságot a belső és a külső vár között.

Ez a szépen kiépített vár, melyről a Habsburg-párti források is elismerően nyilatkoztak,¹³ az 1565. évi, nagy tűzerőt felvonultató, véres és hosszú ostrom eredményeképpen nagyrészt használhatatlanná vált. A csatában maga Némethi Ferenc is meghalt – ettől kezdve több mint félszáz évig ismét Habsburg-kézben volt vár. Az ostrom után rögtön hozzáfektak a felújításhoz, de a hadászati szempontból funkcióját veszített belső várral már nem igazán törődtek, s hogy területet nyerjenek, árkaiknak nagy részét is feltöltötték földdel. De a külső várat sem kőből, hanem fából és földből építették újjá, a leírások szerint „ugyan finom rundellát” és több nagy ágyúdombot is emelve.¹⁴ Talán ezt az állapotot ábrázolja egy, a 17. századból fennmaradt – ugyan fantázia útján módosított, de valószínűleg egy alapjában véve hitelesnek tekinthető 16. századi metszetre visszavezethető – ábrázolás, melyen ezek a föld-fa szerkezetes ágyúdombok egyértelműen felismerhetőek (10. kép). Ugyanígy felismerhető a „régii” kaputorony a nyugati (bal) oldalon, a már tetővel fedett ágyútorony a keleti (jobb) oldalon és talán azonosítható egy kerek épület is a belső vár délkeleti sarkán lévő rondellával, a későbbi löportoronnyal.

Ha elfogadjuk ezen ábrázolás feltételezett előképének hitelességét – amit alátámaszt a vár környezetének, a Tokaji-hegység és a Zemplénnek rendkívül hiteles módon való ábrázolása is – akkor feltételezhetjük, hogy a 16. század második felében volt a várnak egy olyan periódusa, mely már fából és földből erősítetten ugyan, a nagyobb bástyákat ágyúdombbá kiépítve, de alaprajzát tekintve követte a Némethi Ferenc által kialakított nyomvonalat.

Ezek a nagyrészt kerek építmények azonban hamar elavultak, faszervezeteik miatt tönkre is mentek. Így valószínűleg már a 16. század hetvenes éveiben elkezdték a külső vár korszerűsítését, olaszbástyás kiépítését, szintén földből és fából, habár a vonatkozó források kőfaragókról és kőművesekről is említést tesznek csakúgy, mint az ekkoriban ritkaságszámba menő órásról, ki a vár órájának karbantartója volt.¹⁵ A 17. század első felének építkezései homályosak számunkra, mindössze annyit tudunk, hogy az 1620-as években, a vár akkori birtokosa, Bethlen Gábor felújítja az addigra siralmas állapotban lévő védműveket és a külső vár északnyugati sarokbástyáját kváderkövekből kiépítteti.¹⁶ Emellett az omladozó belső várat is olyan mértékben felújítja és lakhatóvá teszi, hogy feleségével, Brandenburgi Katalinnal a kassai esküvőjük után itt töltik lakodalmukat és mézesheteiket. Majd 1644 körül I. Rákóczi György végeztet itt közelebről nem ismert

13 „Isten megadta nekünk a győzelmet e fontos vár fölött, amihez foghatót erősségét, nagyságát, hatalmas fejedelmi jövedelmeit nézve alkalmasint aligha találni. Ezen felül a vidéken a legszebb rezidencia... Kelt Tokajban a várban 1565. február 12-én.” DÉTSHY i.m. 25.

14 A vonatkozó forrásokat lásd: DÉTSHY i.m. 26. Érdemes kiemelni ezek közül egy részletet, melyben utalás található arra, hogy 1565 előtt kőből volt építve a külső vár is: „Ez most egy öreg, dűledező építmény és félő, hogyha egy év múlva ugyanilyen árvíz jönne, akkor akár a mellvéd nagyobb részét is elsodorná, ahogy egy helyen már most is megtörtént, amikor tudni illik három hete a fal (!) egy erős, támasztott palánkkal egyetemben a Bodrog vize felé 163 láb hosszan leomlott...” Tehát „falat” említenek, pedig a szövegkörnyezetben többször használják a sánc szót is, igaz, az újépítésű földművekre alkalmazva. Véleményem szerint tehát itt egy korábbi, az ostrom során erősen megrongálódott kőfalról lehet szó.

15 DÉTSHY i.m. 29-31.

16 Uo. 41-44.

felújítási, erősítési munkákat,¹⁷ később pedig felesége Lórántffy Zsuzsanna építkezett itt.¹⁸ Mindenesetre az 1640 tájáról fennmaradt metszet alapján egyértelműen állíthatjuk, hogy ekkorra már kialakult a vár végleges, „ötbástyás” elrendezése, négy olaszbástyával és az ekkor már szintén bástya funkcióval működő Serédy-féle ágyútoronnyal (6. kép).

A vár végleges kiépítésére azonban csak azután került sor, hogy II. Rákóczi György özvegye visszaszolgáltatta a várat a Habsburg-uralkodónak. 1660-tól 1668-ig rengeteg erősítési munkát végeztek a váron, masszívan kiépítve a föld-fa szerkezetes sáncokat és bástyákat, rendbehozva a hadszertárakat, a belső várat és a kaszárnyákat is. Ezt a nagy felújítást az tette lehetővé, hogy 1660-ban Tokaj mellett töltött egy egész évet a Váradot fenyegető török-tatár sereg ellen vonuló teljes császári haderő. Az itt állomásozó katonákat előszeretettel fogták be Tokaj várának építésére. Ezen időszakban híres hadmérnökök vezetik az erősítési munkákat, először Jacob von Holst, majd 1664-től Lucas Geörg Ssicha. Ekkor szinte megújul az egész külső vár, sőt megépülnek a hidak túlparti állásait védő nagy földművek, a ravelinek is. Mindezen munkákat jól dokumentálta a két mester, több alaprajzot és metszetet is készítve az erősségről (3-5., 7. kép). Ezek a szerencsés módon fennmaradt ábrázolások szolgáltatják máig a legtöbb vizuális információt a tokaji várról, bár írott források is szép számban rendelkezésünkre állnak.¹⁹

Miután ily módon kiépült a vár, következnek Hegyalja viharos évtizedei, előbb az I. Rákóczi Ferenc által vezetett felső-magyarországi felkelés, majd a Thököly-féle harcok, később a Tokaji Ferenc által vezetett hegyaljai felkelés, végül a Rákóczi szabadságharc. Ezen időszak alatt a vár többször cserélt gazdát, de mindig erőszakkal s így jelentős károk keletkeztek benne. Ezek kijavítását többször megkísérlik, például egy 1704. évi alaprajz szerint nyugati ravelint szarv alakú védőművé alakítják át (11. kép). Mindennek ellenére az erősség állapota fokozatosan romlott, a fegyvertárai, kaszárnyái beáztak, a belső vár lakhatatlanná, sőt életveszélyessé vált, a külső várat pedig elmosták a tiszai árvizek és felverte a gaz.

Mindezen tényezők miatt döntött úgy a Tokajt 1704. január 9-én elfoglaló II. Rákóczi Ferenc, hogy az erősséget kiüríteti, fegyverzetét – így 28 ágyút – elszállíttatja és a várat magát pedig rossz állapotára való tekintettel 1704 őszén széthányattatja, majd következő év tavaszán keresztül is vezeteti rajta a tavaszi árvizeket. A szabadságharc bukása után a helyi néphagyomány szerint a felrobbantott vár köveit szisztematikusan elbányásszák és elszállítják környékbeli falvak nagyobb építkezéseihöz.

Az ásatások eredményei

Összegezve tehát az elmondottakat, ezen nagy múltú vár feltárását eddig a következő tényezők nehezítették: a források szerint II. Rákóczi Ferenc az erősséget földig romboltatta, majd néhány évvel később köveit széthordják. 1954-ben megépül a tiszalöki vízierőmű, amely 4-4,5 métert emel az eredeti talajvízszinten, elárasztva ezzel a vár egyes részeit. Ma a terület erősen szabdalt, aprólékosan felparcellázott, számtalan tulajdonos kezében van és a tulajdonviszonyok is részben tisztázatlanok, ráadásul a terület egy részét 2003-ig aktívan lakták, sőt még jelenleg is van egy lakója a várnak, továbbá számos telket nyara-

17 1644 szeptember 8-án innen írja feleségének, Lórántffy Zsuzsannának, hogy már több várat, köztük Tokajt is jól megerősítettek. DÉTSHY i.m. 47.

18 A kisebb építkezéseket leíró forrásokat l.: DÉTSHY i.m. 48–54.

19 Ezek összefoglalását l.: DÉTSHY i.m. 55–62.

lóként hasznosítanak távolabb élő, de rendszeresen ide látogató tulajdonosaik. Ezen okok vezethettek arra, hogy a vár régészeti kutatása 2007-ig nem kezdődött meg.

Viszont miután néhány tulajdonossal sikerült megállapodnom, hogy ingatlanjaik területén kutatást végezhessek és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Miskolci Irodája is megadta a vonatkozó ásatási engedélyt, megváltozott a helyzet. A több mint háromszáz éve föld alatt lévő falak egy részét sikerült feltárnunk, így azokat újra láthatta emberi szem. Engedélyt a 602., 606., 608. és 610. helyrajzi számú telkekre sikerült szerezni, ásatási tevékenységünk tehát ezen területekre korlátozódott. A helyrajzi térképre tekintve láthatjuk (2. kép), hogy ezen telkek felölelik a tóval övezett belső vár majdnem felét, a K-i – ún. Serédy-féle – ágyútornyot, illetve a külső vár DNy-i bástyájának egy részét. Mint korábban említettem, a területen, a „töként” említett 607/1. számú ingatlan egyértelműen azonosítható a belső vár kerítőárkának északnyugati részével,²⁰ illetve a 610. telken található egy alaktalan falcsonk, melyre a 20. században egy házat alapoztak (12. kép), továbbá a 602. telken egy lőréses falmaradvány, melyet beépítettek a szintén 20. században, száraz falazással épített, telket határoló kő támfalba (13. kép). Kiindulási alapjaink tehát ezek a pontok voltak.

Először a 610. telken kezdtük meg a kutatást – kiirtva a 3-4 méteres „aljnövényzetet” –, letisztítva az „alaktalan falcsonkot”, majd egy kutatóárkot ásva a falra. A már korábban is középkorinak tűnő falmaradványról kiderült, hogy az egy – a föld alatt egészen jó állapotban megmaradt – három méter széles kőfal legmagasabb, talajszint fölé emelkedő része (14. kép). A falat pedig hamarosan azonosítani tudtuk a feltehetően Serédy Gáspár által, az 1530-as években épített nagy ágyútorony északi falával.²¹ Ennek tudatában már tervszerűen folytatva a munkát, sikerült megtalálnunk az ötszög alakú védmű öt sarkából négyet, melyek alapján az épület kiserkeszthetővé vált és így méreteit is meg tudtuk határozni. Hossza a csúcstól a hátsó zárófal külső síkjáig 27 méter, legnagyobb szélessége: 17,2 méter, falainak vastagsága kerekén 3 méter (15. kép). Ásatásunk első hónapjában tehát már megtaláltuk a 17. századi forrásokban „Vasaló-bástya”-ként emlegetett ágyútornyot, a vár talán legnagyobb méretű, és egyben a legjobban azonosítható kőépületét (3-5., 7-11. kép).

A feltárást a 608. helyrajzi számú telken folytattuk (2. kép), ahol a helyi lakók elmondása szerint az egész udvar ki van kövezve, nem lehet elültetni egy fát sem, kutat sem tudtak ásni és a tyúkok is csak kövek közt kapirgáltak. Mindez kicsit hihetetlennek tűnt a viszonylag rendben tartott füves udvart látva, de hamar igazat kellett adjunk az elbeszéléseknek, ugyanis az udvaron, a felszíntől alig néhány centiméterre két, egymásra merőleges nagy kőfalat találtunk, melyek valószínűleg derékszögben találkozza egy sarkot alkotnak, talán épp a 15. századi belső vár DNy-i sarkát (16-18. kép). Kérdés az, hogy ezekhez a falakhoz csatlakozik-e kívülről egy kerek rondella kívülről, vagy maguk a falak alkotnak egy derékszögű sarkot? Mert ha az utóbbi feltételezés bizonyosodna be, akkor talán a feltételezett korai nagy torony falait találtuk meg, mely a metszetek tanulsága szerint a belső vár DNy-i sarkában állott. Erre utalhat az is, hogy a falak vastagsága 260-310 cm között mozog, ami a 15. századi viszonyokat nézve inkább egy négyzetes

20 Ez az árok az 1660-as évek térképein is jóval mélyebb környezeténél, habár ekkoriban szárazároként emlegetik. Eszerint részben fel lehetett töltve a korai – 15. századi – állapothoz képest. Jelenleg a tiszalöki vízierőmű duzzasztó hatása miatt van benne víz. Megjegyzendő, hogy a 2007. év nyarán a nagy szárazságnak köszönhetően a tó emberemlékezet óta először nagyrészt kiszáradt, alkalmat adva ezzel a partjának megkutatására.

21 L. a 10. jegyzetet.

torony alapjaként értelmezhető, mint egy egyszerű falszoros külső falaként. Itt találtunk egy 16. századi vegyesmázás, szépen kidolgozott alakos kályhacsempét, mely egy orosz-lán, vagy talán egy hosszúszőrű vadászkutya fejét ábrázolja. Hasonló darabot találtunk még a 606. számú telken, a belső vár átellenes sarkában, az ÉK-i rondella indításánál, a falszoros É-i falán kívül. Ezen, hasonló színű mázazással és hasonlóan szép kivitelben egy nagy karimájú kalapos és szakállas-bajszos férfifej látható profilból.

Ezután a 606. telken sikerült azonosítanunk a belső vár É-i kerítőfalát és ehhez csatlakozva megtaláltuk a kerítő fal legkisebb, ÉK-i rondelláját is (19-21.kép). Majd a szerencsés módon nagyrészt kiszáradt tó medrében, illetve annak partján azonosítani tudtuk egy rövid szakaszon a belső vár ÉNy-i rondellájának falát is (22-24. kép). Ezzel csupán az volt a gond, hogy az alacsony vízállás ellenére is csak 20-25 cm-rel emelkedett a talajvízszint fölé, így csupán az ívesen haladó belső falsíkot tudtuk meghatározni. Ezen falakkal kapcsolatban fontos megemlítenem, hogy vastagságuk nem haladja meg a 140 cm-t, általában 130 cm körül mozog. Tehát sem az É-i várfal, sem a rondellák fala nem vastagabb másfél méternél. Ez is azt a meggyőződést erősíti bennem, hogy a belső vár DNy-i sarkában, a helyenként több mint 3 méter széles falak nem a rondellához tartó külső várfalak – hanem az 1410-ben már talán létező nagy torony alapjai.

Megtaláltuk tehát az ötszög alakú ágyútoronyot, talán egy nagy torony falait, a belső vár É-i falát, ÉK-i és ÉNy-i rondelláját (25. kép). Ezen ismeretek fényében a jövőben már tudatosan, tervszerűen lehet kijelölni a kutatni kívánt épületek megfelelő pontjain a szelvényeket. Továbbá úgy vélem, hogy a belső vár középkori járószintje valahol a mai járószint és a jelenlegi talajvízszint között helyezkedik el, tehát feltárható! A belső vár szintje ugyanis ma is három méterrel van a talajvízszint fölött, s ez vastag rétegsort eredményezhet. 2007-ben mi még csak felszínt kutattuk, de így is látható volt, hogy a rétegek lefelé folytatódnak, s a mélyebb rétegekből jelentős leletanyagra lehet számítani. De már az utóbb tárgyalt 606. telken is találtunk fontos, a 15–17. századra keltezhető leleteket. Ezek közül kiemelkedik egy spanyol stílusú díszkard kovácsoltvas kézvédő része, több, sugárágyúba és szakállaspuskába való vasgolyó, egy ólom pisztolygolyó, melyen még rajta van az öntőconk, rengeteg kályhaszemtöredék, szép redukált égetésű és mázas 17. századi kerámia, egyikükön például madárábrázolással.

A belső vár kutatása mellett vállaltóra fogtuk a 602. telken (2. kép) található lőréses falszakaszt és környezetét, azaz a külső vár DNy-i bástyáját, ahol a források egy kő ágyúkazamatát is emlegetnek²². Itt sem volt könnyű dolgunk, ugyanis a bástyán nőtt fák és gaz eltakarítása sok időt vett igénybe. Miután ezzel végeztünk, akkor szembesültünk a ténnyel, hogy a kőfal belső oldala beton keménységű, csakánnyal is alig bontható sárga agyaggal van feltöltve; a külső oldala pedig igen közel esik a Bodroghoz, ráadásul nagy fák gyökerei hálózák be. Fáradozásainkat azonban siker koronázta, mivel itt találtuk az ásatás két legnagyobb ágyúgolyóját: az egyik (20 kg) a fal belső oldalánál hevert, míg a másik a falba fúródott be kívülről, tekintélyes sebet ütve azon.²³ Sikerült megállapítanunk, hogy ez a kőből épített védőmű egy kétszintes bástya volt, melynek alsó szintje jelenleg sajnos víz alatt van, a felső szintje pedig erősen leromlott állapotban maradt ránk. Munkánkat segítette egy 1936-ban készített fénykép, amelyen ez a bástya még a tiszalöki

22 DÉTSHY i.m. 60.

23 Habár pontos méréseket még nem végeztünk, de a 20 kg-os vasgolyó nagyságrendileg 25 fontos lehet. Ez jól összevág azzal, hogy a vár 1649-es inventáriumában ezen a bástyán 6 db 25 fontos ágyút említenek. Őt az érzékről elnevezve, a hatodiknak pedig a sas nevet adva. Az ágyúkat I. Rákóczi György öntette Gyulaféhvárott, Anthoni Uthen, braunschweigi származású ágyúöntőjével. DÉTSHY i.m. 51.

vizierőmű megépítése előtt látható (26. kép). Itt egyértelműen látszik az alsó szint nagy, méter széles ágyúlőrése, viszont a felső szint maradványa egy fa árnyékában van s ezért nem látható. Szerencsés módon azonban az ásatás során sikerült megtalálnunk az alsó nagy lőrés boltívét – csupán a mai talajvízszinttől alig néhány centiméterre –, így a fényképet össze tudtuk vetni a mai állapottal.

Később azonosítani tudtunk az alsó szinten még egy nagy és a felső szinten még három további kis lőrést, így itt már hat kilövőnyílásról van tudomásunk. Továbbá megfigyeltük, hogy a bástya külső oldala feltételezhetően öt falsíkból tevődik össze és ez szinte egy köríves alaprajzot ad ki. Felmerült bennem a kérdés, hogy egy 17. századi ágyúkazamátának (ami ráadásul egy föld-fa szerkezetű nagy olaszbástya egyik sarkát képezi) miért van kerekded alaprajza és öt falsíkja? Miért nem két falsíkból álló sarkot alkot? Ráadásul a falai is meglehetősen vékonyak, alig érik el a másfél métert (27-29. kép)! Végül csak egy ésszerű megoldás jutott eszembe, mégpedig az, hogy ez a bástya nem 17. századi, hanem korábbi – azaz 16. századi – épp olyan, mint a Zsámboky János-féle metszeten látható olaszbástyák egyike (8. kép). Ebből arra következtettem, hogy ez a bástya még a Némethi Ferenc által az 1550-es években kőből épített külső vár egyik bástyája, melyet a 17. században ágyúkazamataként beépítenek a föld-fa szerkezetes olaszbástyába, és amely szerencsés módon a mai napig fennmaradt. Ráadásul nem is akármilyen állapotban, hiszen, ha feltételezzük, hogy az alsó szint nagy lőrése egykoron legalább 4 méter magasságban kellett legyen, akkor a bástyafalból ma 8 méter áll, s ez talán az eredeti magassága! Öröm az örömben, hogy ennek fele ma víz alatt található. De meglehet, hogy több ilyen bástya is fellelhető hasonló állapotban, s ha ez igaz, akkor igazolni lehetne a Zsámboky féle metszet hitelességét, ezáltal a Némethi-féle, kőből melt külsővár létezését. Ezen elképzelés igazolása természetesen még további kutatást igényel – de az már ma is elgondolkasztató, hogy ezen a bástyán a falsíkok közepén alul nagy lőrések vannak, a felső szinten pedig kisebb lőrések találhatóak, pontosan úgy, mint a Zsámboky-féle metszeten!

A 2007-es ásatási évadban tehát rengeteg új információt szereztünk Tokaj váráról (25. kép). Egyrészt láttuk, hogy a belső vár meglepően jó állapotban maradt ránk – alapjai egyértelműen feltárhatóak, emellett várakozáson felüli mennyiségű és szépségű leletanyagot szolgáltat. Továbbá valószínűsítettük egy Némethi Ferenc által építtetett külső kővár létét, melynek formája talán olyan volt, ahogy azt Zsámboky János metszetén megörökítette. Pusztán egy kérdés maradt csak nyitva, mi a helyzet a 17. századi metszeten hitelesen ábrázolt, föld-fa szerkezetű külső várral (5., 7. kép). Van-e ennek feltárható nyoma? 2007-ben erre vonatkozóan még csak csekély információt sikerült szereznünk. De vannak nyomok, amelyek el lehet indulni. Az biztos, hogy az egykori sáncok alja a talajvízszint alatt van, de kérdés vajon a teteje is? Ha a helyszínen járunk, láthatjuk, hogy a külső vár területén is hatalmas földtömegek emelkednek. Ezek alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy az egykori sáncoknak legalább a teteje – de az is lehet, hogy a felső kétharmada – kutatható. Erre utaló nyomokat találtunk a 610. telken található ágyútorony ásatásakor. Ugyanis a 17. században két oldalról az ágyútoronyhoz kapcsolták a sáncokat. Mi minden valószínűség szerint meg is találtuk itt az É-ről becsatlakozó sánc nyomait. Ugyan a földművet nem vágtuk át, de megfigyelhető volt, hogy a rétegek „külső oldal” felől a vár felé, a „belső oldal” felől pedig a külső oldal felé emelkednek. Következésképp, a kettő között kellett lennie egy magaslatnak, ami maga a földsánc. Ráadásul ennek konkrétabb nyomát is találtuk, ugyanis felfedeztünk egy, az ágyútorony É-i falára merőleges, vékony, hevenyészve rakott, mindössze néhány méter hosszú és csak 2,5 méter mélységig lemenő kőfalat, mely még kötésbe sincs az ágyútorony falával (15., 30. kép).

Ennek a „támfalnak” egy szerepe lehetett csupán: az ágyútorony közvetlen közelében, kívülről merevítette a föld-fa szerkezetes sáncot.

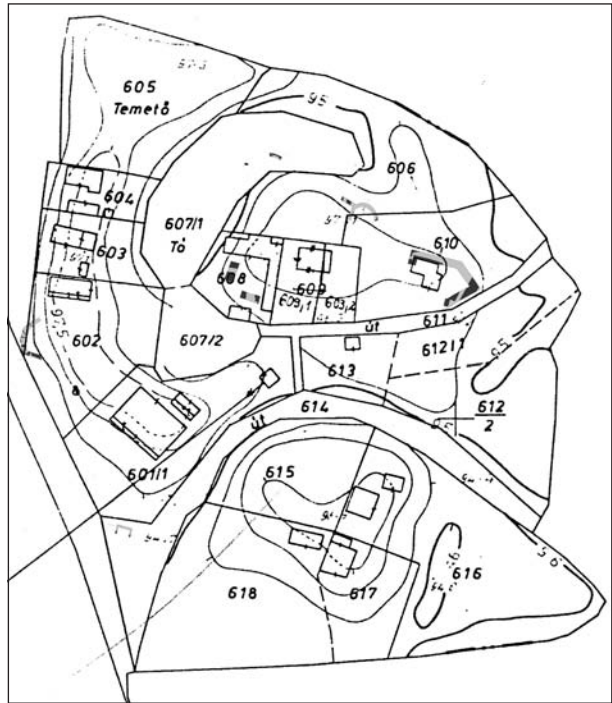
Összegezve tehát az elmondottakat: a tokaji Rákóczi vár egy, a 15. században már a kor követelményeinek megfelelően, jól kiépített erősség volt, mely a Szapolyai család egyik rezidenciájaként szolgált 70 évig. Szapolyai Jánost is itt jelölték királynak az ország keleti felének előkelői. A 16. században Serédy Gáspár, majd Némethi Ferenc erősítik. Ennek köszönhető, hogy a század közepére nem csak védhetőségéről, de szépségéről is elismerően nyilatkoznak a korabeli források. Ennek ellenére 1565-ben véres ostrom során esik el. Ezután földből és fából erősítik, eltekintve Bethlen Gábor kváderköves bástyaépítésétől. Újabb fénykorát az 1660-as években éli, mikor véglegesen kiépül és megújul olaszbástyás, ravelines védelmi rendszere. A század második felében viszont a sorozatos harcokban olyannyira lepusztul, hogy végül II. Rákóczi Ferenc széthányattatja, majd köveit nagyrészt elhordják.

A várból előkerülő leletanyag már most is felülmúlja a várakozásokat, hiszen nem csak több harcieszköz, ágyúgolyó, kardmarkolat, páncéllemezt került elő, hanem gyönyörű vegyesmázás, alakos kályhacsempék és 17. századi mázas használati kerámiák is. Továbbá említést érdemel még az ágyútorony környékéről előkerült igen nagy mennyiségű 18–19. századi, pénzzel datált kerámia is, mely az erősség katonai felhagyása után itt élő emberek néprajzi értelemben vett történelmét dokumentálja.²⁴

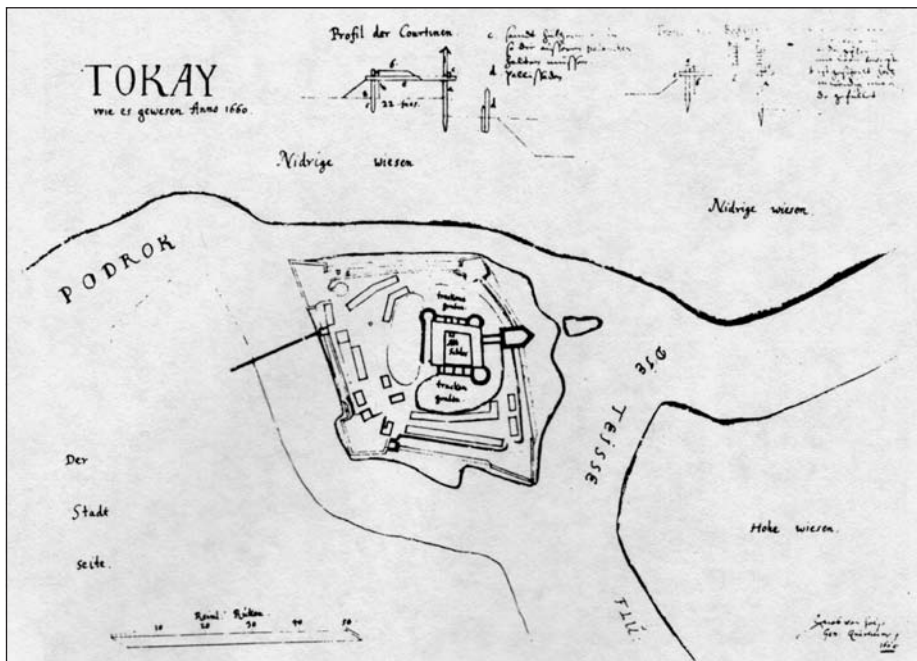
A vár kutatásának folytatása és eredményeinek népszerűsítése tehát elsőrangú feladat, hiszen méltatlan hever évszázados iszapréteg és 20. századi szeméthalmok alatt ez a hajdan oly büszke vár. Kutatása természetesen nem csak régészeti módszerek alkalmazását jelenti, hanem be kell fejezni a Miskolci Egyetem által nemrégiben elkezdett geodéziai felmérést, a Catering Kft. által megkezdett magnetométeres, talajradaros és geofizikai méréseket, folytatni kell a Civertan Bt. által végzett légifényképezést (31-32. kép). Nem utolsó sorban fontosnak tartom, hogy mindezek mellett készüljön el a várnak egy olyan, teljes mértékben hitelességre törekvő háromdimenziós digitális makettje is, amely a nagyközönség és a kutatók számára is átláthatóbbá, jobban elképzelhetővé teszi a tokaji vár egészét (33-36. kép).²⁵ Célom tehát az, hogy Tokaj vára minél komplexebb módon, minél hitelesebben táruljon fel a világ szeme előtt, törekedve arra, hogy a későbbiekben a nagyközönség számára is látogathatóvá váljanak ezek az alapjaikban is lenyűgöző romok, s hogy az előkerült és restaurált leletanyag méltóképpen kiállításra kerüljön, megmozgatva ezzel a történelem rejtelmeire fogékony emberek fantáziáját.

24 Szintén jó néprajzi anyag került elő a 614. helyrajzi számú „út” Ny-i végénél talált, 19. századi házmaradvány környékéről is. A 614. számú „út” egyébként egy árok, melyet minden valószínűség szerint II. Rákóczi Ferenc ásatott 1705-ben, hogy a várat az árvíz által végleg tönkretelhesse. Hasonló árok köti össze a 606. telken keresztül a Kisbodrogot és a belső tót is (2. kép).

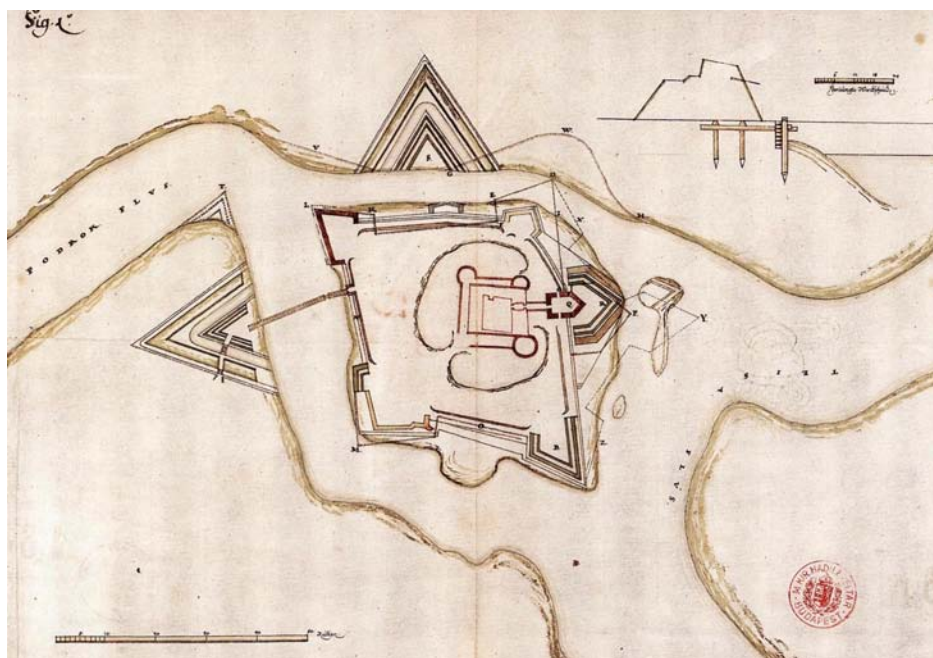
25 A háromdimenziós digitális makett készítése már folyamatban van, készítője: Tulipán Tamás 3D grafikus.

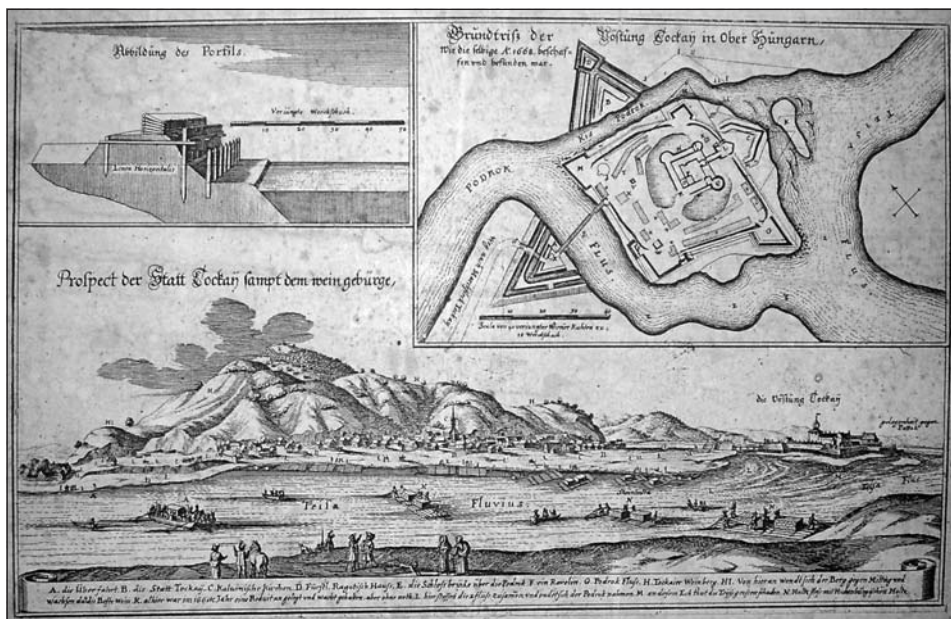
2. A tokaji Rákóczi vár mai helyrajzi térképe a 2007-ben feltárt, illetve a biztosan feltételezhető falakkal

3. Jacob von Holst alaprajza a tokaji várról („ahogy 1660-ban volt”) a sáncok és bástyák keresztmetszetével

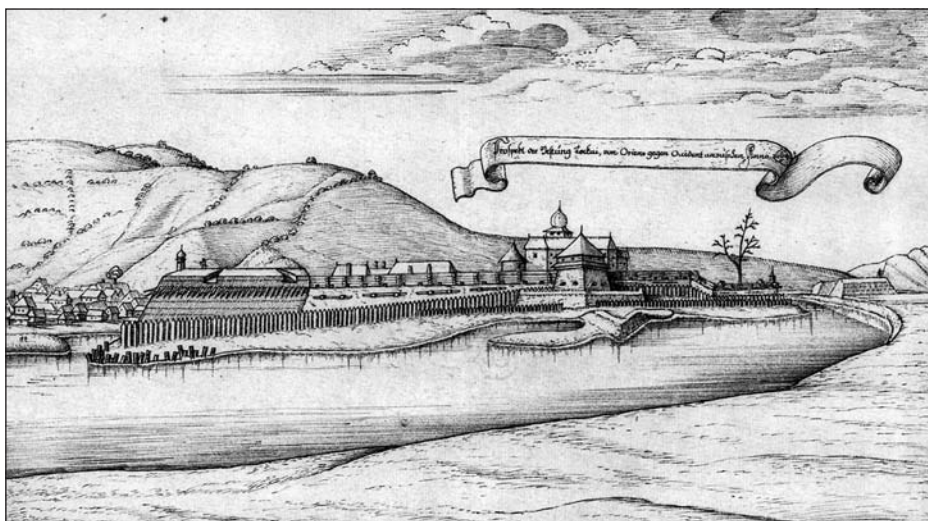
4. Lucas Geörg Ssicha 1664. évi alaprajza a tokaji várról, a DK-i bástya sáncának keresztmetszetével, a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből

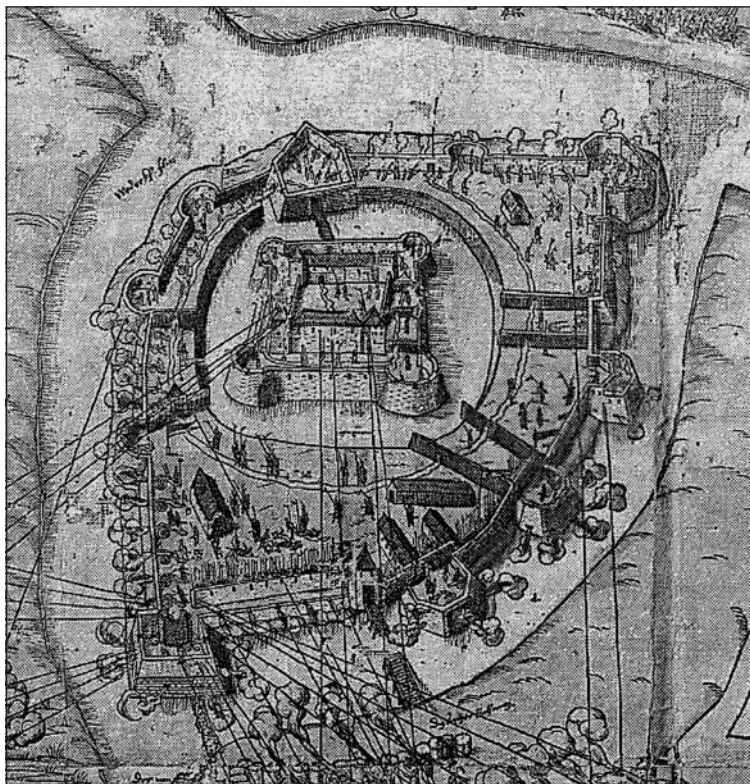
5. Lucas Geörg Ssicha alaprajza és látképe a tokaji várról 1668-ból, a felújított sáncok keresztmetszetével

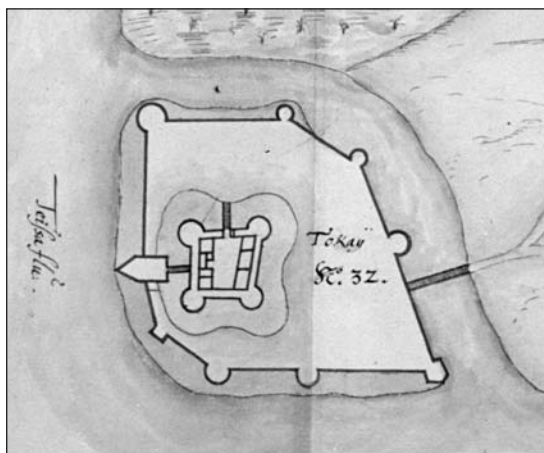
6. Jean le Dentu látképe a várról Ny felől, 1640 körül

7. Lucas Geörg Ssicha 1664. évi metszete a tokaji várról K felől,
a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből

8. Zsámboky János madártávlati látképe a tokaji vár 1565. évi ostromáról (részlet)

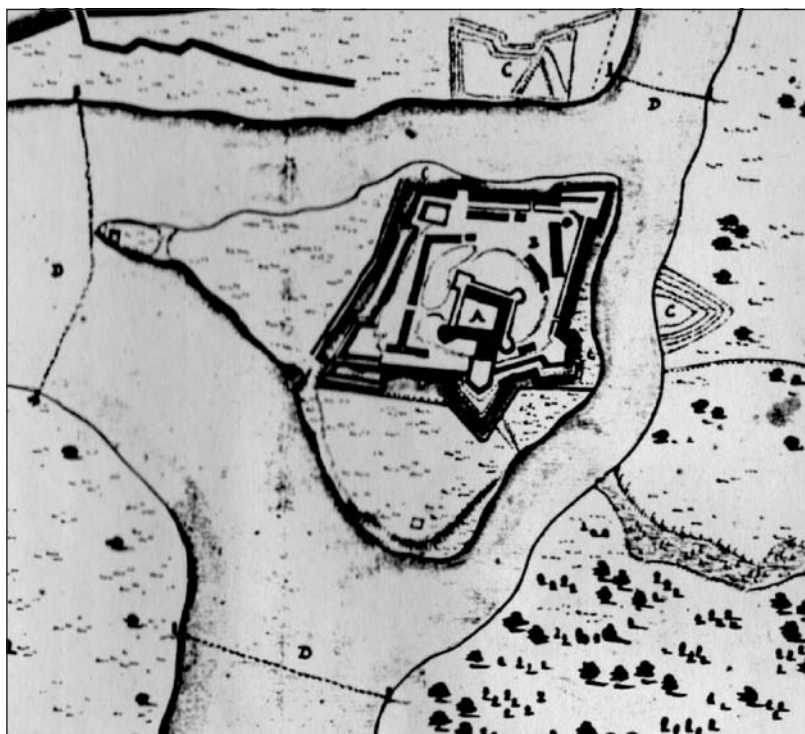

9. Ismeretlen mester alaprajza a tokaji várról, a stockholmi hadilevéltár anyagában, 1565–1570 körül

11. (túloldalt) A II. Rákóczi Ferenc által 1704-ben készített térkép részlete a vár alaprajzával. Jól látható a Ny-i oldalon a szarv alakú védmű, illetve a folyókon a hajózást gátló láncok helye

10. 17. századi romantikus ábrázolás a tokaji várról, feltételezhetően egy hitelesebb, a 16. század második feléből származó rajz alapján

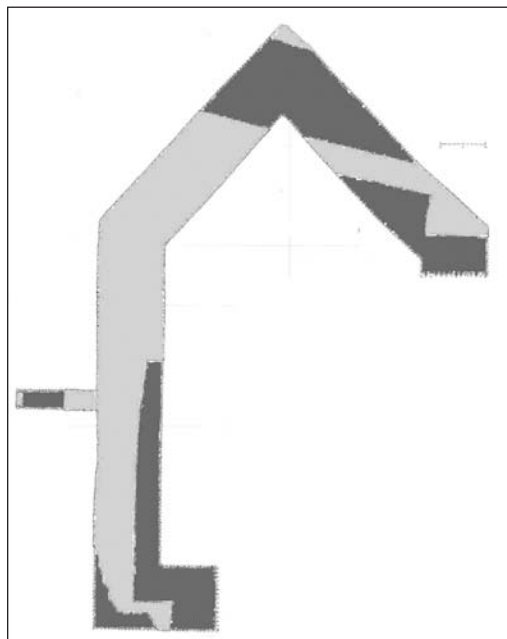
*12. Tokaj vára.
A 610. hrsz. telken
található alakatlan
falcsontok a feltárás előtt*

*13. Tokaj vára.
A 602. hrsz. telken
található lőréses
falmaradvány
a feltárás előtt*

14. Tokaj vára. Az ötszög alakú ágyútorony ÉK-i, tompaszögű sarka, háttérben mohával borítva az „alaktalan falcsonk”

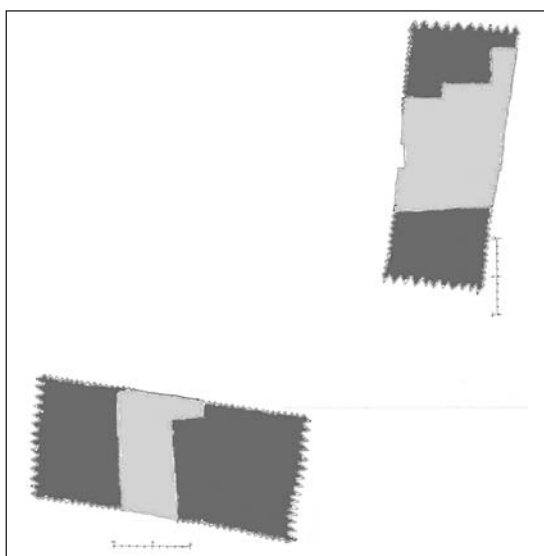
15. Tokaj vára. Az 1530-as években épült ágyútorony rekonstruált alaprajza (világos: a kiásott részek, sötét: a biztosan feltételezhető részek)

16. A tokaji belső vár D-i, 260 cm széles falának feltárt szakasza a 608. hrsz telken

17. A tokaji belső vár Ny-i, 310 cm széles falának feltárt része a 608. hrsz. telken

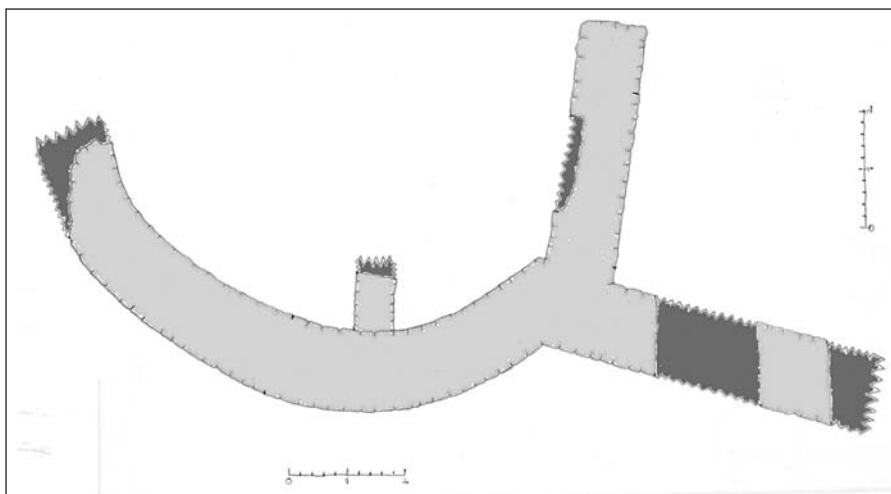
18: Tokaj vára. A 608. hrsz telken feltárt falfszakaszok összesítő rajza. Világos: a feltárt, sötét: a feltételezett szakaszok

19. A tokaji belső vár kerítőfalának ÉK-i rondellája É-felől (606. hrsz. telek)

20. A tokaji belső vár kerítőfalának ÉK-i rondellája Ny-felől (606. hrsz. telek)

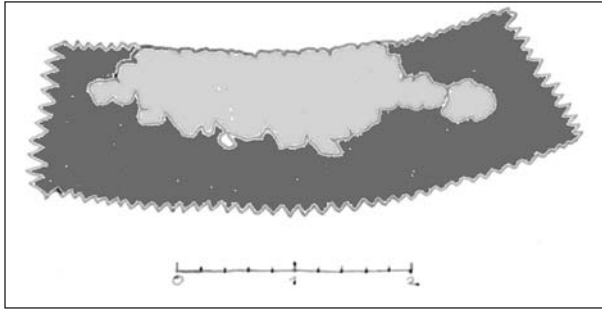
21. A tokaji belső vár kerítőfalának ÉK-i rondellája (606. hrsz. telek).
Összesítő rajz (világos a feltárt, sötét: a feltételezett részek)

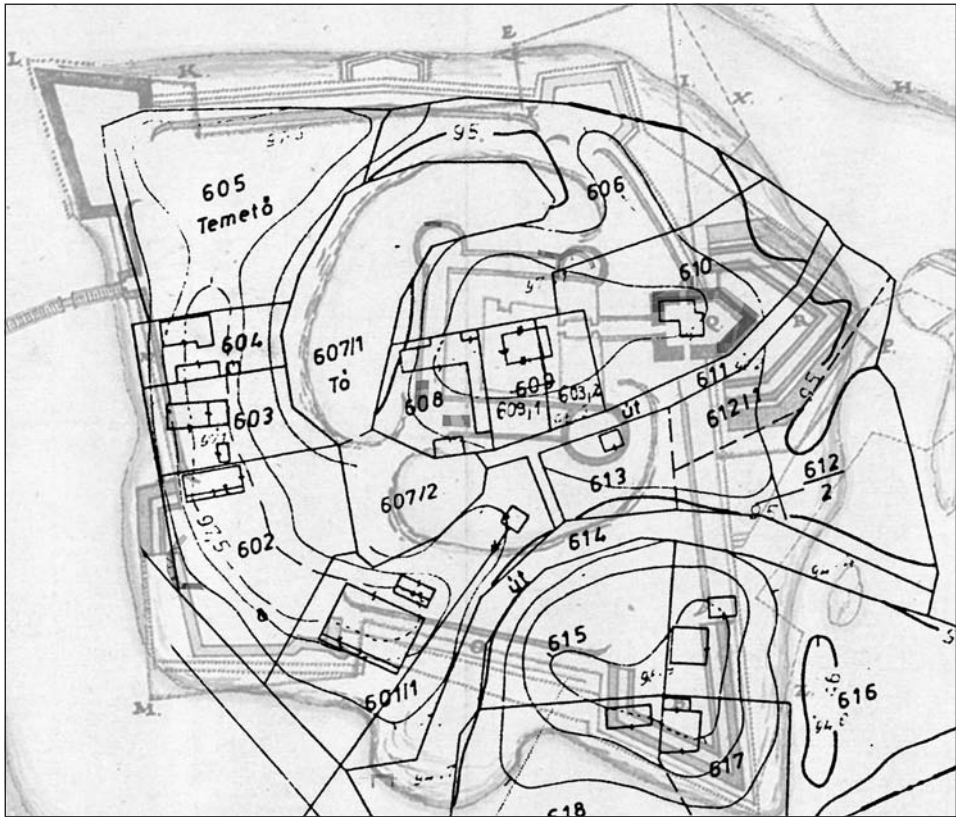
22. Tokaj vára.
Az ÉNy-i rondella
falának maradványai
É-felől (606. hrsz.
telek, tópart)

23. Tokaj vára.
Az ÉNy-i rondella falá-
nak maradványai K felől
(606. hrsz. telek, tópart)

24. Tokaj vára. Az ÉNy-i rondella összesítő rajza (606. hrsz. telek, tópart).
Világos: a feltárt részek, sötét: a feltételezett fal

25. Tokaj vára. Lucas Geörg Ssicha 1664. évi alaprajza és a feltárt falszakaszok rávetítése a mai helyrajzi térképre

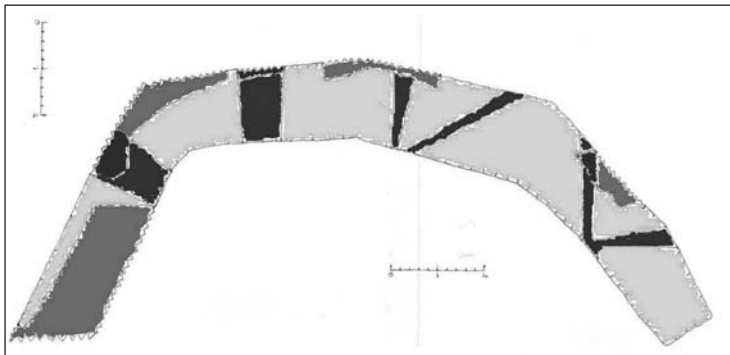
26. Tokaj vára. 1936-ban készült fénykép a Meritő bástyáról (ma: 602. hrsz. telek)

27. Tokaj vára. A 602. hrsz. telken feltárt bástya (Meritő bástya) falának maradványai Ny felől

28. Tokaj vára. A 602. hrsz. telken feltárt bástya (Merítő bástya) falának maradványai, a felső szint két lőrésével, K felől

29. Tokaj vára. A 602. hrsz. telken feltárt bástya (Merítő bástya) összesítő rajza. Világos: a feltárt részek, sötét: a feltételezett falak valamint a ma ismert lőrések

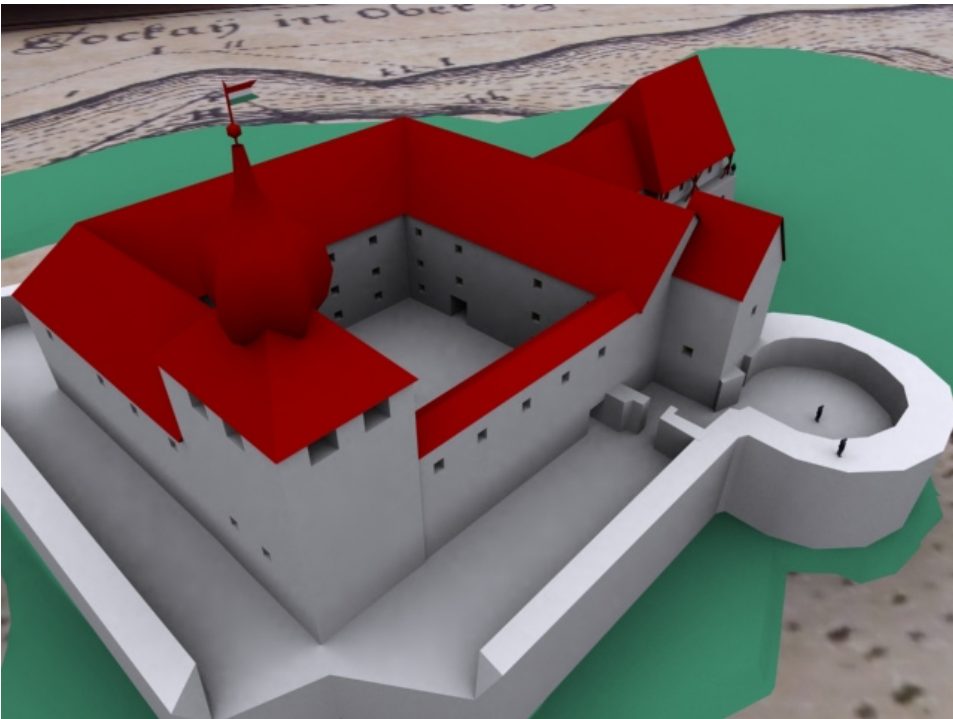
30. Tokaj vára.
Az ötszögű
ágyútoronyhoz
(610. hrsz. telek)
É felől csatlakozó kő
támfal (a sánc külső
merevítője)

31. Tokaj vára. A belső vár és az azt kerítő „vizesárok” légifelvétele (www.civertan.hu)

32. Tokaj vára. A külső vár ÉNy-i bástyája (Bethlen bástya, Új bástya) légifelvétele
(www.civertan.hu)

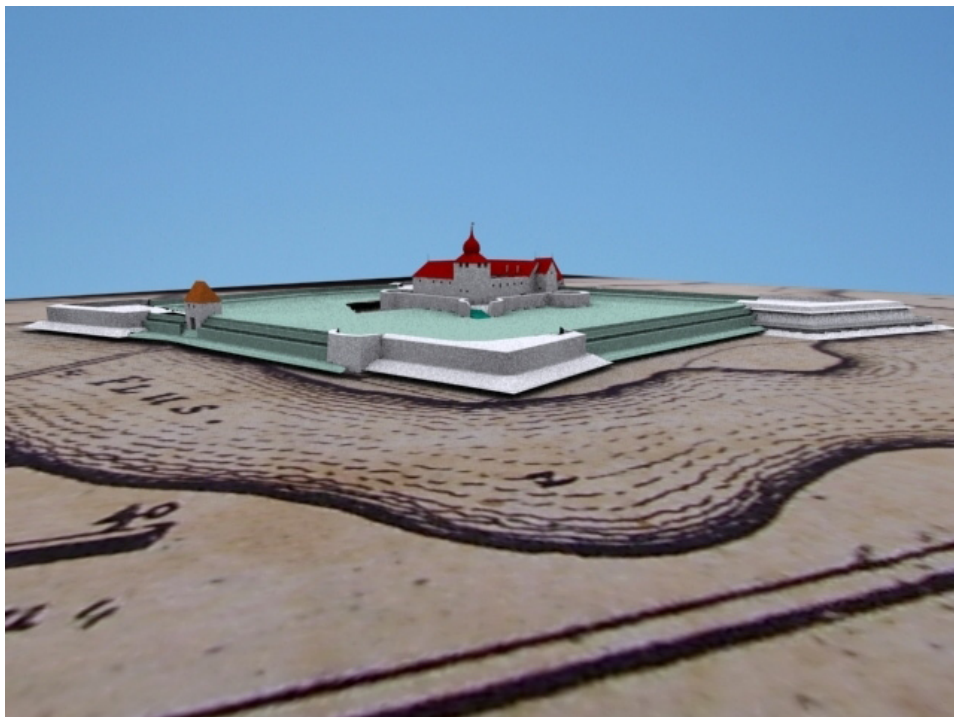
33. Tulipán Tamás 3D grafikus készülő modellje a tokaji vár 1668. évi állapotáról:
a belső vár DNy-ről

34. Tulipán Tamás 3D grafikus készülő modellje a tokaji vár 1668. évi állapotáról:
a belső vár DK-ről

35. Tulipán Tamás 3D grafikus készülő modellje a tokaji vár 1668. évi állapotáról:
a külső sánc az ágyútoronnyal, D felől

36. Tulipán Tamás 3D grafikus készülő modellje a tokaji vár 1668. évi állapotáról:
a vár DNy-felől

VÁRAK ZEMPLÉNBEN ÉS ABAÚJBAN

A Castrum Bene Egyesület 14. vándorgyűlése alkalmából felkeresett erősségek

RINGER ISTVÁN

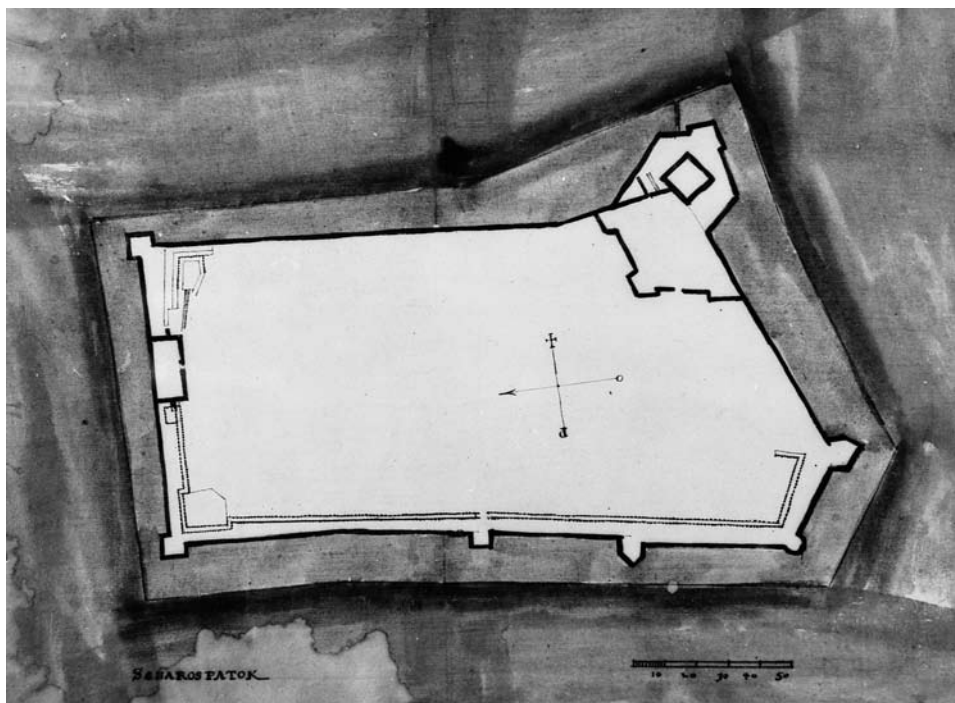
SÁROSPATAK

Sárospatak városához történelmünk, művelődéstörténetünk és építészettörténetünk több jelentős emléke kapcsolódik. A kora-újkor időszakának legfontosabb építészeti emléke a vár és a városerődítés, melynek építése a 16. századi magyar történelem egyik legellentmondásosabb személyiségéhez, Perényi Péterhez köthető.

Patak Mohács utáni birtokosa 1534-től a mezőváros déli felét bástyás fallal vetette körül, s annak délkeleti szegletén felépítette új rezidenciáját is, egy nagyméretű lakótoronnyal, a – 17. század végi nevén – Vörös-toronnyal. 1541-ig épült ki a méretében a század közepén meginduló királyi építkezésekhez hasonlítható erődítmény, *arx*. Halála után a sárospataki építkezéseket fia, Perényi Gábor folytatta 1567-ig.

A vár és az azzal összefüggően megépült városfalak műemléki helyreállítással párhuzamosan végzett régészeti kutatása mintegy ötven esztendőn keresztül zajlott, s noha az eredményeket részletekbe menően feldolgozó, összefoglaló régészeti-építészettörténeti monográfia még nem készült el, a legfontosabb kérdések tisztázására már sor került. A közelmúltban elhunyt Détszy Mihály nevével fémjelezhető történeti forrásfeltáró munka, párhuzamosan a több évtizedes régészeti kutatással, tisztázta a Vörös-torony építéstörténetét, pontot téve a – főként a történeti források eltérő értelmezésén alapuló – szerteágazó kronológiai vitákra.

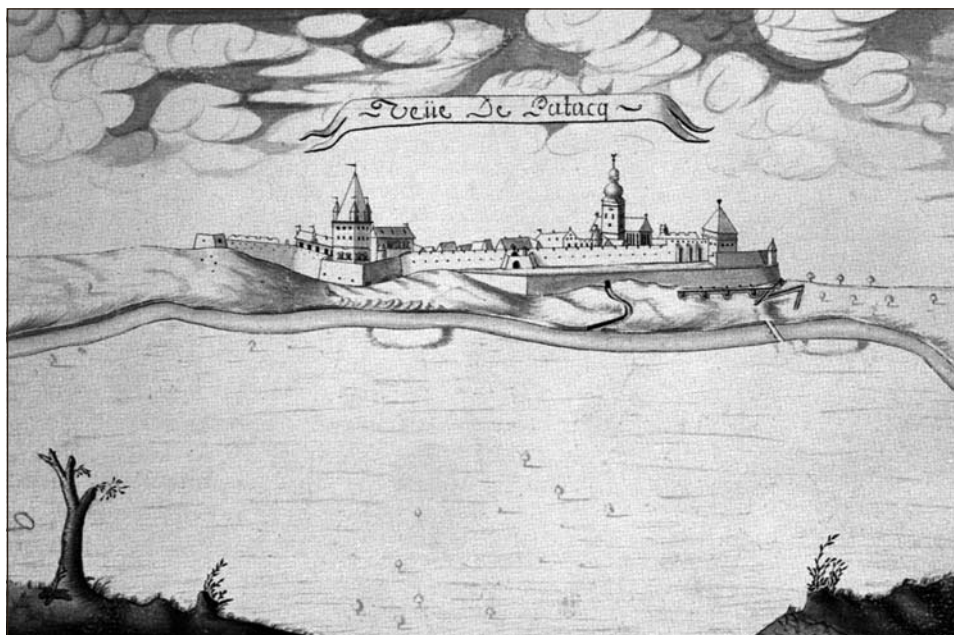
A hatalmas erőfeszítést igénylő, számos szakember munkáját magába foglaló műemléki helyreállítás legtöbbször megszabta a régészeti kutatások mozgásterét, s ez a tény, párosulva az 1960-as években még a maival összehasonlíthatatlanul alacsonyabb szinten álló dokumentációs lehetőségekkel és módszerekkel, nagyon megnehezíti az apró részletek utólagos tisztázását. A műemlék-együttes helyreállításának egyik utolsó szakaszában, 1984–1995 között került sor a Vörös-torony módszeres falkutatására, J. Dankó Katalin és Feld István irányításával. A torony reneszánsz nyíláskereteinek vizsgálata során bizonyítást nyert, hogy azok jelentős csoportja – az alsó szintek ablak- és ajtókeretei – nem utólag került elhelyezésre, hanem egyidős a falszövevettel, noha a kőfaragványok behatóbb művészettörténeti és stíluskritikai elemzésére még nem került sor. Mivel a történeti forrásfeltáró munka a torony építésére vonatkozó utalást nem hozott felszínre, viszont a vár(os)falak kiépítettése minden kétséget kizáróan Perényi Péterhez köthető, már a kezdeti kutatások során kulcsfontosságú volt azok egymáshoz való viszonyának tisztázása. Noha eleinte ebben is mutatkozott némi félreértés, az újabb értelmezés bizonyossá tette a toronynak a hozzá csatlakozó várfalakkal való egyidejűségét. Az utóbbiak abszolút kronológiája a történeti forrásokból pontosan ismert: építésük 1534-ben kezdődött s befejezésüket 1541-re tehetjük.

1. A sárospataki vár külső és belső erődítései. Natalis Angielini 1570 körüli felmérési rajza (Karlsruhe, levéltár)

A sárospataki erődítési munkák tervezője és a kivitelezés irányítója az észak-itáliai Alessandro Vedani mester lehetett. Munkája eredményeként létrejött az észak-déli irányban erősen megnyújtott, ötszög alaprajzú, szegletein és nyugati hosszoldalán több ponton bástyákkal erődített külső vár (vagy belső város). Ennek északi határául a késő-gótikus plébániatemplom északi fala kínálkozott. Ezt megvastagították, s a fal keleti és nyugati folytatását egy-egy ötszögletű sarokbástyával zárták le. A sarokbástyáktól indult déli irányban a nyugati és a Bodrog felőli keleti hosszú falvonulat. Az egyenes nyugati fal elé középen egy kisebb négyszögű erődítést, ettől délre egy nagyobb ötszögű bástyát emeltek, déli végét pedig kerek védőművel zárták le. Innen délkeleti irányban folytatódott a falöv, majd tompaszögben megtört és rombusz alakú bástyával megerősítve hosszú egyenes vonalban csatlakozott a lakótoronyhoz. Noha a fennmaradt forrásokban nem találunk erre vonatkozó utalást, néhány régészeti megfigyelés alapján valószínűsíthető, hogy a kőfalak teljes kiépítése előtt bizonyos szakaszokon egy ideiglenes, széles földszánccal erősített palánk alkotta védelmi vonal létesült a városfal közvetlen előzményeként.

A leírt védelmi rendszer kutatásában már Kovalovszky Júlia és Molnár Vera is közreműködött az 1960-as években, de ezek a munkák még kissé esetlegesek voltak. A városfalak városrendezési és helyreállítási munkálatokhoz kapcsolódó, jóval alaposabb kutatására 1978-tól kezdődően nyílt lehetősége J. Dankó Katalinnak. A keleti, Bodroggal párhuzamosan futó falszakasznál a legfontosabb új eredményt a Vízi-kapu előterének feltárása jelentette, mellyel a kapu védelmére épített bástya alaprajzi elrendezését és építési periódusait sikerült tisztázni. A Perényi-kori elővédőmű a feltárás tanúsága szerint

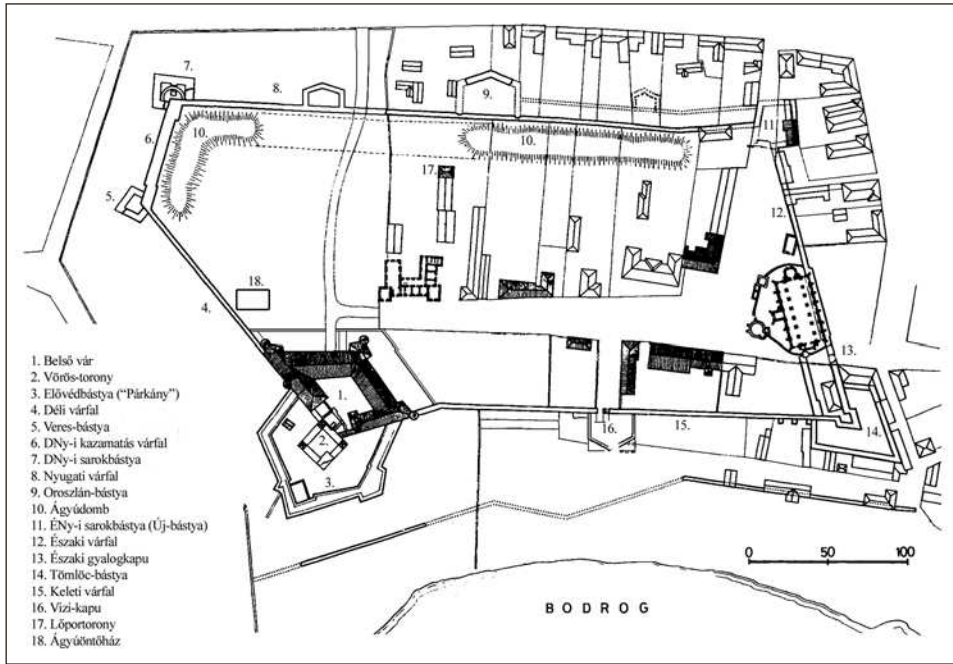

2. A sárospataki vár látképe 1685-ből. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs)

kissé szabálytalan alaprajzú, négyszög alakú építmény volt. A falkutatás 16. századi lőrések kibontását és az ugyanehhez a periódushoz kapcsolható vízkivezető feltárását eredményezte. 1983-ban a nyugati várárok feltárása kezdődött meg, 1984-ben került sor a nyugati városfal park alatt húzódó szakaszának kibontására, majd az itt lévő Perényi-kori bástya kutatására. A bástya a délnyugati sarokbástya, valamint a tőle északra eső, ún. Kruczik-gödörben korábban feltárt négyszögű bástya között helyezkedett el, teljes feltárására sajnos nem került sor.

Perényi Gábor 1567-ben bekövetkezett halála után Sárospatak rövid ideig kamarai birtok volt, majd a Dobó család szerezte meg. Dobó Ferenc ma még minden részletében nem ismert módon folytatta a vár és a város megerősítését. 1608-ban Lorántffy Mihály örökölte a várat és a birtokot. Lányát, Lorántffy Zsuzsannát 1616-ban vette feleségül Rákóczi György, akit 1630-ban erdélyi fejedelemmé választottak. Az 1616-tól 1660-ig, a fejedelemszony haláláig terjedő időszakot szinte minden történeti munka Sárospatak fénykorának nevezi.

A belső várral szemben lévő, ma „*Műzsák Temploma*” néven működő kulturális és oktatási központnak helyet adó, egykori trinitárius kolostor építéstörténete a 17. századig nyúlik vissza. 1631-ben említik először a „*Nagy, új kőházat*”, mely eredetileg istállónak, illetve a prefektus lakóházának készült. 1651-ben Rákóczi Zsigmond és Pfalzi Henrietta esküvőjére lakodalmas háznak rendezték be, itt szállásolták el az előkelő vendégeket. Később számvevőházként és magtárként funkcionált. II. Rákóczi Ferenc már 1693-ban felajánlotta az épületet a trinitárius rend osztrák tartományfőnökének kolostoralapítás céljára, az építkezés azonban csak 1728-ban indult meg. A 2000–2001-ben folytatott műemléki helyreállítás és kutatás során sikerült feltárni azokat az építészeti részleteket, amelyek I. Rákóczi György építkezéseiből származnak.

3. Sárospatak erődtételeinek mai helyszínrajza

Debreczeni Tamás, a korszak egyik legkiválóbb gazdasági szakembere, egyben a fedelmi házaspár perfektusa, hivatalba lépése után mindenekelőtt a várban lévő gazdasági épületeket igyekezett korszerűsíteni. Az általa írt jelentésekből tudjuk, hogy istállókat és szekérszint építtetett. Előbbiek pontos helyére nincsen adatunk, a szekérszint viszont a régészeti kutatások során napvilágra került. Molnár Vera 1965-ben a délnyugati, Veres-bástya kutatásakor egy, a déli várfalhoz hozzáépült kőépületet tárt fel részlegesen. A 30 méter hosszú épület belsejében semmiféle osztásra nem bukkant. Építését a 17. századra keltezte. Egy 1635-ből származó forrás „Az Veres Bastya mellett valo Uy Szen”-t emleget, amit azonosíthatunk a Molnár Vera által feltárt, majd visszatemetett épülettel. A vár főhomlokzatával szemben, az út mentén sorakoztak a további újonnan létesített gazdasági épületek: az ágyúöntő ház, egy nagyobb terményraktár és a fegyvertár, azaz cejkház (*Zeughaus*).

Noha I. Rákóczi György már 1620-tól öntetett ágyúkat Patakon, egy nagyobb méretű, korszerű, ágyú és harangöntésre egyaránt alkalmas műhely kiépítésére csak 1631-ben került sor. Ennek, valamint a mellette lévő kovácsháznak az építését habán mesterek végezték. Debreczeni 1633. júniusi jelentése szerint „Öntő ház, kemence és fűró ház oly, s kész is, hogy jobb afféle nem tudom Magyar- és Erdélyországban hol lehet”.

Az ágyúöntő műhely régészeti feltárása 2006. júniusában kezdődött meg e sorok írójának irányításával. Az írott forrásokból jól ismert, geoelektromos méréssel lokalizált épületkomplexum feltárása azóta tervátsatás keretében zajlik. A kutatás első évében került sor a műhely két kisebb, északi helyiségének a feltárására, továbbá a műhely déli oldalában található olvasztókemence részbeni vizsgálatára. 2007-ben csaknem teljesen feltártuk a kemence megmaradt részeit: az olvasztótér törtköves alapozását, a tüztér-

be vezető folyosót és lépcsőlejárót, valamint a kemencéhez tartozó kémény alapozását. Ugyanekkor került sor két kifalazott öntőakna részleges kutatására is. Főbb vonalaiban tisztáztuk a műhely alaprajzi rendszerét, s elkezdtük az épület közvetlen környezetének vizsgálatát is.

Az I. Rákóczi György korabeli építkezések között nagy hangsúlyt kapott a külső vár megerősítése. Fennmaradt feliratos vörösmárvány tábla tanúsítja, hogy az északnyugati *Új-bástya* építését 1627-ben fejezték be. A Perényi-kori kis bástya helyén nagyméretű, ötszögű bástya épült, mely boltozatos, kazamatás, pillérekkel tagolt tere az utca szintje alatt őrzi a 17. századi állapotot. J. Dankó Katalin végzett kutatást a bástya északi oldalán, ahol a bástyafal teljes hosszában, mintegy 4-5 méter magasságban megmaradt. A kutatás során előkerült a bástyafalazatot borító kváderburkolat s a bástya felső járószintjének meghatározására is lehetőség nyílt. A nyugati oldalon, a városfal mögött sánc készült, mely a Szent Erzsébet utcai házak kertjeiben ma is nyomon követhető. A nyugati városfal tövében a löportorony védelmére megépült az Oroszlán-bástya. Ez a bástya a Kruczik-gödörben épült házak és melléképületek falában fellelhető, s ez a sokszögű bástya is egy kisebb, négyszögletű Perényi-kori bástya elé épült. Hasonlóan bővítette a délnyugati bástyát I. Rákóczi György. A korábbi kisebb védőmű helyére nagy, ötszögű bástya épült a délnyugati oldalt erősítő kazamatás várfallal egy időben. A fal alsó rézsűs felületét hatalmas kőlapokkal burkolták. A falszakasz a Veres-bástyával zárul. A várfal mögötti széles sánc itt egy ágyúdombbá szélesül, s többszöri megújítással a mai napig megmaradt. Szintén I. Rákóczi György időszakára esik a Vörös-torony előtti, még a Perényiekhez köthető védőmű, a „*párkány*” korszerűsítése, azaz az újonnan emelt külső falvonulat és a korábbi belső fal átboltozásával egy kazamatarendszer kiépítése, melynek csak alsó szintje, s hatalmas északkeleti ágyúterme maradt ránk és történt meg helyreállítása.

1981–1983 között került sor a keleti városfal kutatására J. Dankó Katalin irányításával. A várfalat 37 méter széles árok övezte, külső oldalát 1,5 méter széles kőfal erősítette. A keleti városfalon belül sánc húzódott, északkeleti részén három nagyméretű külső pillér támasztotta, ellensúlyozva a földtömeg nyomását. A keleti városfal előtt, a Vízikapunál az említett Perényi-kori, négyszög alakú elővédőmű a 17. századi átépítés nyomán ötszög alaprajzú lett. 1630-tól kezdődően több adatunk is van a várfalakat körülölelő árok mélyítésére. A templom északkeleti sarkánál az őrség és porkolábház épült. Ugyanitt a 16. századi északkeleti bástya elé többszintes olaszbástyát építtetett I. Rákóczi György.

Az említett délnyugati lőréses kazamatás várfal kiépítésére 1647 és 1650 között került sor. Ennek befejeztével történt meg az itteni ágyúdomb utolsó megújítása is. Az utóbbi északkeleti szélére ekkor építették támasztékul az erős pillérekkel ellátott kazamatás falszakaszt.

A délnyugati sarokbástya, valamint a déli oldalon állott Veres-bástya az 1702. évi kamarai utasítás alapján végrehajtott rombolás következtében csaknem teljesen elpusztult. Ez utóbbi kazamatás kijárata előtt 1965-ben végzett Molnár Vera kisebb kutatást, melynek során sikerült megállapítania a 17. századi szinteket.

A Vörös-torony hatalmas ágyúteraszát 1656-ban építtette Lorántffy Zsuzsanna. Ugyanekkorra készülhetett el a torony lefedése meredek hajlású gúlatetővel, a négy sarokon ugyancsak gúlisasakos tornyocskáival. Szintén Lorántffy Zsuzsanna fejeztette be az északkeleti, Tömlöc-bástya erősítését, a tetején ágyúterasz kiépítését.

A fejedelmi házaspár 1641-ben határozta el, hogy a sárospataki várat rangjukhoz méltó rezidenciává építik ki. Egy 1639. évi löporrobbanás után épült újjá a lakótorony nagyterme melletti délkeleti sarokszobában a török falicsempékkel burkolt audienciás szoba,

mely 1642 nyarára készülhetett el. A „*bokályos ház*” 25 × 25 cm-es falburkoló csempéinek töredékei – melyhez hasonlóakra újabban a regéci vár feltárása során is rábukkantak – Molnár Vera 1963–1964. évi, Vörös-torony körüli ásatásai során nagy számban kerültek napvilágra. 1643-ban épült meg a déli szárny emeletén a lőréses déli várfalhoz építve az egymásba nyíló, fiókos dongaboltozatú helyiségek sora, közöttük a fejedelemasszony hálószobája a félkör alaprajzú zárt erkéllyel.

I. Rákóczi György építkezései közül részletesebben a loggia építéstörténetét ismerjük. Détsky Mihály forrásfeltáró munkája cáfolta annak korábban feltételezett 16. századi eredetét, s a helyreállítást megelőző kutatások eredményeivel kiegészítve a forrásokat, biztosan tudjuk, hogy a loggia a Perényi-kori építmények kötöttségeihez alkalmazkodva, s az e korból származó épületrészek felhasználásával, átalakításával 1646–1647-ben, I. Rákóczi György idejében, de Lorántffy Zsuzsanna rendelkezései szerint épült fel. A vár pusztulása előtt közvetlenül fennmaradt 1701. évi leltár kulcsfontosságú forrás a vár 17. századi állapotának rekonstruálásához, segít az egykori terek meghatározásában. Lorántffy Zsuzsanna 1660-ban bekövetkezett halála után Sárospatak történetében lezárult az Árpád-kortól folyamatos – időnként ugyan meg-megtorpanó, de mégis újrainduló – prosperitás időszaka, az erődítés katonai szerepe leáldozott, ezt elősegítette a külső vár 1702-ben bekövetkezett robbantása is. Ugyan a kibontakozó szabadságharcokban ismét országos jelentőségű események színtere, de császáriak, a felkelők, valamint a tűzvész pusztulását hozták. Az egykor jelentős erődítmény 1709-ben a Trautsohn hercegek, a 19. század elején a Bretzenheim-, majd a század végén a Windischgrätz-család tulajdonába került. Ezen időszak alatt a palotaszárnyak jelentős méretű átalakításával a belső várból egy romantikus stílusú főúri kastély született. A műemlékegyüttes ma a sárospataki Rákóczi Múzeumnak ad helyet.

IRODALOM

DÉTSKY MIHÁLY: Sárospatak vára. *A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei*, 43. Sárospatak, 2002.

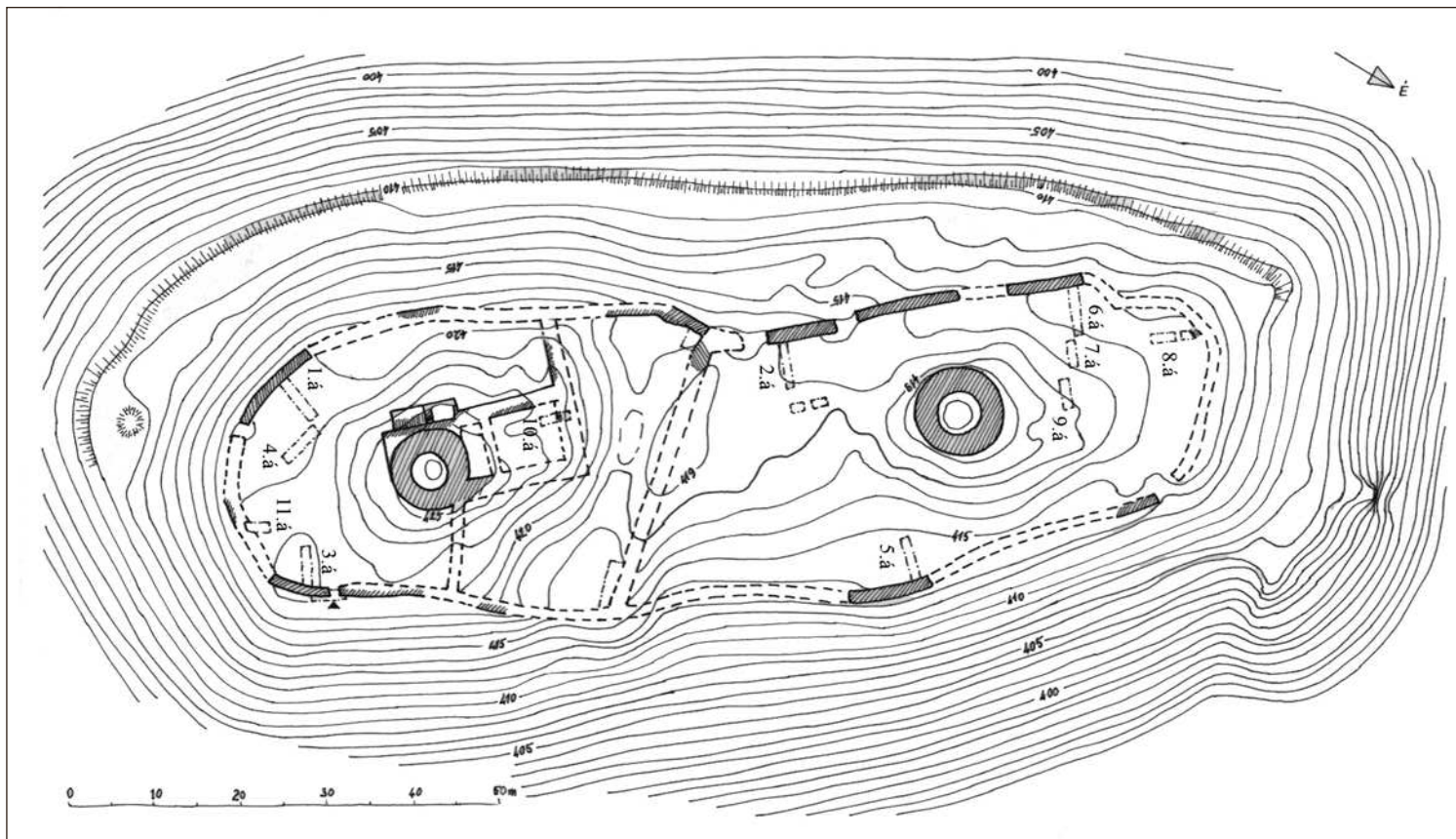
NOVÁKI GYULA – SÁRKÖZY SEBESTYÉN – FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiaja. 1. Budapest–Miskolc, 2007. 102–105.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

KOMLÓSKA-PUSZTAVÁR

A Zempléni hegység déli részének egy andezitsziklák alkotta, hosszan elnyúló platóján emelkedik a középkori oklevelekben Solymos névvel illetett erősség. A Tolcsvától északra, Erdőhorváti és Komlóska falvak között, mintegy 426 méteres magasságban elhelyezkedő kővár területén eddig csak szondázó jellegű ásatásra került sor 2001–2004 között, Feld István vezetésével és e sorok írójának részvételével.

Solymos vára csupán kétszer szerepel írott forrásokban. Először 1379-ben bukkan fel, mikor is a birtokos Tolcsva-nemzetség tagjai megosztottnak rajta. Sajnos, maga az osztály szövege nem maradt fenn, ezért nem tudjuk, hogy ekkor, életének egy már kései

Solymos várának kutatási alaprajza. Gál-Mlakár, Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 2007. nyomán

periódusában, milyen volt a vár, milyen épületek emelkedhettek a falak övezte területen. A második és jelen tudásunk szerint egyben az utolsó említése az erősségnek 1398-ból származik. Ekkor már, mint elpusztult, felhagyott vár, „*castrum desolatum Solmus*” tűnik fel egy oklevélben.

A Tolcsván és környékén birtokos nemzetség első tagjait a 13. század közepéről ismerjük. Tolcsva nembeli Langeus 1254-ben, rokona Uz 1266-ban, mint homo regius szerepel okleveleinkben. Birtokaik központja maga Tolcsva volt, de javaik közé tartoztak még Sára, (Vámos)Újfalú, Kútpataka, (Erdő)Horváti, Komlós(ka), Toronya, Csergő és Gercsely falvak is. A birtokokat Uz fia Uza bővítette tovább, mikor is 1312-ben Károly Róbert mellett harcolva részt vett Sáros várának visszafoglalásában és/vagy a rozgonyi csatában. Eme tettéért a Szabolcs megyei Kenézlő falvat kapta adományul a királytól, aki, az adománylevel tanúsága szerint, fiának, Jakabnak a keresztyja is volt.

Tolcsvai Uza fia Jakab nagyjából az 1330-as években tűnik el a forrásokból, eltérően Uza másik fiától, Imrétől, akit az 1310-es évektől ismerünk. Igen hosszú életet élve utójára 1379-ben említik meg az oklevelek. Leánya Margit, második férje halála után, birtokrészeit, köztük Solymos várát is, Debrői Istvánra hagyva, a sárospataki klarisszák kolostorába vonult vissza. A Langeus ágon az első ismert családtag János nevű leszármazottjának utódja, László halála után két fia, Langeus és Egyed örökölte birtokrészeit. 1396-ban a nemzetség ezen ágának két tagja is részt vesz a nikápolyi csatában és el is esik a harcokban. A férfiak halála után a környező családok, a Csicseri Ormosok, Sóosok, Uporiak, leányági jogon sorra jelentik be igényeiket a Tolcsvák birtokrészeire. A Langeus ág utolsó felnőtt férfi tagja, Pál, hol Tolcsvainak, hol Toronyainak nevezetve magát, elképzelhető, hogy már kiszorult a tolcsvai birtokrészről, és székhelyét Toronyába tette át. Rövid ideig a tállyai várnagyságot is betöltő Pálnak egy fia született, szintén László, aki azonban apja halála után nem sokkal, alig 4 évesen szintén elhalálozott s ezzel fiágon kihalt a nemzetség.

A hazánkban alaprajzi elrendezésével egyedülállóan számító várban a hegyplatót hosszan elnyúló, ovális formájú falóvval vették körül. A területet középen keresztben egy természetes eredetű árok vágja ketté, ennek északi oldalát ugyancsak fallal erősítették meg. Az így kettéosztott várterület mindkét részében egy természetes eredetű kiemelkedés tetején egy-egy kerek torony emelkedett. A vár kapuját a déli várrész délkeleti részén már az ásátások előtt azonosították. A kutatás során előkerült az 1,06 m széles egyszerű gyalogkapu in situ küszöbköve, illetve szárköveinek habarcsos fészke is. Azonban még továbbra sem világos, hogy hogyan közlekedtek át a két várrész között, és ha volt ilyen, az északi várrész önálló kapuját sem sikerült megtalálnunk.

Az ásátás során 11 kutatóárokkaal vizsgáltuk a falaknak futó rétegsorokat és a déli kerek toronyhoz kapcsolódó épületegyüttes alaprajzi elrendezését. A feltárás során megtisztítottuk mindkét kerek torony környezetét. Az északi torony falainak vastagsága 2 méter, belső területének átmérője 4,5 m. A déli torony környékének tisztítása során nem várt épületrészletek kerültek napvilágra. Maga a torony valamivel kisebbnek bizonyult, mint északi szomszédja, falainak vastagsága 1,8 méter, belső területének átmérője 4 méter. Az ásátás során a kerek torony északkeleti részétől északi irányba induló 1,8 méter vastag fal maradványait találtuk meg, ennek folytatása képezi a toronytól északra elhelyezkedő, kb. 5 × 11 m alapterületű épület keleti falát. Így fény derült egy kisebb közlekedő helyiségre, mely összeköttetésben lehetett mind a kerek toronnyal, mind a megmaradt részében valószínűleg fellig a járószint alá mélyedő négyszögletes épülettel.

A torony nyugati oldalának feltárása során egy déli irányba ereszkedő lépcsősort tártunk fel, 13 lépcsőfok hosszúságban. A lépcső egy kb. 2 × 2 m belvilágú kis helyiség fölé

vezetett fel. Ennek a helyiségnek a járósíntjét a legfelső lépcsőfok szintje alatt mintegy 1,6 méterrel találtuk meg, kavicsot is tartalmazó habarcspadló formájában. Ezen eredmények alapján a déli várrész közlekedési útvonala a következőképpen rekonstruálható. Bejutva a vár területére a csak gyalogos forgalomra alkalmas kapun keresztül, délről kellett a tornyot megkerülni, ahhoz hogy a nyugati oldalon található lépcsősorhoz érhessünk. Ezen felhaladva a lépcsőházban egy faszerkezetes további lépcsőn lehetett a fentebb említett közlekedő térbe jutni. Innen valószínűleg további faszerkezetes lépcső vezetett a toronyba és/vagy az attól északra fekvő nagyméretű lakóépületbe. A négyszögletes lakóépület északnyugati sarkától egy fal indul nyugati irányba. Ez a fal párhuzamos a két várrészt elválasztó árokkal és az azon túl lévő, várrészeket elválasztó fallal is.

A vár építési ideje az eddig ismert adatok alapján a 13. század végére – a 14. század elejére tehető. Csak hipotéziseket állíthatunk fel azzal kapcsolatban, hogy milyen okból választották szét ilyen markánsan a két hasonló tulajdonságokkal rendelkező várrészt. Az első kézenfekvő indok a védelmi stratégiában keresendő. Az egyik várrész megszállása után a kettős falöv és az árok még mindig elegendő védelmet jelenthetett a másik várrészben védekezők számára. Magyarázhatjuk az alaprajzi elrendezés sajátosságait a nemzetiség két ágra bomlásával, esetleg az egyik nemzeti ág megerősödésével, vagy köthetjük a nemzetségen belüli, a 14. században többször megejtett birtokfelosztásokhoz is.

IRODALOM

GÁL-MLAKÁR VIKTOR: Zemplén ismeretlen vára: a komlóscai Pusztavár. *Várak, templomok, kastélyok*, 2006/6. 12–15.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR: Tolcsva terra és vára. *Castrum*, 6. (2007/2) 27–42.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR: Komlóska-Pusztavár régészeti feltárásának eredményei. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 2007. 87–113.

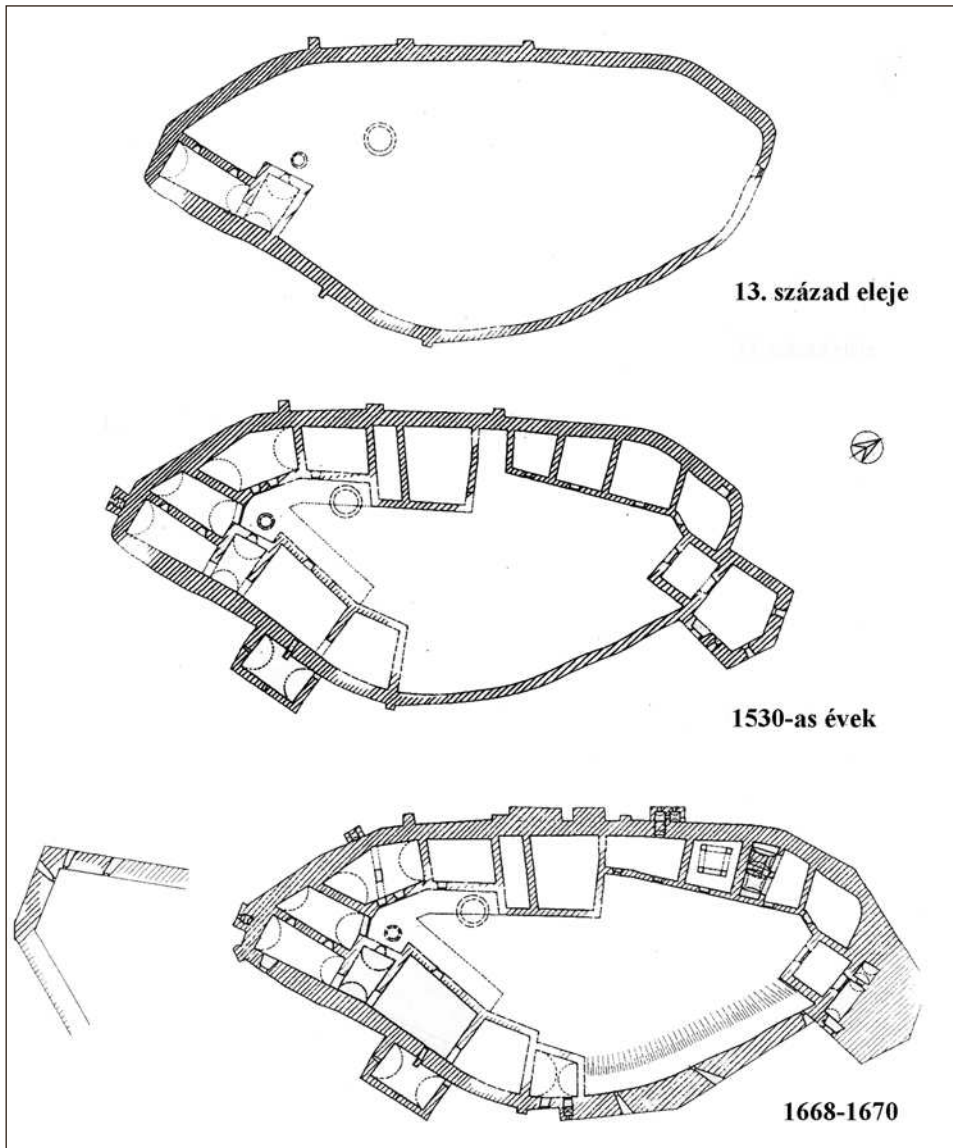
NOVÁKI GYULA – SÁRKÖZY SEBESTYÉN – FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc-korig. Budapest–Miskolc, 2007. 68–70.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

FÜZÉR VÁRA

A Zempléni hegység északi részének egy különálló, vulkánikus eredetű, 552 m magas csúcsán emelkedik a várkapornájának sziluettjéről országosan is ismert vár. Kutatásának első szakasza 1977-ben zajlott Juan Cabello és Feld István vezetésével. Ezt követően az erősség feltárása csupán 1992-től folytatódhatott és tart kisebb megszakításokkal mind a mai napig. A Simon Zoltán által vezetett ásatások a rendelkezésre álló anyagi keretek miatt minden évben csupán a vár egy-egy kisebb területét érinthették, azonban az eddig összegyűlt információk alapján 2003-tól megindulhatott a vár – néhol igencsak vitatott mértékű – helyreállítása és kiépítése.

Füzér várára vonatkozó első ismert adat 1264-ből származik. Ezt követően egy 1270-ben kelt oklevélben olvasható egy visszautalás, mely alapján feltétezzük, hogy a vár már a tatárjárás előtt is fennállt, ugyanis eszerint korábbi birtokosa, a Kompolt nembeli „vak” Andronicus mester adta volna el II. András királynak. Ezt erősíti meg az az 1200–1246

Füzer várának főbb építési periódusai. Simon 2000. nyomán

között vert friesachi dénár is, mely a vár építését követően a természetes sziklafelszínre rakódott fekete, apróköves rétegből került napvilágra. Az erősség szerepet játszott a IV. Béla és fia, a későbbi V. István közötti harcokban. 1270-ben az uralkodó korábbi várnagyának adományozta, később talán Aba Amadé szerezte meg.

A korai vár fala a hegy platóját megközelítőleg elnyújtott ovális alakban kerítette körbe. Ennek a 13. századi várfalnak ma már csak az északnyugati részen állnak jelentős magasságú maradványai. A várudvar déli részén sikerült feltárni az Árpád-kori, L alaprajzú, három osztatú lakóépület alapfalainak erősen átépített maradványait, emellett

a terület több pontján, későbbi ráépítések által takarva, hasonló korú külső kemencék is előkerültek. A vár belsejét eredetileg az északi oldalról, egy egyszerű, a várfalba vágott, és később elfalazott keskeny kapun keresztül lehetett megközelíteni.

Az erősség 14. századi történetéről nem sokat lehet tudni. A tartományurak ellen folytatott hadjáratai után a várat 1320-ban már Károly Róbert kézen találjuk, s az királyi birtok marad egészen Zsigmond trónra kerüléséig. Bizonyíthatóan 1342-ig a Drugeth család tagjai rendelkeztek felette, majd feltételezhető, hogy a várnagyi tisztség később a megye ispánjait illette meg. 1387-ben az uralkodó Füzért Perényi Péter fiainak: Miklósnak, Jánosnak és Imrének adományozta, s ez a család azután kihaltáig birtokolta.

A 15. század első harmadához köthető a korai épülettömb keleti irányú kibővítése, egyes feltételezések szerint ennek külső, déli oldalához ekkor egy szokatlan formájú, északkeleti részén lesarkított kápolnát építettek volna. A ma itt álló 7×10 méteres, téglalap alaprajzú, egykor kétszakaszos csillagboltozatos várkápolnát szintén a Perényiek birtoklásának idején, 1500 körül emelheték.

A 16. század elejének építkezései eredményezték a délnyugati lakószárny, a kaputorony és attól délnyugatra egy sor gazdasági épület emelését. A várfal síkjából kiugró 7×8 m-es falhosszúságú kaputorony megközelítőleg négyzetes alaprajzú. A lakóépületek tereit részben utólagosan boltozták be, az egykori emeletekre csupán a nyugati külső várfal köpenyezésében kialakított ablaknyílás és az északkeleti részen magasan emelkedő kettős árnyékszék utal. A később részben átalakított gazdasági helyiségekben négy falazott pillér csonkja és egy kemence jelzi az egykori terek konyha-, illetve sütőház-funkcióját.

Már a Mohács utáni évtizedekre helyezhető az ötszögű, lőrészekkel ellátott kapubástya és a hegyoldal északi részén, a várba vezető sziklalépcső indításánál elhelyezkedő, mintegy 90×15 m kiterjedésű, kőfallal övezett, „párkánynak” nevezett elővár megépítése. Az utóbbi évek kutatásainak eredményeként került elő ennek hatalmas kapuja és egyik gazdasági épülete. A Perényi birtoklás utolsó szakaszához, az 1560-as évekhez köthető a délnyugati, lőrészekkel ellátott, sokszögű alsó védmű emelése, továbbá a déli várfalszakasz utólagos köpenyezése.

Az erősség a Perényi család birtokában maradt utolsó tagja, Gábor haláláig, 1567-ig, mikor is az ecsedi Báthoriak, egy 1519-ben kötött kölcsönös örökösödési szerződés értelmében benyújtották igényüket Füzér várára és tartozékaira, és egy év múlva meg is szerezték azt. A 17. század elején a vár a Nádasdy familia birtokába került. 1620 és 1668 között több inventárium is született a már csak inkább uradalmi gazdasági központként működő erősségről. Nádasdy Ferencről a Wesselényi összeesküvésben játszott szerepe miatt 1670-ban elkobozták a várat, melyet 1676-ban a királyi katonaság „elrontott”. A vár ma is álló maradványai alapján ez sokkal inkább jelenthette az épületek felgyújtását, sem mint felrobbantását.

IRODALOM

JUAN CABELLO–FELD ISTVÁN: Jelentés a füzéri vár 1977. évi ásatásáról. *Archaeológiai Értesítő*, 1980. 214–225.

FELD ISTVÁN–JUAN CABELLO: A füzéri vár. Miskolc, 1980.

FELD ISTVÁN: Régészeti kutatás a füzéri várban. *Műemlékvédelem*, 1981. 71–83.

NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc-korig. Budapest–Miskolc, 2007. 50–53.

SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár 1623. évi inventáriuma. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1998/1. 27–40.

SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár a 16–17. században. Miskolc, 2000.

SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár az újabb kutatások tükrében. *Castrum*, 1. (2005/1) 47–66.

SIMON ZOLTÁN: Füzér vára. Budapest, 2006.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

A KÉKEDI KASTÉLY

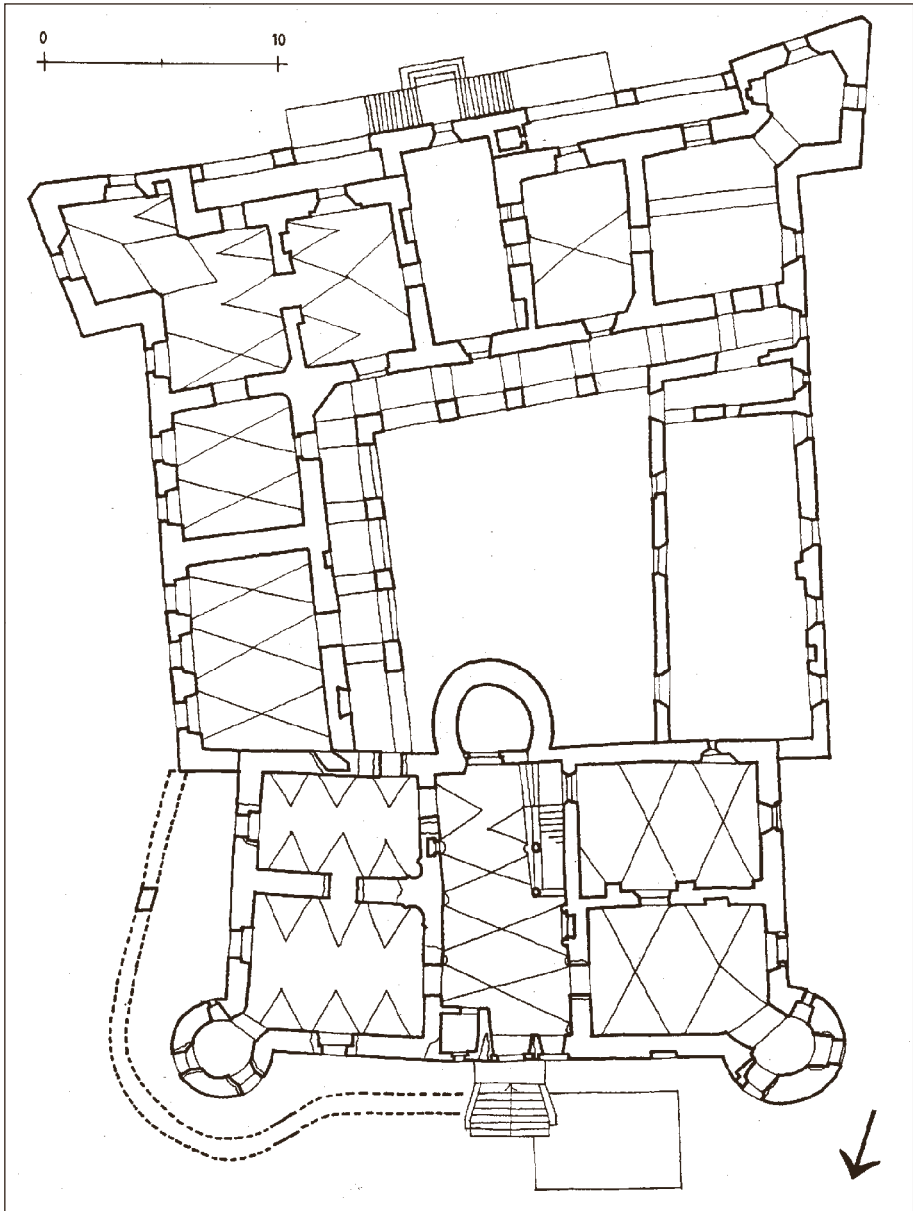
A Zempléni hegység egyik nyugati völgyében megbújó település középpontjában, a középkori eredetű római katolikus templom mellett álló kastély a hazánk területén fennmaradt késő reneszánsz épített örökség egyik szép példája. 1979 és 1981 között lezajlott régészeti kutatását műemléki helyreállítás követte, melyet 1989-ben fejeztek be.

A Kékedi család névadó települése az okleveles forrásokból már a 13. századtól ismert. A településen a család kúriáját is említik, igaz, csak a 16. század végén. A Kékedi János birtokaként említett épület azonban 1609-ben már nem állt, de a régészeti kutatások eredményei alapján sem azonosítható a ma is fennálló épülettel.

A jelenlegi kastély építése a levéltári kutatások alapján Kékedi György személyéhez köthető, idejéről egy, az épületből előkerült reneszánsz keretelemre vésett évszám (1610) tanúskodik. Ez a korai, alápincézett és emeletes kastély szabályos alaprajzzal és térelosztással, északi sarkain két, míg délen, az épülettömb tengelyében egy, az épület tereivel egybenyitott és azokkal azonos magasságú kerek toronnyal épült meg. A belső terek síkmennyezetet kaptak, de magának a kastélynak a 17. századi lefedése (magas tető vagy pártázat megléte) nem ismert. 1627 után Kékedi György örökösei tovább bővítik a kastély épületét, ekkor emelték a déli és keleti épületszárnyakat, sarkain a korabeli építészeti dívatnak megfelelően megjelenésében olasz típusú, még lőrésekkel is ellátott, de alapjában véve lakótérként szolgáló, „sarkobástyákkal”. A kutatások alapján az így megnövekedett alapterületű kastélyt vízesárok övezte s egy felvonóhidassal szerkezettel ellátott, a 17. század végi források szerint „középbástyának” nevezett, ismeretlen helyen állt építményen keresztül lehetett megközelíteni az épület belsejét.

A 17. század közepén és második felében többször is kirabolták és pusztították a kastély épületét. Első ízben I. Rákóczi György hadjáratai nyomán, majd a század végén a felváltva megjelenő török és kuruc csapatok. Utóbbi pusztítások idején az épületet már az időközben (1658) kihalt Kékediekkel leányági rokonságban lévő Melczer család birtokában találjuk. Az írott források szerint a 18. század elejére a kastély mind északi, mind déli tömbje annyira leromlott állapotba került, hogy szükségessé vált annak teljes felújítása. A későbbi déli épületrész renoválására 1757–1765 között került sor. A fennmaradt gazdag forrásanyag segítségével követhető a felújítás menete. Ekkor épült a keleti és déli szárny udvari frontja előtt végighúzódnó fedett folyosó és a nyugati szárny legfelső szintje is. Az északi tömb rendbetételére csak ezt követően, de még a 18. század folyamán került sor.

A 18–19. század fordulóján a kastélyépület jelentős átalakítására került sor. Ekkor az épület egy átmeneti időre a Zomboryak zálogbirtoka lett, a kastély fontosságát a család számára az újonnan épült északi bejárat felett elhelyezett címerkövük jelzi. Az utolsó jelentősebb átalakítás Melczer Andor nevéhez köthető, aki 1863-ban a déli homlokza-

A kékedi kastély földszinti alaprajza. Nováki–Sárközy–Feld 2007. nyomán

tot építetteti át romantikus stílusban, de a nagyobb szabású átalakítások érintették a déli szárny belső térszerkezetét is. A kastély egészen 1945-ig a Melczer család tulajdonában volt, majd az államosítások után a legkülönbözőbb funkciókat töltötte be. Ekkor semmisült meg többek között az északi homlokzat pártázatos-óratornyos mellvéd fala.

A kastélyra vonatkozó régészeti és levéltári kutatások eredményeit elsőként 1994-ben és 1998-ban Juan Cabello és Simon Zoltán, majd 2000-ben Feld István tették közzé.

- CABELLO, JUAN–SIMON ZOLTÁN: A Kékediek és kastélyuk. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest, 1994. 197–225.
- CABELLO, JUAN–SIMON ZOLTÁN: A kékedi kastély 17–19. századi építéstörténetéhez. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1998. 255–277.
- FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. 48–54.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc-korig. Budapest–Miskolc, 2007. 61–63.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

ABAÚJVÁR

Az egykori sáncvár nagyméretű maradványai a Zempléni hegység északnyugati részén, Abaújvár település nyugati részén terülnek el. A 3,9 ha alapterületű erősség belsejét az egykori sánc a külső oldalon átlag 15 m, míg belső oldalon átlag 3,5–4 m magas, lepusztult maradványai veszik körbe. Magának a várnak a területe napjainkban művelés alatt áll, a sánc külső oldalán a település telkeinek hátsó, kiskertként funkcionáló részei osztoznak.

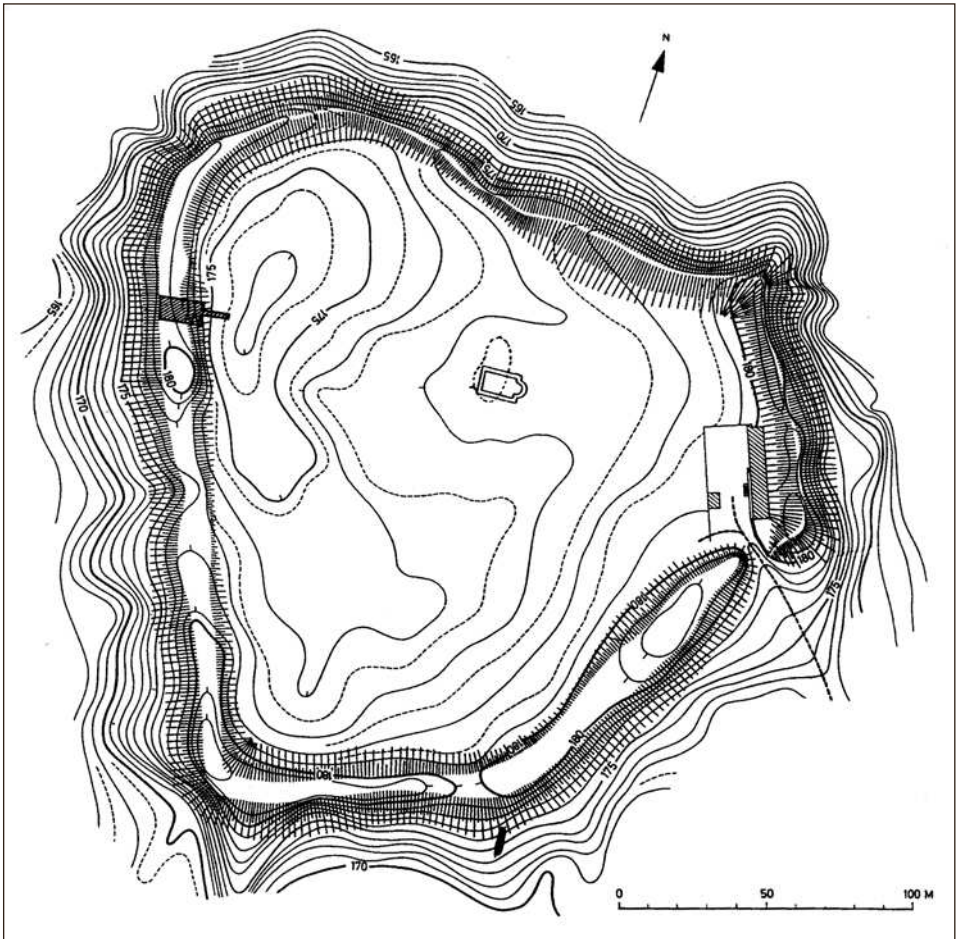
Abaújváron két helyen történt ásátás. 1974–1975 között Gádor Judit és Nováki Gyula végzett sáncátvágást északnyugaton. A feltárás során tisztázni lehetett a vár építési korát és védműveinek szerkezetét. A rekeszes vagy kazettás szerkezetű sánc felépítése a következőképpen történhetett: a sánc vonalával párhuzamosan 2-3,5 méterenként illetve erre merőlegesen kb. 0,6-1,2 méterenként váltakozva gerendákat raktak. A gerendák közeit földdel töltötték ki, melyből 10–11. századi kerámiatöredékek kerültek elő. A vár építését így a 10–11. század fordulójára tehetjük. A 11. század folyamán abaújvár ipánsági és esperességi központ is volt egyben. A Vata féle felkelés idején itt találkozott András és Levente herceg a magyar főurakkal.

A sáncátvágás során a sánc 14 szintjét sikerült azonosítani. A felső négy szint bedöngölt földjéből már 12–13. századi cserepek bukkantak napvilágra. Tehát valamikor a 12–13. század fordulóján a vár sáncát javították, magasságát megemelték. Egy 1242. február 2-án kelt forrás azon öt vár egyikeként említi, melyet a tatár seregek nem tudtak elfoglalni. Ekkor már talán áll az a kőfal a fa sánc tetején, melynek fél méter vastagon elterülő maradványai az utóbbi tetején, kevéssel a földfelszín alatt ma is megvannak.

A vár Aba Amadé bukását és a rozgonyi csatát követően Károly Róbert kezébe kerül, aki a Drugetheknek adja honorbirtokként. A család tagjai 1317–1332 között innen kelteznek okleveleiket, az 1330–1334 közötti időkből ismerjük várnagyát is, aki Drugeth Vilmos udvarbírája is volt. Utolsó castellanusa írott forrásokban 1353-ban bukkan fel. Ezek után Abaújvárt már csak mint birtokot említik.

Újvár falut a 14–15. század fordulóján a Perényiek kezén találjuk, akik a királytól várépítési engedélyt eszközölnek ki. Azonban nem itt, hanem a közeli Nagyidán építik fel erősségüket 1411 és 1414 között. A nagyidai vár felépítése után Újvár falu ennek az új erősségnek a tartozéka lesz.

A második ásátási szakaszban Gádor Judit 1976–1981 között a vár belső északi területén végzett feltárásokat. Itt egy kváderkövekből rakott, félköríves szentélyzáródá-

Abaújvár vára. Nováki–Sárközy–Feld 2007. nyomán

sú kis templom maradványaira bukkant. Megállapította, hogy a 11. század végén emelt templomot a 13. század második felében bővítették. A templom körüli temető 786 sírja lett feltárva. Az előkerült mellékletek, leletek a temető használatát a 11–14. század közé keltezik. A temető sírretegei alatt egy, a templomnál korábbi, a 11. század közepére keltezhető település nyomaira mutatkoztak.

IRODALOM

- GÁDOR JUDIT–NOVÁKI GYULA: Ásatás az abaújvári földvárban. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 1976. 37–50.
- GÁDOR JUDIT–NOVÁKI GYULA: Az abaújvári földvár sánca. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 1980. 43–77.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc-korig. Budapest–Miskolc, 2007. 15–16.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

REGÉC VÁRA

A Mogyoróska és Regéc között, egy szarv alakú – azaz kettős csúcsú – 620 méter magas sziklapolatón elterülő, nyújtott téglalap alaprajzú vár feltárását 1999-től végzi Simon Zoltán. A régészeti kutatás eddig az északi csúcson elhelyezkedő felsővár illetve a két csúc közötti nyeregben elterülő középső vár területét érintette. 2003-tól az önkormányzat kezdeményezésére és támogatásával megindult a már eddig is felszínen lévő, illetve a kutatás nyomán előbukkant falak konzerválása, és egyes, funkciójában értelmezhetővé vált épületrészek kiegészítése, újjáépítése.

Regéc település már 1298-ban felbukkan egy oklevélben, de magát a várat csupán 1307-ben említik, mikor is Aba Amadé állít ki falai között oklevelet. A legújabb kutatások alapján talán a korai vár építése is az oligarchához köthető. Ez az erősség eredetileg a sziklacsúcs északi végén emelt és ma is magasan álló, de már későbbi falakkal rendelkező, téglány alaprajzú toronyból és attól délre eső sziklafelszint félkörben övező várfalból állhatott. Utóbbi maradványait csak a déli és keleti részekben sikerült a régészeti kutatásnak megfognia

Aba Amadé halála után a vár egy időre Petenye fia Péter kezébe került, majd királyi birtok lett s honoroként a Drugeth család kapta meg. A 15. század második évtizedében a szerb Lazarevich István, majd a század 30-as éveitől Hunyadi Mátyás trónra lépéséig Brankovich György birtoka. Ezt egy majd évszázados (1464–1541) Szapolyai birtoklás követte. A 15. század elejéhez köthető a korai várfalak visszabontása és annak helyén az északi várrész kibővítése. A négyszögletes toronyhoz délkelet és délnyugat felől egy-egy új épületszárnyat építettek, és az így kialakított kis udvart dél felől egy fallal zárták le. Bizonyosnak tekinthető, hogy a felsővárat ekkor már dél felől, valószínűleg egy falépcsőn keresztül lehetett megközelíteni.

Az ehhez az időszakhoz kapcsolható építkezések időrendje teljes mélységében még nem tisztázott, de már ekkor megkezdik a középső vár keleti és nyugati várfalainak kiépítését. A középső vár északkeleti sarkában, közvetlenül a felső vár sziklatömbjéhez tapasztva épül fel az az L alakú épület, melynek északi emeleti helyiségéből egy falépcsőn lehetett a felső várba jutni. Az L alakú épület dél felé kiszélesedő része a 15. század folyamán kaputoronyként funkcionálhatott.

A Szapolyaiak után a vár a Serédyek kezére került, akik lakóhelyükként is használva a várat, jelentős építkezéseket és átalakításokat eszközöltek az erősség területén és épületein. Kiepült a középső vár keleti szárnyának középső része és a nyugati szárny első épülete – a későbbi konyha – is. A haditechnika, elsősorban a tűzfegyverek rohamos fejlődése miatt a magas északi tornyot részben visszabontják, tereit válaszfallal kettéosztják, földszinti falán nyílást vágnak. A toronyhoz északnyugat felől egy kör alaprajzú, háromszintes és háromágú – a sárospataki Vörös torony falaiban is megfigyelhető – lőrészekkel rendelkező kis rondellát ragasztanak, mely a várba észak felől felvezető utat volt hivatott védeni.

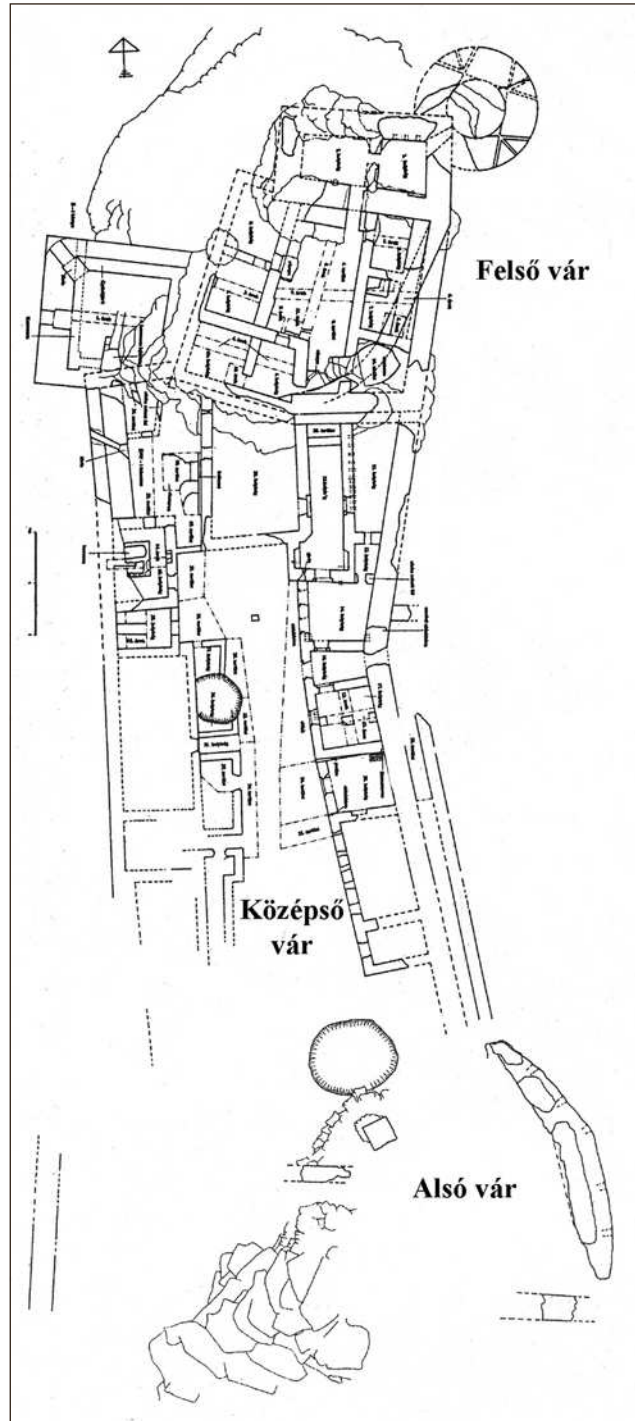
Még mindig a 16. században, de annak talán közepén vagy második felében a középső vár keleti palotaszárnyának további déli irányú bővítésére is sor került, itt egy háromszatú épületet építettek, mely alatt egy egyterű dongaboltozatos pince húzódik. A nyugati oldalon elhelyezkedő konyhától délre egy kis alapterületű, dögölt földpadlós épületet emeltek. A század végén erősítették meg a vár északnyugati sarkát egy nagy

alapterületű, kazamatával és ágyúlőrészekkel ellátott bástyaépítménnyel. Egy 1602-ből származó forrás „Kútbástya” néven említi ezt a védőművet.

A 17. század első harmadában a következő birtokos, Alaghy Menyhért építtette a középső vár nyugati palotaszárnyának feltételezhetően kétszintes, alapincézett épületét. A hegycsúcs déli szikla-kiemelkedésének előterében látható, még feltáratlan mélyedéssel a kutatás jelenleg az Alaghy által ásott új kutat azonosítja.

Az 1644-től kezdődő Rákóczi birtoklás időszakából többszöri átépítésről tudunk. Ezen munkák során gyakran csak sárbaagyagba rakott vékony falakkal építkeztek, melyek régészeti szempontból azonosítható maradványai – a legtöbb esetben mint helyiségek válaszfalai – csak ritkán maradtak meg. I. Rákóczi György idején a különböző ostromok alkalmával a vár igen súlyos károkat szenvedett. A felsővár keleti fala szinte teljes hosszában kidőlt, melyet először palánkkal, majd tartósabb anyagú fallal pótoltak.

A hegytető meredek oldalú déli sziklacsúcsán egykor állt épületek szinte teljes egészében elpusztultak. A megmaradt, ugyan helyenként magasan álló, de csekély fálmaradványok nem teszik lehetővé az itt állt, a források által

*Regéc várának eddig feltárt maradványai.
Nováki–Sárközy–Feld 2007. nyomán*

„Csonka bátyának” nevezett védőmű és hozzá kapcsolódó épületek bármilyen szintű alaprajzi értelmezését.

A Melegh Szabolcs által feldolgozott 17. századi inventáriumok alapján már jól ismert a várban elhelyezkedő épületek megnevezése és funkciója. A felső vár ekkor már elsősorban raktár szerepet töltött be, míg a lakó- és gazdasági helyiségeknek a középső vár terei adtak helyet. A feltárások során előkerült gazdag leletanyag közül kiemelendő a palotaszárny keleti helyiségeiben talált jelentős mennyiségű török falicsempe (bokály).

IRODALOM

- JOÓ TIBOR: A regéci vár. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 1977. 29–35.
- MELEGH SZABOLCS: A regéci vár birtoklástörténete. *A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei. I. 1999–2000. évi dolgozatok. Miskolc*, 2003. 129–144.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN. Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc-korig. Budapest–Miskolc, 2007. 81–82.
- SIMON ZOLTÁN: „Százitkú, halovány emlék.” Az elpusztult regéci várkápolna 17. századi leírásai. In: *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györffy Katalin tiszteletére. Budapest*, 2004. 99–108.
- SIMON ZOLTÁN: A regéci vár eddigi kutatásának eredményei. *Castrum*, 5. (2007/1) 121–126.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

BOLDOGKŐ VÁRA

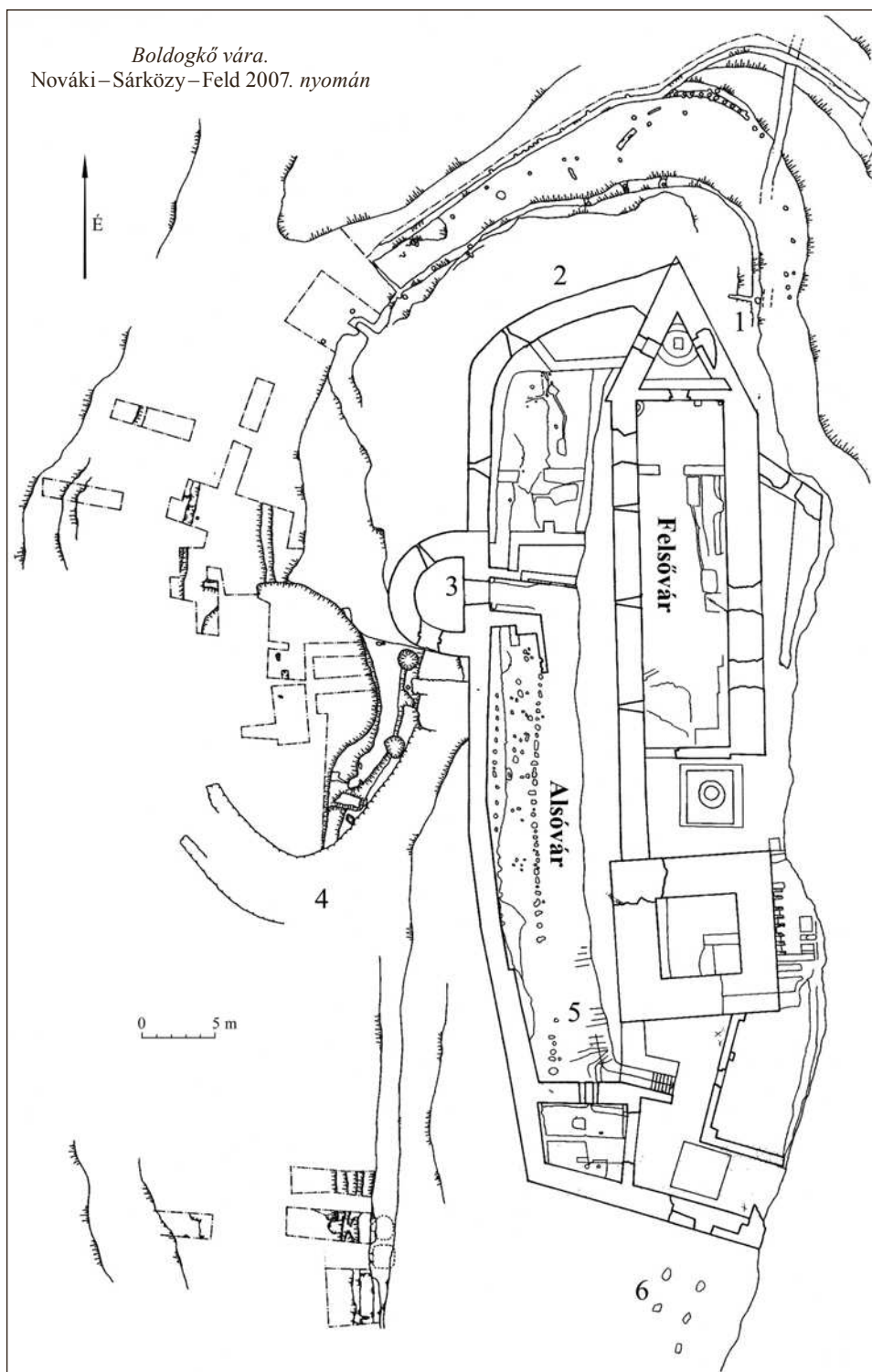
Boldogkőváralja településtől északnyugati irányban, egy magányosan álló, 268 m magas, észak-déli irányú andezittufa sziklagerinc tetején emelkednek az országosan is ismert Boldogkő várának romjai. Az erősség talán első említése „*castrum Boldua*” néven, 1295-ből datálható. Ebből az oklevélből egy korábbi – IV. László idejéhez köthető – birtokcseréről értesülhetünk, mely során a Tomaj nemzetségbeli Jaak fia Tyba ispán a várat az uralkodónak engedi át, cserébe a Zala megyei *Rezy* és *Syd* birtokokért. Ez az adat azonban nem tűnik egyértelműnek, különösen annak fényében, hogy a Tomaj nemzetség abaúj megyei működését más adat nem bizonyítja. Valószínűbbnek tűnik, hogy a vár királyi magjának építése Aba Amadéhoz köthető, kinek itteni várnagyáról 1300-ból tudunk.

Az oligarcha bukása után a király tisztségként a Drughet családnak juttatja a várat, akik német és itáliai származású várnagyokat ültettek bele. 1383-ban még továbbra is királyi birtok, de Zsigmond 1388-ban már Czudar Péter bánnak zálogosította el az erősséget és a hozzá tartozó településeket: Vizsolyt, Szerencset, Novajt, Abatelkét, Ujfalut és Arkát.

A 15. század elején a Zsigmond ellen lázadók birtokából Perényi Péter szerzi vissza királyának Boldogkő várát, majd a század közepén Lazarevich István és Brankovich György kezén találjuk az erősséget. Az 1456-tól ismét királyi kézen lévő várat és tartozékait Mátyás először Parlagi Pálnak és Lászlónak, majd néhány éve múlva 1464–1471 között Kassa városának zálogosította tovább.

Az erősség 16. századi birtoklástörténete részleteiben még nem tisztázott, 1528-ig a Szapolyai család birtoka, majd a kettős királyság korában többször cserélt gazdát. 16–17.

Boldogkő vára.
Nováki–Sárközy–Feld 2007. nyomán

századi jelentősebb birtokosai közül a Serényiek és a Palochayak említendőek meg. A 17. század végéről (1671, 1682, 1685) több inventáriuma is ismert. A Rákóczi féle szabadságharcban már nem játszott katonai szerepet. Később a 18. század folyamán a leromlott állapotú vár már csak gazdasági – raktár, magtár – funkciót töltött be.

A vár első feltárására romjainak helyreállítása kapcsán 1963–1964 között került sor K. Végh Katalin vezetésével. Az elmúlt években Koppány András és Éder Katalin folytattak feltárásokat a nyugati oldalon elterülő elővár területén.

A korai várrész a sziklagerinc legmagasabb pontján épült elnyújtott téglalap alaprajzú épületegyüttessel azonosítható. Ennek déli részén egy 10 × 10 méteres négyzetes alapú torony emelkedik, északi részén egy talán nyitott udvar, melynek végét élbe futó falakkal zárták le. A négyzetes alaprajzú toronytól északra egy 26 m mély ciszternát alakítottak ki. A vár további részeinek, így délkeleti falainak emelése, továbbá a délnyugati épületrész kiépítése már a 15. században történhetett. Elképzelhető, hogy utóbbi eredetileg kapuépítményként szolgált. Az alsóvár mai félköríves kaputornyát és a hozzá kapcsolódó falakat talán a 16. század folyamán emelheték. Az alsóvár északi felének, az egyik inventárium alapján Csonka bátyaként nevezett részét, valamint a négyszögletes torony keleti feléhez hozzáépített boronavázás szerkezetű épületrész és a nyugati elővár építését a 16–17. századhoz köthetjük. A különböző pincejáratok, a tömlöcként feltételezett sziklaakna és a sziklagerinc déli nyúlványán talált gerendalyukak egyértelmű korhatározása jelenleg még nem lehetséges.

Az újabb megfigyelések szerint a vár fennálló maradványain jelentős, romantikus szemléletet tükröző átalakításokra került sor, melyek a 19. században birtokos Péchy családhoz köthetők. Ebből a korból származnak a kaputorony és a felső vár lakóépülete csúcsíves nyílásai, a sziklagerinc felső részére vezető boltozatos lépcsőfeljáró, és a felső vár háromszög alaprajzú épületrészének déli fala is.

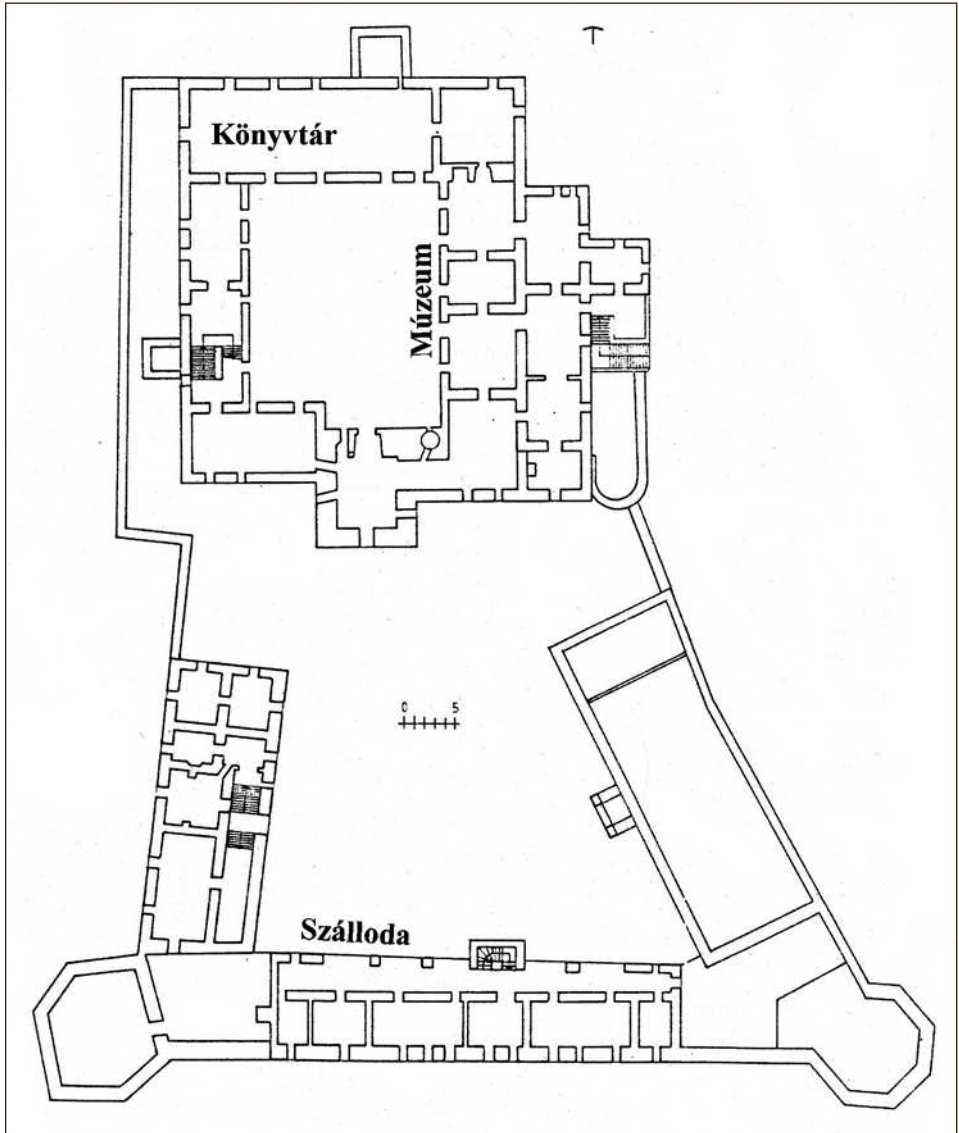
IRODALOM

- ÉDER KATALIN–KOPPÁNY ANDRÁS: Előzetes jelentés Boldogkő-alsóvár 2002–2003. évi régészeti feltárásáról. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2006. 93–100.
- KOPPÁNY ANDRÁS–ÉDER KATALIN: Boldogkő várának régészeti feltárása és helyreállítása. *Várak, Kastélyok, Templomok*, 2005/5. 4–6.
- KOPPÁNY ANDRÁS: Boldogkő, vár. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2002/2. 19–23.
- K. VÉGH KATALIN: Boldogkő várának feltárása. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 1966. 109–170.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc-korig. Budapest–Miskolc, 2007. 20–23.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

SZERENC S VÁRA

A jelenleg Szerenc városközpontjában elhelyezkedő várat egykor a Takta-patak erősen vízjárta, mocsaras árterületéből kiemelkedő szigetre építették. A négyzetes alaprajz-

Szerencs vára. Nováki–Sárközy–Feld 2007. nyomán

zú, zárt középváros és ehhez dél felől csatlakozó trapéz alakú huszárvárból álló erősség területén közel három évtizeden keresztül folytak egymással párhuzamosan a Valter Ilona és később László Csaba által irányított kutató- és az Erdei Ferenc által tervezett helyreállító munkák.

Írott adatok szerint Némethy Ferenc tokaji várkapitány 1557–1958 telén építtetett itt egy castellumot. A rendelkezésre álló források alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az Árpád-kor folyamán a Bogát-Radvány nemzetség által Péter és Pál apostolok tiszteletére szentelt bencés monostor e helyen állt-e vagy csak az egykor a közelben

emelkedő egyházi épület kőanyagának felhasználásával valósult-e meg az új vár építése. Utóbbi valószínűsíthető az erősség legkorábbi falaiban talált, másodlagosan felhasznált középkori kőfaragványok.

A korai épületmag egy délen elhelyezkedő, háromszintes, felvonóhidás, farkasvermes toronyépületet és egy annak az északkeleti sarkához illesztett nagy lakószárnyat foglalt magában. A lakóépület keleti, igen vastag falait eredetileg még az emeleten is csak lőréses törtek át, azaz feltételezhetjük, hogy ezen az oldalon az épület fala alkotta a külső védvonalat. Az épület nyugati oldalán kőből rakott védmű nyomai nem kerültek elő, talán egy palánkrendszerrel számolhatunk, mely a vár mai belső udvarának területét keríthette körbe. Az 1565-ben királyi kézre került várat a következő évtizedben a tatárok felégetik, ezután a források hosszabb ideig romos állapotban említik.

Rákóczi Zsigmond 1580-ban nyert zálogjogot az építményre, és nyomban helyreállításához és kibővítéshez kezdett. Hét évvel később már itt lakott családjával egyetemben. A Rákócziak új rezidenciája egy szakértői becslés alapján 1595-ben már befejezés előtt állt. A Rákóczi-birtoklás első két évtizede alatt - részleteiben nehezen meghatározható sorrendben - további három (déli, északi és nyugati) épületszárny megépítésével lényegében körbekerítették az udvar területét. A nyugati külső fal belső oldalán azonban kezdetben csupán egy fatornácos, egyszintes épületrész megépítése bizonyítható. Az északi és nyugati oldalakon még egy-egy kiugró „torony” is épült, valamint átalakították a nagy déli kaputornyot és a korai keleti épületszárnyat is. A keleti és déli szárny udvari homlokzata előtt fedett folyosó is futott.

Rákóczi Zsigmond 1603-ban nyert végleges adományt Szerencs várára, és nagy valószínűséggel az erősség nagyterme adott helyet Bocskai István fejedelemmé választásának is. Zsigmond örökösei alatt a vár rezidenciális szerepe lecsökkent. A 17. század első felében építhették át kőbe a nyugati szárny fatornácos részét, s legkésőbb ekkor építhették ki a déli oldalon elhelyezkedő huszárvárat, valamint az északi várrészt kerítő külső falövet is. 1644-ben I. Rákóczi György katonái csak súlyos ostrom árán tudták visszafoglalni Esterházy Miklós nádor csapataitól.

Az ostromot követő felújítás során lényegében az összes nyílászáró kőkeretét fatokos ajtó- és ablakkeretekre cserélték le. A kuruc mozgalom és a Rákóczi-féle szabadságharc eseményei után a vár egyes részei leányágon öröklődtek tovább. Az uralkodó által elkobzott birtokrészeket – időrendben követve egymást – az Illésházy, Grassalkovich, Szirmai, és Almássy családok szerezték meg. Az új tulajdonosok a 18. század folyamán a leromlott állapotú erősség északi és nyugati szárnyát magtárrá alakították át, valamint ebben az időben keletkezhetett a huszárvár területén ma is fennálló épületek többsége is. A vár területén 1960-as évektől szabadtéri színpad működik, belső terein a város múzeuma és könyvtára osztozik, a huszárvárban szálloda és a művelődési központ nagyterme található.

IRODALOM

CSORBA CSABA: Várak a Hegyalján. Tokaj–Ónod–Szerencs. Budapest. 1980.

LÁSZLÓ CSABA: A szerencsi vár és inventáriuma. In: Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest, 2002. 317–363.

NOVÁKI GYULA – SÁRKÖZY SEBESTYÉN – FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc-korig. Budapest–Miskolc, 2007. 112–114.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

JAKAB ZSUZSA	Ki építette Boldogkő várát?	5
HORVÁTH RICHÁRD – KOPPÁNY ANDRÁS	Zádorvártól Vázsonykőig	17
SZVATH MÁRTON	Adatok a nagyvázsonyi vár 1954-1960 között végzett régészeti kutatásához	39
GIBER MIHÁLY	Az Eger várbeli késő középkori püspöki palota	49
MELEGH SZABOLCS	A monoki kiskastély inventáriumai	89

KÖNYVISMERTETÉSEK

KÉMENES MÓNIKA	Kályhacsempék Csík-, Gyergyó- és Kászsorszékből (<i>Groma Katalin</i>)	113
TOMÁS DURDÍK	Hrady přechodného typu v Čechách (Átmeneti típusú várak Csehországban) (<i>Mordovin Maxim</i>)	117

KUTATÁSI JELENTÉSEK

SZÖRÉNYI GÁBOR	Cserépvár kutatásának eredményei	137
KOPPÁNY ANDRÁS	A csobánci vár 2007. évi kutatása	155
HATHÁZI GÁBOR	A csókakői vár 2007. évi ásatása	157
RINGER ISTVÁN – SZÖRÉNYI GÁBOR	Jelentés a sátoraljaújhelyi vár feltárását megelőző műszeres lelőhelyfelderítésről	160
FELD ISTVÁN	A solymári vár 2007. évi kutatása	166
MAKOLDI MIKLÓS	Tokaj vára a 2007. évi feltárások tükrében	168

VÁRAK ZEMPLÉNBEN ÉS ABAÚJBAN

RINGER ISTVÁN	Sárospatak	197
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	Komlóska-Pusztavár	202
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	Füzér vára	205
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	A kékeddi kastély	208
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	Abaújvár	210
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	Regéc vára	212
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	Boldogkő vára	214
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	Szerencs vára	216

